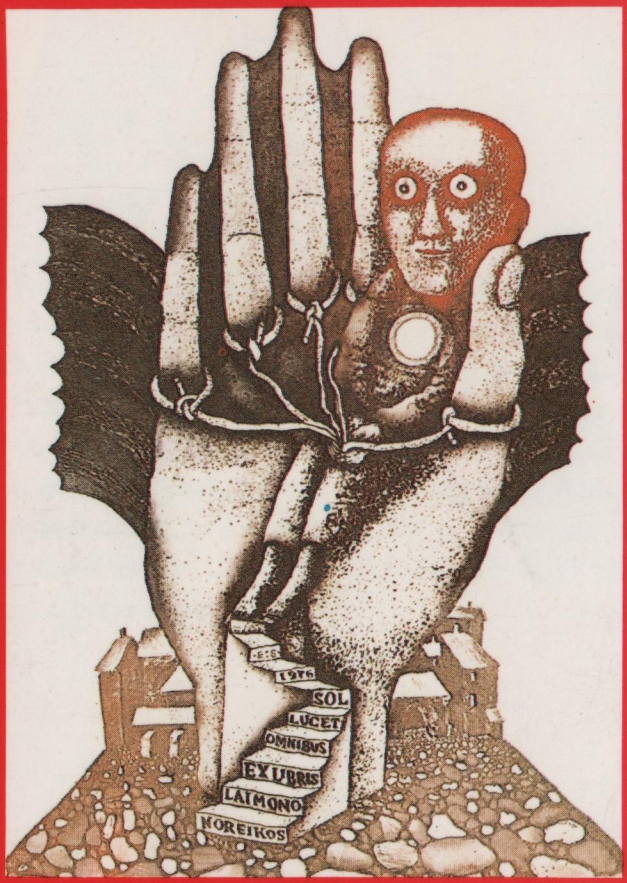
Doç. Dr. FİKRET BAŞKAYA

AZGELİŞMİŞLİĞİN SÜREKLİLİĞİ

İMGE kitabevi

Doç. Dr. FİKRET BAŞKAYA

AZGELİŞMİŞLİĞİN SÜREKLİLİĞİ

Fikret Başkaya, [Denizli, 1940], İzmir Atatürk Lisesi, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat ve Maliye Bölümünü bitirdikten sonra doktora öğrenimi için gittiği Fransa'nın Paris ve Poitiers Üniversitelerinde, emperyalizm, azgelişmişlik, kapitalizmden sosyalizme geçiş sorunları üzerine çeşitli araştırmalar yaptı. Aralarında *Paradigmanın İflası* adlı eserinin de bulunduğu çok sayıda kitap ve makalenin yazarı olan Başkaya halen G.Ü. Bolu İktisadi ve İdari İlimler Fakültesi öğretim Üyesidir.

İMGE
kitabevi

Doç. Dr. FİKRET BAŞKAYA

AZGELİŞMİŞLİĞİN SÜREKLİLİĞİ

İMGE kitabevi

Fikret Başkaya'nın Başlıca Eserleri:

Çevre Kapitalizmi veya Azgelişmişlik Süreci
Devletçilikten 24 Ocak Kararlarına
Borç Krizi Üzerine Bir Deneme
Pradigmanın İflası

İMGE
kitabevi

İmge Kitabevi Yayınları : 34
KASIM, 1991

İMGE KİTABEVİ
Yayıncılık Paz. ve San. Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 3
Kızılay / ANKARA
Tel : 118 19 42
Faks : 125 65 32

Dizgi : Atölye Seven
Baskı : Özkan Matbaacılık Ltd. Şti.
Kapak Baskısı : Lale Ofset

ISBN 975-533-014-3

İÇİNDEKİLER

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ 9

GİRİŞ 23

BİRİNCİ BÖLÜM

AZGELİŞMİŞLİK NEDİR?
1.Azgelişmişlik Kavramı Üzerine 31
2.Kalkınma Teorileri 45
2.1) Dengeli Kalkınma Teorisi 47
2.2) Dengesiz Kalkınma Teorisi 50

İKİNCİ BÖLÜM

AZGELİŞMİLİĞİN OLUŞUMU VE EVRİMİ
1.Merkantilist Dönem 53
2. Sanayi Devrimi Sonrası 60
3. Tekelci Kapitalizm Dönemi 70

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YENİ SÖMÜRGECİLİK DÖNEMİNDE
AZGELİŞMİŞLİĞİN GELİŞMESİ
1. İkinci Dünya Savaşı Sonrasındaki Genel Durum ve Eğilimler 83
2. İki Savaş Arası Dönemdeki Gelişmeler 92
3. İktisadi Büyümenin Niteliği 99
3.1) Koruyucu Politikalar Paradoksu 102
4. İthal İkameci Sanayileşmenin Doğurduğu Sonuçlar 109
4.1) Bağımlılıkla ilgili Sonuçlar 109
4.1a) Ticari Bağımlılık 110
4.1b) Mali Bağımlılık 111
4.1c) Teknolojik Bağımlılık 112

5. Bağımlı Sanayileşmenin ve Bir Bütün Olarak Hakim Birikim Modelinin Sosyo-Ekonomik Sonuçları 114
5.1) Gelir Dağılımıyla İlgili Sonuçlar 115
5.2) İstihdamla İlgili Sonuçlar 119
5.3) Ülke Nüfusunun Bir Bölümünün Dışlanması: Marjinalizasyon 122

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YENİ DÜNYA EKONOMİK KRİZİ VE YENİ BİR ULUSLARARASI İŞBÖLÜMÜNE DOĞRU
1. Kriz ve Azgelişmiş Ülkelerdeki Sonuçları 124
2. Azgelişmiş Ülkeler İçin Yeni Strateji: " Dışa Dönük Sanayilişme Modeli" veya "İhracat Öncülüğünde Büyüme" 132
3.Yeni Sanayi Ülkelerinin "Başarısı" Tekrarlanamaz 140

BEŞİNCİ BÖLÜM
1. Büyüme Modelleri Boçlanmayı Zorunlu Hale Getiriyor 148
2. Aşırı Boçlanmaya Giden Yol 152
3. Aşırı Boçlanmanın Sosyo-Ekonomik ve Ekolojik Sonuçları 157
4. Neden Bir Borçlular Karteli Oluşturulamıyor 161

SONUÇ YERİNE: 171
EKLER VE TABLOLAR: 177

Üçü de cömertliğin, hoş görünün ve
özverinin timsâli, annem Ü. Gülsüm Başkaya,
yengem Fatma Başkaya,
amcam Mehmet Başkaya'nın anısına...

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

"Hayvan olmak istiyorsan olabilirsin elbette. Bunun için insanlığın acılarına sırt çevirmen ve yalnız kendi postuna özen göstermen gerekir."

Karl Marx*

Klasik sömürgeciliğin "tasfiyesinden" bu yana yaklaşık kırk yıl, BM öncülüğünde "Kalkınma On Yıllarının" başlangıcından bu yana da "üç on yıl" geride kaldı. Sözde yeni bağımsızlığa kavuşan ülkeler kalkınıp sömürgeci-emperyalist ülkelerle aralarındaki gelişmişlik farkını kapatacaklardı. Ne var ki içine girilen yeni süreç, ileri sürüldüğü gibi sömürgeciliğin tasfiyesi değil, yeni-sömürgeciliğin yerleşmesi sömürünün ve azgelişmişliğin derinleşmesiydi. Yeni-sömürgeciliğin yerleşmesinde de Birleşmiş Milletler Örgütü ve çevresinde oluşturulan "uluslararası" denilen kuruluşlar bir mistifikasyon işlevi görecekti. Söz konusu "uluslararası" kuruluşlar Dünya kamuoyunda, özellikle de "yeni-bağımsızlığa kavuşan" ülke halklarının gözünden "tezgahların gerisindekileri" gizleme işlevine koşulacaktı.

Sömürgeci ülkeler sömürgelerinden tekil olarak "çeki-

(*) Ludwing Kugelmann'a 12 Ekim 1868 tarihli mektuptan.

lirlerken" yoksul ülkelerin karşısına, *Birleşmiş Milletler Örgütü* çerçevesinde sömürgeciliği yeniden üretebilecek bir yapı ve işleyiş oluşturarak çıkıyorlardı. Artık bu aşamadan sonra "insancıl", "kalkınmacı" vb. bir retorikle BM örgütü ve çevresinde oluşturulan "uluslararası kuruluşlar" aracılığıyla sömürgecilik yeni bir biçim altında sürdürülebilirdi. Bu yeni durum, emperyalist ülkeler için sömürgeciliğin daha "kolay" ve "ucuz", daha "verimli" bir biçimine kavuşmak anlamına geliyordu.

Bir kere, "bağımsızlık" görüntüsü veren yeni durum, anti-sömürgeci, anti-emperyalist bilinci etkisizleştiriyordu.

İkincisi, "bağımsız" devletlere BM'ye üyelik yolu açılarak bu ülkelerin işbirlikçi yönetici oligarşilerinin "kendi" halklarında Dünya camiasının "eşit ve saygın" birer üyesi oldukları yanılsaması yaratmalarına uygun bir zemin oluşuyordu. Oysa bu kitapta anlatılmaya çalışıldığı gibi, söz konusu ülkelerin işbirlikçi yönetici-azınlıkları bağımsızlığa kavuştuğu söylenen ülkeleri temsil etmiyorlardı. Tam tersine "ulusallık" "ulusal kimlik" tarihsel öz-geçmiş vb. ye yapılan aşırı vurguya rağmen, "kendi" ülkelerinde emperyalizmin uzantısıydılar ve işlevleri doğrudan sömürgecilik döneminin sömürgeci yöneticilerinkinden özde farksızdı... Ne ki, kendi halklarını aldatmalarına olanak veren bir durum ortaya çıkmıştı...

Üçüncüsü, iktidarı devralan işbirlikçi azınlıklara "kendi" halklarının her türlü ekonomik, sosyal, demokratik taleplerini "ulusallık", "ulusal çıkarlar", "ülke kalkınması", "ulusal bütünlük" vb. gibi gerekçelerle, kısaca ulusallık adına kanla bastırma yolu açılıyordu.

Dördüncüsü, emperyalist ülkeler için de, sömürgeciliğin yeni biçimi eskisinden çok daha ucuz ve verimliydi. Kapitalist gelişme sürecinin ulaştığı yeni evrede ve sömürgeciliğin içselleştiği koşullarda (yerli işbirlikçi sınıf ve gruplar buna imkan veriyordu) klasik sömürgeciliğin geçerli olduğu dönemde yapmak zorunda oldukları "zorunlu", "asgari" harcamalardan da kurtuluyorlardı. Artık sömürgeciliği hiç bir harca-

ma yapmadan sürdürmenin yolu açılıyordu. Üstelik yeni durum "dünyanın lanetlilerinin" tepkisini de çekmiyordu. Küba Devlet Başkanı Fidel Castro, 1986'da Zimbabwe'deki *Bağlantısızlar Konferansı*'nda: "Yeni-sömürge olarak ödediğimiz bedel, sömürge olduğumuz dönemdekinden çok daha yüksek"[1] demişti.

Gerçekten bu gün emperyalist ülkeler Üçüncü Dünya olarak da adlandırılan *yeni-sömürge* statüsündeki ülkelerin kaynaklarını klasik-sömürgecilik dönemindekinden daha kapsamlı ve daha yoğun olarak kullanıyorlar. Söz konusu ülkelerin doğal ve beşeri kaynakları eskisinden daha çok emperyalist ülkelerin çıkarları için kullanılıyor.

Bu durum kapitalist üretim tarzının evrensel plandaki işleyişinin doğal sonucudur. Marx'ın *Kapital*'de yazdığı gibi "... zenginlik bir kutupta birikirken, yoksulluk, yıpranma, kölelik, cahillik, yabancılaşma ve manevi yozlaşma da öteki kutupta, yani kendi ürününü sermaye biçiminde üreten sınıfın bulunduğu tarafta" birikecekti... Yeni dönemde sömürüyü meşrulaştırıp, ezilen kitlelerin bilincini çarpıtmak ve yanılsama yaratmak amacıyla, Birleşmiş Milletler ve çevresinde oluşturulan kurumlar kolaylıkla kullanılabilirdi...

Görüntüyle gerçek arasında ayrım yapabilenler için BM'nin işlevi hakkında yanılsama söz konusu değildi. BM örgütü, uluslararası düzeyde sömürgeciliği, ücretli köleliği, hiyerarşiyi sürdürmenin araçlarından biriydi. Bir bakıma her bir ülke düzeyinde burjuva parlamentolarının uluslararası düzeydeki izdüşümüydü. Dolayısıyla uluslararası planda egemen olan ulusların çıkarlarını meşrulaştırıyordu. Bu nedenle "uluslararası" denilen örgütler aslında egemen ulusların dünya ölçeğindeki çıkarlarını gerçekleştiren örgütlerdir... Yeni dönemin hegemonik gücü olan ABD ve müttefiklerinin örgütleridirler.

BM çevresindeki örgütlerden UNESCO, her bir ülkedeki

(1) Fidel Castro, "Peace and Economic Development", Speach at Summit of Non-Aligned Countries in Harare, Zimbabwe, The Black Scholar March-April 1987, p.19.

eğitim ve kültür bakanlıklarının bir "benzeridir". Amacı da dünya ölçeğinde cehaletle savaştır. Ne ki, bu gün 800 milyon insanın adını yazmasını bilmediğine bakarak, söz konusu örgütün asıl amacının cehaletle savaştan çok balkondaki seyirciyi oyalamak olduğu sonucuna varılabilir... Nitekim BM çevresindeki başka örgütler tarafından (IMF, Dünya Bankası, vb) önerilen ve asıl amacı, azgelişmiş ülkelerden kaynak transferini derinleştirmek olan ünlü "kemer sıkma politikaları" sadece eğitime değil, sağlığa da kaynak ayırmayı yasaklıyor. UNICEF de her ülkedeki Çocuk Esirgeme Kurumu' nun benzeridir.

Her yıl sıradan hastalıklardan on milyonlarca çocuğun öldüğüne bakarak (modern tıbbın "harikalar" yarattığı bir çağda), bu örgütün de amaçlarının çok gerisinde kaldığını söyleyebilirsiniz. FAO'nun kendi rakamlarına göre 1989'da mutlak yoksulluk içinde yaşayanların sayısı 1 milyarı aşıyordu... Bu durum dünya ölçeğinde beslenme sorununu çözme iddiasındaki bir "uluslararası" örgüt için can sıkıcı değil mi?

Aslında Dünya İktisat ve Maliye Bakanlığı işlevi gören *IMF*(*), Bayındırlık ve Enerji Bakanlığı işlevine benzer bir işlevi olan Dünya Bankası gibi örgütler, emperyalizmin yeni *status quo*'yu oluşturup sürdürmesine imkan veren örgütlerdi. Bunların gerisinde de eşit hak ve yükümlülükleri olan Devletler değil, ABD ve emperyalist hiyerarşinin yükseklerinde yer alan devletler vardı. "Uluslararası" denilen örgütlerde yenisömürge ülkelerin biçimsel bir temsil hakkına sahip olmaları, söz konusu ülkelerin halklarında yanılsama yaratmayı kolaylaştırdı. Mevcut uluslararası *status quo*'yu dönüştürmeye yönelik mücadele güçlenmedikçe, bu örgütlerin gerçek işlevi ve nitelikleri hakkında yanılsama da devam edecektir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaklaşık iki-on yıl süren

(*) "Uluslararası Para Fonu günümüz dünyasının en güçlü hükümetler üstü hükümetidir. Denetlediği kaynaklar ve kendisinden borç alan ülkelerin içişlerini etkileyebilme gücü bu kurulşa Birleşmiş Milletler'in hiç bir zaman erişemeyeceği kadar büyük bir güç sağlamaktadır". Cherly Payer, *Borç Tuzağı, IMF ve Üçüncü Dünya*, Yalçın Yayınları, İstanbul, 1981.

"refah dönemi" burjuva iktisatçılarını, Batılı devlet adamlarını ve sözcülerini sarhoş etmişti. Güya kapitalist ekonomi geri dönülmez bir biçimde bir refah dönemine giriyor, refahı tüm dünyaya yayıyordu. Sanayileşmiş ülkelerde 1960'lı ve 1970'li yılların ilk yarısındaki tam istihdam, reel ücretlerin yükselmesi, kitle tüketimindeki hızlı artış vb. "sınıfsal çatışmaların sonunu" müjdeleyen, daha uygar bir dönemin başlangıcı olarak sunuldu.

Sanayileşmiş ülkelerde böyle bir zihniyet egemen olurken, klasik sömürgecilik sonrası yeni-sömürge statüsü kazanan ülkelerde de geçerli uluslararası ilişkiler ve güç dengeleri ortamında, ulusal kalkınmanın olanaklılığına ilişkin yanılsamalar ortaya çıktı. ABD Başkanı John F. Kennedy 1961'de "Dünya ölçeğinde yeni bir işbirliği ve kalkınma devrinin başladığını"(1) ilan etmişti... Birleşmiş Milletler Örgütü de aynı yıl *"Birinci Kalkınma On Yılını"* ilan ediyordu... Bu tür girişimlerin kimin için neyi ifade ettiğini anlamak uzun zaman gerektirmedi. Zira, sermaye büyüdükçe geniş kitlelerin, doğrudan üreticilerin yoksulluğu da büyümek durumundaydı. Bu kapitalist sermaye birikiminin değişmez mutlak yasasıydı. 1970'lerin başında tüm sanayileşmiş ülkeleri etkisine alan ekonomik kriz yanılsamalara son veriyor ve emperyalist ülkelerde işsiz sayısı 30 milyonu aşıyor, enflasyon da çift rakamlı oranlara yükseliyordu. Kapitalist üretim tarzı bir tarafta zenginlik yaratırken diğer tarafta yoksulluk yaratmak ve bunu dünya ölçeğinde yaygınlaştırmak durumundaydı.

1900 yılından bu yana üretilen mal ve hizmetlerin değerinde yirmi kat, enerji üretiminde otuz kat, sanayi üretiminde elli kat artış oldu.(2) Bu rakamlar 200 milyon insanın "toplama kamplarındakine" benzer koşullarda yaşamasına engel değil. 1.9 milyar insan sağlığa uygun içme ve kullanma suyundan mahrum... Bu gün dünyada 2000 doların altında or-

(1) 25 Eylül 1961'de BM Genel Kurulu'ndaki söylevden.
(2) Bkz., Alan B. Durning, Poverty and the Environment *Reversing the Downward Spiral*, worldwach. Paper 92, Nov. 1989.

talama gelirle yaşayan 3 milyar 118 milyon insan var. Her bir azgelişmiş ülkede aşırı zengin bir azınlığın varlığı, gelirdağılımı dengesizliği uçurumu dikkate alındığında gerçek durum daha iyi anlaşılır... Zambiya'da 1984'de açlıktan ölen çocuk sayısı 1980'dekinin iki katıydı. 1989'da dünyada mutlak yoksulluk içinde yaşayanların sayısı 1.225 milyar olarak tahmin edilmiştir... Bu, toplam dünya nüfusunun % 23'üne eşittir.(3)

Elbette yoksulluk sadece azgelişmiş ülkelerin sorunu değil, Üçüncü Dünya da bir *Birinci Dünya* olduğu gibi, Birinci Dünyada da bir *Üçüncü Dünya* var. Şimdilerde ekonomik ve sosyal dengesizlikler ürkütücü boyutlara ulaşmış durumda. Artık sanayileşmiş ülkeleri "yakalama yarışındaki" azgelişmiş ülkelerin sayısı giderek azalıyor. Zira bir çok azgelişmiş ülkede kişi başına düşen gelir düşmeye devam ediyor. GSMH'larında mutlak düşüş kaydeden ülkelerin sayısı 1960'lardan bu yana dört kat artış gösterdi. Maddison's yaptığı hesaplamaların sonucuna göre 1900 yılında zengin ülkelerin ortalama GSMH'sı Asya'dan 5, Latin Amerika'dan sadece 3 kat fazlaydı. 1987'de sanayileşmiş ülkelerle azgelişmiş ülkeler arasındaki fark 36'ya yükselmiştir. Oysa bu fark 1900 yılında 8 kattı.

Latin Amerika ülkeleri söz konusu olduğunda, bu sonuncu ülkelerin ortalama GSMH'larıyla OECD ülkeleri karşılaştırıldığında da ilginç sonuçlar ortaya çıkıyor. 1900'da Latin Amerika'da ortalama GSMH, OECD ülkelerinin % 41.8'ine eşitken, bu oran 1987'de % 29.7'ye gerilemiştir. Asya için de benzer bir eğilim söz konusu. 1900 yılındaAsya Kıtasının ortalama GSMH'sı OECD ülkelerinin % 26.7'sine eşitti. Bu oran 1987'de % 19.1'e düşmüştür(4) Yine Dünya Bankası rakamlarına göre en yoksul ülkeler 1978 de dünya gelirinin % 5.6'sına sahipken, bu oran 1984'de % 4.58'e geriledi.(5)

İkinci Düya Savaşı sonrasında dünya üretimindeki aşırı

(3) Worldwatch papers 92, Nov. 1989.
(4) Peter Drew, "The new world economic order" International Viewpoint. 200 February 18, 1991.
(5) Peter Drew, "The new world economic order" a.g.e.

artışa rağmen, azgelişmiş ülkelerde yoksulluğun derinleşmesi ve zenginlik farkının hızla büyümesi, kapitalist üretim tarzının temel yasalarına ve mantığına uygundur. 1971'de Birleşmiş Milletler Örgütü, en yoksul 24 ülkeden söz ediyordu. Bu rakam 1980'lerde 42'ye yükseldi. Sanayileşmiş kapitalist ülkelerde kişi başına ortalama gelir, *en az gelişmiş ülkelerin* 50 katıdır.(6) ve 1980'li yıllarda mutlak yoksulluk, nüfus artışından daha hızlı artmaktadır.

Az gelişmiş ülkelerde yoksulluk artar, sefalet derinleşirken, bu ülkelerin küçük bir azınlığı hızla zenginleşmeye devam ediyor. O kadar ki, bu ülkelerin bazılarının "işbirlikçi burjuvazileri", sanayileşmiş ülkelerin zenginleriyle yarışır duruma geldiler... Meksika'da *sacadolares* denilen ve İspanyolcada dolar hırsızı anlamına gelenlerden 600'ünün ortalama birer milyon doları (1985) yabancı ülkelere (ABD, İsviçre vb) kaçırdıkları tahmin edilmişti.(7) Borç krizinin büyük sorunlar yaratmaya devam ettiği 1979-1983 aralığında Meksikalı zenginlerin yaklaşık 90 milyar doları ülke dışına kaçırdıkları ileri sürülmüştür ki, bu aynı tarihlerde Meksika'nın toplam dış borçlarına eşittir. 28 Ağustos 1990 tarihli *Le Monde* gazetesi 5000 kadar zengin Meksikalının *Las Vegas* kumarhanelerinde kara parayı "akladıklarını" yazmıştı. Kalküta'da her gece 300.000 ila 400.000 Hintli kaldırımlarda yatarken ve şehir nüfusunun yaklaşık % 40'ı mutlak yoksulluk koşullarında yaşarken, Hint nüfusunun % 12'si "Batı standartlarında" yaşam sürüyor ve hiç bir şeyin eksikliğini de duymuyor...

Dünya ekonomisinin giderek daha da bütünleştiği *geç kapitalizm çağında,* XX. yüzyılın son çeyreğinde az gelişmiş ülkelerin yoksullaşmalarının (zenginleri daha da zenginleştirirken) elbette sanayileşmiş ülkelerde yansımaları olacaktı... Çok uluslu şirketler, spekülatörler, bankacılar, ran-

(6) Aritmetik ortalamalar söz konusu olduğu için bu türden karşılaştırmaları ihtiyatla karşılamak gerekir.

(7) Crise ou relance, le capital le fait durement payer an prolétariat de la planète, 9 Nov. 1990. Exposé du Cercle Léon Trotsky du 9 Nov. 1990.

tiyeler ve bunların çevresi hızla zenginleştirken, sanayileşmiş ülkelerde işsizlik artmaya, gelir dağılımı bozulmaya, kamu hizmetleri ve sosyal hizmetler aşınmaya, doğal çevre kötüleşmeye devam etti. Bu gün ABD'de okullaşma oranı 1960'daki seviyenin altındadır. Artık, bu sonuncu ülkede yoksulluk sadece siyahların ve Latin kökenlilerin sorunu değil... Çocuk ölüm oranı yükseliyor. Çocuk nüfusunun yaklaşık dörtte biri "batı standartlarının" altında yaşamak zorunda kalıyor. Bu durum dünyanın hegemonik gücü olan ABD'de bile çocukların dörtte birinin cehalet, suçluluk ve işsizlik ortamına itilmesi anlamına gelir...

Sadece ABD değil, diğer sanayileşmiş ülkelerde de, işsizlik, yoksulluk artıyor ve üretici sermayenin aşınması sürüyor. "Modern yoksulluk" farklı yoğunluklarda olmak üzere dünyanın her tarafını sarmaya devam ediyor. Dünyada küçük bir azınlığın zenginleşmesi sadece büyük çoğunluğun işsizlik, açlık, konutsuzluk, eğitim olanaklarından yoksunluk, manevi yozlaşma ortamına itilmesi sonucunu doğurmakla kalmıyor, "zenginlik artışı" doğal çevrenin hızla bozuması pahasına gerçekleşiyor. Gezegeni giderek üzerinde yaşanmaz hale getiren bu akıl almaz süreç, gelecek nesillerin yaşamını da tehlikeye atıyor. Ünlü *Bruntland Raporu*'nda şunlar yazılmış: "Biz gelecek kuşaklardan çevre sermayesini ödünç alıyoruz ve bunu geri ödemek gibi bir niyetimiz de, imkanımız da yok. O kuşaklar müsrifliğimiz yüzünden bize lanet okuyabilirler ama alacaklarını bizden asla tahsil edemezler. Bizim böyle davranmamızın sebebi, bu tutum yanımıza kâr kaldığı içindir. Gelecek kuşaklar oy vermez. Üzerimizde siyasi ve mali güçleri yoktur. Kararlarımıza meydan okuyamazlar."(8)

Elbette dünyanın ayrıcalıklarının sahip oldukları zenginlik sadece emek sömürüsünün sonucu değil. Doğanın hızlı tahribinin de sonucu. Zenginlikle birlikte daha çok yoksullukta üretiliyor. Burjuva uygarlığının başarısı olarak gösterilen as-

(8) *Ortak Geleceğimiz*, Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı.

lında biyosferin milyonlarca yılda biriktirdiği "sermayenin" aşırı israfından başka birşey değildir. Kapitalist üretim tarzının mantığına uygun olarak -ki son tahlilde *üretim için üretim,* daha fazla sosyal artık ve kâr amacı taşır- doğanın tahribine de büyük bir ivme kazandırmış durumdadır. "Atmosferdeki karbon gazı (CO_2) oranı gezegenin oluşumundan sanayi devrimine kadar hemen hemen hiç değişmeden kalmıştı. Sanayi devriminden sonra bir taraftan ormanların tahribi, diğer taraftan fosil yakıtların ve türevlerinin hızlı bir tempoyla kullanılmaya başlamasıyla, karbon gazı ve diğer gazlar (metan vb) sera etkisi (greenhouse) yaratarak iklimkoşullarını olumsuz"[9] yönde etkilemeye devam ediyor.

Topraklar verimsizleşip çölleşiyor (her yıl 6 milyon hektar verimli arazi çölleşiyor), ormanlar tahrip oluyor (her yıl 11 milyon hektar orman yok oluyor), atmosferin ısınması kuraklık tehlikesini artırıyor, Ozon tabakası zayıflıyor. Canlı türleri hızla azalıyor. İçme suları ve hava kirleniyor. Nükleer silahlar ve artıkları kısa dönemde bile insanlığın geleeğini tehdit ediyor. Dünyanın büyük nehirlerinin suyu azalıyor (Nil, Nijer, Missisipi, Sarı Irmak, Ganj vb.) sanayi artıkları önemli sağlık sorunları yaratma tehlikesi taşıyor. Kapitalizmin sürekli ortaya çıkarıp derinleştirdiği kutuplaşma (zenginlikle yoksulluk, gelişmişlikle azgelişmişlik) başka bir ifade ile ekonomik dengesizlikler doğal çevrenin daha hızlı bozulmasına neden oluyor...

Üç Kalkınma On Yılı geride kalırken, azgelişmiş ülkelerin görüntüsü eskisinden daha da soluk. 1965'te dünya sanayi ürünleri ihracatının % 92.5'i sanayileşmiş ülkelerden geliyordu. Sadece % 7.5'i azgelişmiş ülkelerden kaynaklanıyordu. 1985'te sanayi ürünleri ihracatının % 82'si sanayileşmiş ülkelere ait iken dünya nüfusunun yaklaşık beşte dördünü oluşturan azgelişmiş ülkelerin payı ise % 17 düzeyinde kaldı. Bu oran sadece çok düşük değil, aynı zamanda azgelişmiş ülkeler

(9) Le Monde diplomatque "La Planète mise a sac, Manière de voire No: 8. Mai 1990..

arasında son derece dengesiz dağılmış durumda. Nitekim azgelişmiş ülkeler nüfusunun % 2'sini oluşturan "Asya'nın Dört Küçük Kaplanı" da denilen *yeni sanayi ülkeleri* (Hong-Kong, Singapur, Taiwan ve G.Kore) azgelişmiş ülkelerin sanayi ihracatının % 60'ını gerçekleştiriyorlar. En büyük azgelişmiş ülkelerden biri olan Brezilya, aynı zamanda en çok sanayi ürünü ihraç edenler arasında yer aldığı halde, ancak Danikarka'nınkine eşit ihracat yapabiliyor! Söz konusu yeni sanayi ülkelerinin "başarısının" tahliline ayrılan bölümde görüleceği gibi, bu ülkelerin ihracat başarısında çokuluslu şirketlerin payı büyüktür. Nitekim, 1970'li yılların sonunda çokuluslu şirketlerin şubeleri tarafından gerçekleştirilen ihracat, Mesika ve G. Kore'de % 30, Brezilya'da % 40'dan fazla, Singapurda'ysa % 90 civarındayı. Diğer yandan bu ülkeler tarafından gerçekleştirilen sanayi ürünleri ihracatının yüksek teknoloji ürünü olmayan, çoğunluğu emek-yoğun ürünler olduğu ve bunun sanayileşmiş ülkelerden ithal edilen teknolojiyle gerçekleştirildiği de hatırlanmalıdır. Bu ürünler sanayileşmiş ülkelerin koruyucu politikaları karşısında aşırı düzeyde duyarlıdır.

Bugün dünya nüfusunun % 48'ini oluşturan iki milyardan fazla insan yaşayabilmek için dünya gelirinin sadece % 13'üne sahip. Oysa 1950'den sonra çok hızlı bir ekonomik genişleme söz konusuydu. Bugün artık 1960'ların başında olduğu gibi *Kalkınma On Yıllarında* değil, *kayıp on yıllardan* söz ediliyor... "Inter-American Development Bank" başkanı Enrique Iglesias, 1988 eylülünde şunları söylemişti: "Bugün Latin Amerikalıların ortalama geliri, 1980'dekinden % 9 daha düşüktür. Bu bir ortalamadır. Bazı ülkelerde yaşam standardı 20 yıl öncesinin de altındadır." 1982-1987 aralığında kişi başına gelir Arjantin'de % 14.5, Meksika'da % 14.4, Venezüella'da % 13.1, Şili'de % 5.7 oranında gerilemiştir. Brezilya'da reel ücretler 1981-85 aralığında % 33 oranında gerilerken, çocuk ölümleri de 1981 de binde 66 dan 1985'de binde 74'e yükseldi. Bolivya'da yoksul aileler çocuklarını varlıklılara bırakı-

yorlar, kötü beslenmeden kaynaklanan tüberküloz yeniden hortluyor... Aşırı borçlulardan Dominik Cumhuriyetinde işsiz sayısı ekonomik olarak aktif nüfusun % 25'ine ulaşıyor...

Afrika'da ise tablo daha da karanlık. Birçok Afrika ülkesinde özellikle de Sahra'nın güneyindeki Kara Afrika'nın bir çok ülkesinde yaşam standardı 1960'lardaki seviyeye inmiş durumda. Dünya Bankası raporuna göre dokuz Afrika ülkesinde yaşam uzunluğu düştü ve 100 milyon Afrikalı yaşayablimek için asgari gıdadan mahrum. Bu yüzden Latin Amerika için *kayıp on yıldan* söz edilirken, Afrika için *kayıp otuz yıldan* söz ediliyor. Dünya nüfusunun 747 milyonluk bölümünü oluşturan OECD ülkeleri kişi başına yılda ortalama 6573 kilo petrole eşit enerji tüketirken, çok düşük gelirli ülkelerdeki 2 milyar 824 milyon insan (Hindistan ve Çin dahil), sadece 297 kilo petrole eşit enerji tüketebiliyor...

Birleşmiş Milletler çevresindeki örgütler ve akademik çevreler, "azgelişmiş ülkeler" için *gelişme yolundaki ülkeler* veya *gelişmekte olan ülkeler* kavramlarını kullanıyorlar. Ne var ki, 1980'den bu yana yaşanan sürece bakıldığında, söz konusu kavramları: *gelişmemekte olan ülkeler* veya *gelişmeme yolundaki ülkeler* biçiminde değiştirmeleri gerekecek... Zira artık gelişmiyorlar.

Özellikle 1980'li yıllarda IMF ve Dünya Bankası tarafından azgelmişmiş ülkelere önerilen "dışa açık" ya da "ihracat öncülüğünde büyüme stratejisi", azgelişmiş ülkelerden sanayileşmiş ülkelere doğru kaynak transferini hızlandırmayı amaçlıyordu. "Yeni Sağ" ya da "Yeni-Muhafazakar" da denilen teorik yaklaşımlara dayalı söz konusu ekonomik politikalar, azgelişmiş ülkeleri emperyalist ülkelerin sömürüsüne daha da açık bir hale getirmeyi amaçlıyordu. Ne ki, söz konusu politikalar sözde "bilimsel argümanlarla" da desteklenmişti. Üstelik bu kitabın IV. Bölümünde tartışılan, özel koşulların ürünü olan, Asya'nın bir kaç küçük ülkenin sanayileşme "başarısı" da "dışa açık büyüme stratejisinin" başarısı olarak sunuldu... Oys asıl amaç azgelişmiş ülkelerin zaten çok

düşük olan ihracat ürünleri fiyatlarını daha da düşürmekti. Tüm azgelişmiş ülkelere "dışa açık" büyüme stratejisi önermek, kaçınılmaz olarak bu ülkeleri yapısal kriz sonucu iyice daralan Batı pazarından pay almaya zorladı ve aralarındaki rekabeti daha da derinleştirdi. Özelikle aşırı borçlu ülkelerin borç ödemelerini aksatmamak için ihracat fazlası vermeye zorlanmaları, yatırımların, sosyal amaçlı harcamaların kısılması, temel tüketim mallarına yapılan sübvansiyonların kaldırılması, bir bütün olarak kitle tüketiminin kısılmasıyla mümkündü. Bu da zaten yoksulluk sınırında yaşayan geniş kitleler için yoksulluğun ve sefaletin derinleşmesi anlamına geliyordu. Yatırımların kısılması doğal olarak üretimin düşmesi, işsizliğin artması, gelir dağılımının daha da bozulması, zaten sınırlı demokratik hakların daha da budanması, doğal çevrenin tahribinin ivme kazanması sonucunu doğurabilirdi.

Uygulandığı ülkelerin büyük çoğunluğunda, kanla bastırılan ayaklanmalara neden olan IMF ve Dünya Bankası'nca önerilen "kemer sıkma" politikalarının azgelişmiş ülkelerde uygulanması, söz konusu ülkelerin oligarşik yönetimlerinin uzun dönemli çıkarlarını gerçekleştirme ve emperyalist sömürüyü derinleştirme amacı taşıyordu. Bu durum aynı zamanda söz konusu ülkelerdeki işbirlikçi azınlıkların, emperyalizmin "kendi" ülkelerindeki uzantısı olduklarını da gösterir.

Başlarına "uluslararası" sözcüğü konsa da, adı geçen örgütler (IMF, Dünya Bankası vb) son tahlilde emperyalizmin örgütleridir ve uluslararası burjuvazinin dünya ölçeğinde çıkarlarının bekçiliğini yapmaktadır. Elbette azgelişmiş ülkelerdeki işbirlikçi burjuvazilerin de çıkarlarını gözetmektedirler. Bu aşamada yaratılan bir yanılsama karşısında da dikkatli olmak gerekir. "Kemer sıkma" politikaları aslında azgelişmiş ülke burjuvazileri için birer "can simidi" niteliği taşımakta, sömürüyü ve mevcut *status quo*'yu sürdürmeye hizmet etmektedir. Bir çok ülkede IMF'nin müdahalesi olmadan da "kemer sıkma" politikaları uygulanmaktadır. Buradan

giderek azgelişmiş ülkelerin "burjuvazileriyle" emperyalist ülkelerin egemen sınıfları arasında bire birlik çıkar ortaklığı olduğu anlamı çıkarılamaz. Elbette azgelişmiş ülke burjuvazileri uluslararası artı-değer (zenginlik) bölüşümünden daha çok pay almak isterler. Ama varlıklarını son analizde emperyalizme borçlu oldukları için, aralarındaki çelişki asla uzlaşmaz değildir. Bu nedenle, işbirlikçi burjuvazilerin, anti-emperyalist bir ittifakta yer alabileceklerini sanmak son derece tehlikelidir.

Aslında azgelişmiş ülkelerdeki işbirlikçi-oligarşiler, Batıdaki benzerlerinden farklı kökenden gelseler de aynı uluslararası kapitalist-emperyalist sistemden çıkar sağlıyorlar, ortak çıkarları paylaşıyorlar, ekseri aynı okullarda eğitim görüyorlar, zevkleri ortaktır, aynı *ünlü mağazalardan* alış veriş ederler vb. Dolayısıyla onlar için önemli olan ait oldukları toplum değildir. Retoriğe rağmen, "vatanları" uluslararası sermayenin yönetim bürolarıdır. Kendi dillerinden çok uluslararası sermayenin diliyle konuşmayı yeğlerler. Ne zaman çıkarları tehlikeye girer, sömürü olanakları sınırlanmak istenir, işte o zaman şiddetli "vatanperver" kesilirler, *manu militari* duruma hakim olmak isterler, emperyalizmin yardımıyla kitle muhalefeti ezilince, bu sefer de "vatan kurtarma rantı"na hak kazandıklarını düşünürler. Ama kullanılan dil farklıdır... Her şey *pro patria*(*) değil mi?

Bu kitapta yaklaşık beş yüzyıllık tarihi olan sömürgeciliğin kısa bir özeti yapılıyor. Aslında kitabın başlığı *sömürgeciliğin sürekliliği* de olabilirdi. Fakat ilk baskıdaki başlığı değiştirecek hacimde eklemeler ve değişiklikler yapılmadığını düşündüğüm için, kitabın eski başlığını korudum. Elinizdeki baskıya buraya kadar okuduğunuz önsözle, *yeni sanayi ülkeleri* ile ilgili alt-bölüm ve borç sorununun tartışıldığı bölüm eklendi, kitabın sonunda yer alan tablolar güncelleştirildi. Bunların dışında ilk baskısındaki içeriğe birkaç imla hatası dışında dokunulmadı.

İçcebeci, 16 Nisan 1991

(*) Vatan için.

GİRİŞ

"Bir dava uğruna mücadele yürüten insanların düşman kazanmamaları olanaksızdır."
F. Engels*

Kapitalist gelişme ile azgelişmişlik, aynı tarihsel sürecin iki yanıdır. Bu nedenle azgelişmişliğin tarihi, kapitalizmin tarihiyle özdeştir. Başka bir ifadeyle, kapitalizm geliştikçe azgelişmişlik de oluşmuş ve "gelişmiş"tir. Bir bakıma, insanlık tarihinin yaklaşık son beşyüz yılı, kapitalizmin ve kapitalist azgelişmişliğin evriminin tarihidir. İlerki sayfalarda görüleceği gibi, bugünkü azgelişmişlik yapılarının oluşması, daha çok Sanayi Devrimi sonrasına rastlamaktadır. Kapitalist gelişmenin değişik aşamalarında, "azgelişmiş" denilen ülkelerin ekonomik, toplumsal ve kültürel yapıları, sürekli olarak kapitalist üretim tarzının ihtiyaçları doğrultusunda çarpıtılıp biçimsizleştirilmiştir.

Ekonomik sömürünün sürekliliğini sağlamak için, her aşamaya "uygun" düşen ideolojik destekler gerekliydi. Bu amaçla, sömürgeleştirilen halkların bilincinin çarpıtılıp,

(*) Marx'ın mezarı başında söylenen nutuktan.

kültürel kimliklerinin yokedilmesi için sürekli çaba harcandı. Sömürgeci ülkeler, zenginliklerini talan, kültürlerini tahrip ettikleri halklara önceleri "vahşi" diyorlardı. Batı Avrupalı, "uygar", dünyanın diğer yerlerindeki halklar "vahşi" sayıldığına göre, bu durum Avrupalı'ya önemli bir "misyon" yüklüyordu: Avrupa dışındaki "vahşileri" uygarlaştırmak! Avrupalı beyaz adam, Amerika kıtasına, Afrika'ya, Asya'nın uzak yörelerine, böylesi "insancıl" bir amaçla gidiyordu. Yaklaşık beş yüzyıllık bir zaman kesitinde, Avrupalının bu "hümanist" ve uygarlaştırıcı "misyonu" aralıksız devam etti.

Antoine de Montchestien[1], 1616'da yayınladığı *Ekonomi Politik El Kitabı*'nda, Avrupalının uygarlaştırıcı misyonunun "yüksek ahlaklılık dersleri ve yüce örneklerle kendilerini kurtuluş yoluna koymamız için bizim egemenliğimiz altına girmeye hazır bekleyen, bize kollarını uzatarak yalvaran, bizi çağıran uygarlık yoksunu bunca barbar halka, yaratıcımız tanrının adını tanıtmak" olduğunu yazıyordu.

Başlangıçta "vahşi" ya da "barbar" sayılan sömürgeleştirilmiş toplumlara, daha sonraları "geri", "azgelişmiş" vb. dendi. Şimdilerde "kalkınma yolundaki ülkeler" deniyor. Sömürgeci yöneticiler başlangıçta uygarlaştırıyorlardı, bugünün uzmanları da "kalkındırıyorlar". Eskiden nasıl uygarlaşacakları öğretilenlere, şimdilerde nasıl kalkınacakları öğretiliyor. Bu amaç için oluşturulmuş örgütleri, yetişkin "uzmanları" var.[2]

İleriki sayfalarda görüleceği gibi, fetihlerle başlayan dönemde Batı Avrupalıların, Çinliye, Hintliye, Osmanlıya, vb. öğretecekleri fazla bir şey yoktu. Belki onlardan öğrenecekleri çok şeyler vardı. Ticari sermaye (Merkantilizm) birikiminin ilk dönemlerinde, bazı silahlar dışında, üretim teknikleri açısından Avrupalının Çin, Hindistan ve Osmanlı

(1) **Traité d'Economie Politique** (Paris, 1889), s. 104'ten aktaran: H. Denis, **İktisadi Doktrinler Tarihi** (Sosyal Yayınlar), s. 109.

(2) Christian Harzo, "Les peuples sans passés et nouvel ordre planetaire", **Le monde diplomatique**, Sept. 1981.

İmparatorluğu karşısında önemli bir üstünlüğü sözkonusu değildi. Barut bile Avrupa'ya Çinlilerden geçmişti.

Azgelişmişliğin tarihi kapitalizmin tarihiyle özdeş olduğu halde, bu olgu İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar iktisatçıların ilgisini çekmemiştir. Klasik iktisatçılar, sömürge ve yarı-sömürge ülkeleri metropol ülkelerin doğal uzantıları saydılar. Neoklasik iktisatçılar da yakın zamana kadar bu ülkeleri ilgiye değer bulmadılar. İlgilendikleri zaman da, ileri kapitalist ülkelerin çıkarlarını gözettiler. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra azgelişmiş ülkelere ilginin artması, farklı nedenlere dayanıyordu.

Bir kere, yeni bağımsızlığa kavuşan ülkeler, geriliklerini gelişmiş bir sanayilerinin olmayışıyla özdeşleştiriyorlardı. Dolayısıyla, yeni bağımsızlığa kavuşan ülke yöneticilerinde yoğun bir sanayileşme eğilimi hakimdi. İleri kapitalist ülkelerin denetimi dışında bir sanayileşme, bu sonuncular için olumsuz sonuçlar doğurabilirdi. Nitekim sömürge ve yarı-sömürge ülkelerle ilgili olarak yazılan ilk kitaplardan biri, özellikle bu sorunu ele almaktaydı.(3)

İlginin artmasının ikinci nedeni, birinciden de önemliydi. Bağımsızlık savaşlarından bazıları, Batı'dan kopma eğilimi taşıyorlardı. Eğer benzer hareketler yaygınlaşırsa, hakim durumdaki Batı toplumları büyük bir darbeyle sarsılacaktı. Böylesi kaygılar, ileri kapitalist ülkelerdeki egemen çevreleri doğal olarak telaşlandırmıştı. İşte, sözde "insancıl" amaçlı "uluslararası kurumlar" bu kaygıların sonucunda oluşturuldu. Bu kurumlar aracılığıyla yürütülen ideolojik kampanyalar ve "yardım"larla, vb. bağımsızlık hareketleri güdüm altına alınmaya çalışıldı. Bu alanda önemli ölçüde başarı da sağlandı.

Üçüncü neden, bağımsızlığa yeni kavuşan ülkelerdeki iktidarlara olan güvensizlikten kaynaklanıyordu. "Yirmi yıl kadar bir zaman oluyor, sözkonusu vahşiler Devletler Hukuku

(3) **Industrialisation et Commerce extérieur**, SN, Genève, 1945.

karşısında bağımsızlıklarını kazandılar. O zamana kadar vesayet altında tutulan bölgelerdeki aşırı yoksulluk, aniden aşırı bir kaygı konusu oldu. Doğrusu kaygı verici olan, oralardaki halkların yoksulluğu değildi. (Zengin ülkelerde az mı yoksul vardı?) Esas kaygı verici olan, düzenden sorumlu iktidarların durumuydu. Sömürgeci devletler tarafından ulus-devlet modeline göre kurulan veya kurulmaları teşvik edilen bu devletlere, Batı'nın kurumları uygun düşmüyordu. Bu yüzden, oluşturulan yeni iktidarlar pek dayanıksız görünüyorlardı. Böylece kalkınma ve azgelişmişlik kavramları ortaya çıktı. Daha sonra Üçüncü Dünya olarak adlandırılacak olan bu bölgelere yardım yapacak kurumlar doğdu. (BIRD, Dünya Bankası'na dönüştü.)"[4]

Azgelişmişlik sorunlarına ilginin artmasının dördüncü nedeni, daha çok "insancıl" gerekçelere dayanmıştır. Asya, Arfika ve Latin Amerika halkları sömürgeciliğe ve emperyalizme başkaldırdıklarında, kendi kaderlerini kendileri tayin etmek amacıyla dünya sahnesine çıktıklarında, Batı'nın entelektüel çevreleri, yaşadıkları dünyanın uzak yerlerindeki sefalet, yoksulluk, baskı ve sömürüyle yüzyüze geldiler. Yaşadıkları dünyanın başka köşelerinde olup bitenlerin bilincine vardılar.

Ne var ki, 1950'li yıllara gelindiğinde, azgelişmişlik sosyo-ekonomik ve kültürel bir olgu olarak hâlâ iktisat teorisyenlerine oldukça yabancı bir konuydu. Yirminci yüzyılın ilk yarısı biterken, azgelişmiş denilen ülkeler konusundaki teorik bilgi birikimi de "azgelişmiş" durumdaydı. Zaten Batı üniversitelerinde okutulan iktisat öğretisi, kapitalist sistemin etkinliğini sağlamaya yönelik ve ekseri ideolojik içerikli bir kısım politika ve tekniklerden öteye gidemiyordu.

Bu durum karşısında, bağımsızlığa yeni kavuşan ülkelerdeki sosyal bilimcilerin ve bu arada iktisatçıların durumu da pek içaçıcı görünmüyordu (bugün de çoğunlukla öyledir). Bu

(4) François Partant, **La Fin du développement** (François Mapero, Paris, 1982), s. 15.

olumsuzluk, sömürgeciliğin ortaya çıkardığı çok-yönlü tahribatla ilgilidir. Nitekim sömürgecilik sadece ekonomik yapıları çarpıtan, biçimsizleştiren sonuçlar doğurmamıştı. Kültürel, bilimsel ve entelektüel bir sömürgeleştirme ve onun yarattığı bağımlılıklar da söz konusuydu. Bu durumun doğal sonucu olarak, bu sonuncu ülkelern aydınları, bilim adamları, vb., kendi ülkelerinin sorunlarına sömürgeci ülkelerin gözüyle bakıyorlar ve öyle de "görüyor"lardı. "Sömürgeleşmiş aydın", kendi ülkesinin "geriliğinin" farkına varan, ama entelektüel-bilimsel bağımlılıktan ötürü bu geriliğin gerçek nedenlerini kavramakta başarısız kalan bir "aydın"dır.

Böylesi bir ortamda, bağımsızlığa yeni kavuşan ülkelerin iktisatçıları, Batı üniversitelerinde okutulan iktisat öğretisini kendi ülkelerine ithal etmekle yetiniyorlardı. Batı üniversitelerinde okutulan iktisat ise, "firma etkinliği", "kaynakların rasyonel dağılımı", vb. sorunların dışına pek çıkmıyordu. Başlangıçtan beri hakim durumdaki ekonomilerin çıkarlarının ideolojik savunusunu yapan Klasik ve Neoklasik iktisat öğretisinin, yeni bağımsızlığa kavuşan ülkelerde bir işleve sahip olması pek olanaklı değildir. Üstelik Batılı, kalkınmadan söz ettiğinde, kendi ülkesinin kalkınmasından söz ediyordu. Batı'dan ithal edilen "bilimsel kavramlar"la kendi ülkelerinin sorunları arasındaki uyumsuzluğu farkeden öğrencilerin, bu durumdan rahatsız olmaları doğaldır.

Yakın zamana kadar, azgelişmiş ülkelerin, Ricardo'nun "Mukayeseli Üstünlükler" teorisine uygun bir politika izleyerek uluslararası ticaretten kârlı çıkacakları görüşü yerleştirilmek isteniyordu. David Ricardo'nun, özünde İngiliz sanayi burjuvazisinin çıkarlarını savunmak amacıyla geliştirdiği bu teori ile ilgili olarak, Christian Palloix şunları yazıyor: "On yıl öncesine kadar ekonomi uzmanları, Hindistan'ın fazla işgücü ve az sermaye kullanarak tekstil sanayiinde mukayeseli üstünlüğe sahip olacağını, dolayısıyla da bu sektörü geliştirmede çıkarı olduğunu söylüyorlardı. Bugün, hep aynı kutsal mukayeseli üstünlükler adına pek o kadar

iyimser değiller. Tekstil sanayii, Hindistan'da olmayan kimya sanayiine bağımlı. Hindistan, mukayeseli üstünlüklere dayalı klasik kalkınma stratejisine aşırı uyduğu için, başlangıçta umduğu avantajlardan, ileri kapitalist ülkelerin gelişmesi pahasına yoksun kalacağa benziyor.

"Mukayeseli üstülükler, Birinci Sanayi Devrimi sonrasında kazanılmış mevzileri tehdit edebilecek olan Üçüncü Dünya'nın hızlı kalkınmasını engellemek için zengin ülkelerin elinde bir hakimiyet aracı değil mi?"(5)

Bu çalışma, azgelişmişliğin ortaya çıkışını, geçirdiği aşamaları, bugünkü durumunu ve gelişme eğilimlerini ele almayı amaçlamaktadır. Fakat burada, sanayi kapitalizminin neden önce Avrupa'nın batısında geliştiği sorusu üzerinde durulmayacaktır. Bu soru, şimdilik, yirminci yüzyılın sorusu olarak kalmaya devam ediyor. Zaten soru bizim entelektüel kapasitemizi de aşıyor. Geçerken, kısaca şu söylenebilir: Batı Avrupa'da fabrika sanayiinin geliştiği dönem öncesinde, Osmanlı İmparatorluğu da dahil diğer Doğu imparatorluklarında genel teknolojik seviye, hemen hemen Avrupa ile eşit, bazı alanlarda ondan da üstündü. Daha sonra Batılılar matbaacılık, barut ve pusuladan yararlanarak Doğu'ya üstünlük sağlamaya başladılar. Böylece edebiyat, askerlik ve denizcilik alanlarında üstünlüğü ele geçirmiş oldular. Bunun dışında belli başlı iki neden, sanayi kapitalizminin Avrupa'nın batısında ortaya çıkmasına neden oldu.

Birincisi, Batı'nın feodal yapısı sermayenin belirli ellerde toplanması ve büyümesine daha elverişli koşullar yaratmıştı. Politik planda olduğu kadar ekonomik açıdan da, Avrupa'nın batısında adem-i merkeziyetçi bir örgütlenme biçimi geçerliydi. Bu durum, kapitalist bir sınıfın doğup gelişmesine elverişli bir ortam yaratmıştı. Bu açıdan Osmanlı İmparatorluğunda, aşırı-merkeziyetçi bir politik örgüteme geçerliydi. Her türlü ekonomik faaliyet her aşamada sıkı bri denetim altındaydı.

(5) C. Palloix, **Les problémes de la Croissance en Economic Ouverte,** (François Maspero, Paris, 1969, s. 16.

Toplumsal-politik yapının aşırı-merkeziyetçi olduğu İmparatorlukta, farklı bir sosyal sınıfın gelişip güçlenmesi önemli bir engelle karşılaşmıştı.

İkincisi, 16. yüzyıldan başlayarak Asya, Afrika ve Amerika'dan taşınan zenginlikler, bilimsel buluşların sanayiye dönüştürülmesi için büyük bir finansman olanağı yaratmıştı. Bu da korsanlık, eşkiyalık, talan, sömürgecilik, katliam ve "normal" ticari ilişkiler sayesinde gerçekleştirilmişti.

Sorunun anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla, Birinci Bölüm'de "azgelişmişlik" kavramı üzerinde durulacak. Gerçekten hiçbir konuda, bu sorunla ilgili olduğu kadar kavram "üretilmemiş"tir. Bu kavram bolluğu, azgelişmişliğin her ülkede aldığı biçimsel çeşitliliğin de bir sonucudur. Fakat kavram bolluğu, sorunun aydınlatılmasından çok karmaşıklaştırılmasına hizmet etmektedir.

İkinci Bölüm'de, azgelişmişliğin oluşması ve yeni-sömürgecilik dönemi olarak adlandırılan II. Dünya Savaşı sonrasına kadarki dönemde geçirdiği aşamalar ile bu aşamaların temel özellikleri işlenecek.

Üçüncü Bölüm'de, II. Dünya Savaşı sonrasındaki gelişmeler ve bu gelişmelerin sınırı ele alınıyor.

Dördüncü Bölüm'de, son dünya ekonomik krizinin azgelişmiş ülkeleri hangi yönde etkilediği ve onları nasıl bir işbölümüne doğru sürüklediği, bu konudaki olası gelişme eğilimleri incelenmektedir.

Beşinci Bölüm'de ise, dış borçların zenginlerden yoksullara doğru nasıl bir zenginlik transferine dönüştüğü ve "modern köleleştirme" aracı haline geldiği tartışılıyor. Olası çözümler üzerinde duruluyor.

Kısa bir değerlendirmeyle çalışmamız son buluyor.

AZGELİŞMİŞLİK NEDİR?

"... burjuva ekonomi politiği, kapitalist düzeni, gelişmenin geçici bir tarihsel aşaması olarak değil, tam tersine, toplumsal üretimin, mutlak ve son biçimi olarak kabul etmektedir. Bu yüzden o, yalnız sınıf savaşı gizli kaldığı ya da tek-tük olaylar halinde belirdiği sürece bilimselliğini koruyabilir."

*K. Marx**

1. Azgelişmişlik Kavramı Üzerine

Neoklasik iktisatçılar, "azgelişmişlik" ya da "gerikalmışlık" kavramlarından, kapitalist gelişmelerinde gecikmiş veya kalkınma yarışına geç başlamış olma durumunu anlıyorlar. Sorun bu biçimde ele alınınca, "azgelişmişlik", gelişme yolunda geriden gitmek demek oluyor; "ileri"de olanları, "geriden" takibeden ülkelerden söz edilmiş oluyor. Her azgelişmiş ülkenin gelişmiş ülkelerin kaç yıl gerisinde bulunduğu da, kişi başına düşen milli gelirden hareketle hesaplanıyor. Türkiye'de kişi başına düşen milli gelir, 1960-62 yıllarında

(*) **Kapital,** Cilt I.

200 dolar civarındaydı. 200 dolarlık gelir düzeyine ABD 1832 yılında, İngiltere 1837'de, İsviçre 1839'da, Fransa 1852'de, Rusya 1889'da, İtalya 1909 yılında ulaşmışlardı. Bu yaklaşımdan hareket edildiğinde, 1962 yılında Türkiye'nin ABD'yi 130, İngiltere'yi 125, Fransa'yı 110, İtalya'yı da 53 yıl geriden takibettiği sonucuna varılıyor.[1] Bir Afrika ülkesi olan Gabon'un kişi başına düşen milli geliri 1960'ta Fransa'nın 1900 yılındaki seviyesine eşit ise, bundan Gabon'un Fransa'yı 60 yıllık bir farkla izlediği anlamı çıkar. Aynı şeyi başka biçimde ifade etmek istersek; gelişmiş kapitalist ülkelerin dünü, azgelişmiş denilen ülkelerin bugünü demek oluyor.

Yukarıdaki yaklaşım, birkaç bakımdan sorunun anlaşılmasını zorlaştırıyor. Bir kere, gelişmiş ve azgelişmiş denilen ülkeler arasındaki sömürü, bağımlılık, hakimiyet ve şartlandırma ilişkilerini dikkate almıyor. Sanki, dünya ekonomisi tek tek milli ekonomilerin aritmetik bir toplamıymış gibi bir izlenim de yaratıyor. Oysa dünya ekonomisi, tek tek milli kapitalist ekonomilerin aritmetik toplamı değildir. Dünya ekonomisi, organik bir bütünlük oluşturuyor. Dolayısıyla, ülke sayısı kadar dinamik merkez sözkonusu değil. Bir tek uluslararası sermaye birikimi dinamiği geçerli. Bütün ülkelerdeki gelişme, bu dinamiğe bağlı olarak ortaya çıkıyor. Bugün "azgelişmiş" denilen ülkeler, ilk defa Avrupa'nın batısında gelişen kapitalizmin etki alanına girdikleri için, azgelişmiş ülkeler durumuna geldiler. Bu nedenle, "gelişmiş" denilen ülkelerle "azgelişmiş" denilenlerin arasındaki ilişkilerin (ki bu ilişkiler eşitsizlik temeline dayanıyor ve sürekli azgelişmişlerin aleyhine sonuçlar doğuruyor), gerçek niteliği dışlanarak azgelişmişlik sürecini kavramak olanaklı değildir.

Azgelişmiş denilen ülkelerde kapitalist üretim ilişkileri, bu ülkelerin kendi iç çelişkilerinin ve tarihsel evrimlerinin doğal sonucu olarak ortaya çıkmadı. Kendi dışlarında gelişen

(1) Rakamlar için bkz: Besim Üstünel, **Kalkınmanın Neresindeyiz** (Ankara, 1966), s. 6 ve sonrası.

ve kendilerine "yabancı" bir üretim tarzının etkisiyle ortaya çıktı. Burada, iç dinamik mi ya da dış dinamik mi belirleyicidir sorusu karşımıza çıkıyor. Herhangi bir sosyo-ekonomik formasyonun dönüşüme uğraması için, sadece dış dinamik yeterli midir? Eğer azgelişmmiş olarak adlandırılan ülkelerde kapitalist üretim ilişkilerinin ortaya çıkmasının, kendi iç çelişkilerinin ve gelişmelerinin doğal bir evresi olmadığı kabul edilirse, o zaman bu ülkelerdeki kapitalistleşme sürecinin dış dinamiğin sonucunda ortaya çıktığı kabullenilmiş olur. Değişmenin temelinde iç dinamik olduğuna göre, iç dinamik olmadan herhangi bir canlının ya da sosyal organizmanın dönüşüme uğraması nasıl açıklanacaktır? Türkiye'de ya da Meksika'da kapitalist ilişkilerin gelişmesinin, bu ülkelerin kendi iç dinamiklerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmadığı söylendiği zaman, bundan doğal olarak, dış dinamiklerin zorlamasıyla geliştiği anlamı çıkar.(*) İç Dinamik, değişmenin temeli; dış dinamik de değişmenin koşuludur. Gerçekten "uygun"ısı olursa, yumurtadan civciv çıkar. Oysa hiç bir uygun ısı, yumurta büyüklüğünde bir taşı civcive dönüştüremez.(2) Bizim problematiğimiz bakımından iç dinamik-dış dinamik ayrımı, dünya ekonomisinin bütünlüğü dikkate alındığında önemini yitiriyor. Eğer her ülke ekonomisi bağımsız birer "varlık" olsaydı, dünya ekonomisi organik bir bütünlük oluşturmasaydı, dünyadaki her ülke ekonomisi farklı bir sermaye birikimi dinamiğine bağlı, bağımsız birimler olsaydı, o zaman gerçekten iç dinamik-dış dinamik tartışması önemli bir sorun olarak karşımıza çıkardı. Ancak dünya ekonomisi,tek bir dinamiğe bağlı ve bu dinamik tarafından biçimlenen ekonomilerden oluşuyor. Her bir "milli" ekonomi, sözkonusu bütünün parçalarıdır. Parça ile bütün, organik ilişkilerle birbirine bağımlıdır.

(*) Buradan giderek bu sosyo-ekonomik formasyonların bütünüyle meta ilişkilerine yabancı oldukları; meta ilişkilerinin ilk defa kapitalizmle temasa geçtiklerinde ortaya çıktığı gibi bir anlam çıkarmak yanlıştır. Bu ülkelerde meta ilişkileri belirli bir düzeydeydi ve "uzak ticaret" oldukça gelişmiş durumdaydı.

(2) Bkz.: Mao Tsétung, "Sur la Contradiction".

Kapitalizmin ilk geliştiği merkezlerden çevreye doğru yayılması, bir çeşit sömürü metabolizması şeklide ortaya çıkıyor. Her aşamada kapitalizm daha geniş alanları etkisi altına alıyor, oralardaki kapitalizm-öncesi yapıları kendi gelişme dinamiğine bağımlı hale getiriyor.

Öte yandan, merkezden çevreye doğru gelişen bir süreç sözkonusu olduğu için, iç ve dış dinamik kavramları önemini yitirmektedir. Ekonominin gelişme kuralları, siyasal olarak belirlenmiş sınırların kolaylıkla aşılması sonucunu doğuruyor. Bugün klasik sömürgeciliğin tasfiyesi sonucu "bağımsız" devletlerin ortaya çıkmış olmasına karşılık, bu "bağımsız" devletlerin doğal ve insan kaynaklarına yine eski sömürgeci, ileri kapitalist ülkeler el koyuyorlar. İlerde görüleceği gibi, tarihsel süreç içinde sömürü biçimleri ve amaçlar değişebiliyor, ama sömürü devam ediyor. Siyasal sınırlar ve bürokratik düzenlemeler sistemin bir bütün olarak işleyişini fazla etkilemiyor.

Dünya ekonomileri arasındaki gelişmişlik farkı, kapitalizmin temel gelişme yasalarının bir sonucudur. Bu temel yasalar da, "eşit olmayan ve bileşik gelişme yasaları"dır. Kapitalizmin önce Avrupa'nın batısında gelişmesi, bu bölgede, kapitalist gelişmenin koşulları daha önce ortaya çıkmış olmasındandır. Eğer benzer koşullar önce Avrupa'nın batısında değil de Çin'de ya da Peru'da ortaya çıksaydı, o zaman dünya ekonomileri hiyerarşisi de farklı bir biçim alırdı.

Avrupa'nın batısında ortaya çıkan kapitalist üretim tarzı, gelişip yayılmak için dünyanın diğer bölgelerini etki altına almak durumundaydı. Bu yayılmanın sonucunda, buralardaki ekonomik yapıları, üretim ilişkilerini ve sınıfsal çıkar ilişkilerini dönüşüme uğrattı. Avrupa dışındaki sosyo-ekonomik formasyonların kapitalist üretimin etki alanına girmesiyle başlayan azgelişmişlik süreci, yaklaşık beş yüzyıllık bir süreçtir.

İleri kapitalist ülkeler ile azgelişmiş ülkeler arasındaki ilişkiler, bu ilişkilerin niteliği ve azgelişmişlerde doğurduğu

sonuçlar dikkate alınmayınca, bazı nicel göstergelere bakarak herhangi bir ülkenin azgelişmiş olup olmadığı sonucuna varılıyor. Bu da Avrupa-merkezli yaklaşımın bir sonucudur. Eğer bir ülkede kişi başına düşen milli gelir payı düşükse, örneğin bin doların altındaysa; milli gelir içinde sanayinin payı tarımdan daha küçükse; ülkede okuma yazma oranı düşükse; kişi başına gerçekleştirilen çelik üretimi azsa; çocuk ölümleri oranı yüksek, okullaşma oranı düşük, milli gelirden sosyal harcamalara ayrılan pay önemsizse, vb. bir ülkenin azgelişmiş olduğu sonucuna varılıyor. Bu ve benzeri kriterler de gelişmişlerin durumuna göre belirleniyor.

Yukarıda sıralanan büyüklükler ve sayısal göstergeler, azgelişmiş olmanın nedenleri değil sonuçlarıdır. Üstelik bu kriterler pek anlamlı da değildir. Bunlar, herhangi bir ülkenin neden "geri kaldığı" ya da gelişmiş olanların neden gelişmiş olduğu sorusunu boşlukta bırakmaktadır. Bugün petrol ihracatçısı bazı Arap ülkelerinde kişi başına düşen milli gelir, en ileri sanayileşmiş ülkelerden daha fazladır.(*) Eğer kalkınmışlığın ölçütü olarak kişi başına düşen milli gelir payı alınırsa, Kuveyt'in ABD ve Japonya'dan daha ileri bir ülke sayılması gerekir. Şimdilerde Türkiye'de sanayi üretiminin milli gelir içindeki payı, tarımı geçti; ama buradan giderek, Türkiye'nin sanayileşmiş bir ülke haline geldiği ileri sürülemez.

Herhangi bir ülkenin gelişmişlik düzeyini kişi başına düşen milli gelir ile ölçmenin, başka yetersizlikleri de sözkonusudur. Kişi başına gelir, bir aritmetik ortalamadır. Ülke zenginliğinin % 90'ına ülke nüfusunun % 10'u el koyduğu zaman, söz konusu aritmetik ortalama neyi ifade edecektir? Bugün bütün azgelişmiş ülkelerde milli gelirin dağılımında aşırı adaletsizlik geçerlidir. Öte yandan, bir ülkenin gelişmişlik düzeyini, gelişmiş bir ülkenin parasıyla ölçmek gerçekçi midir? Sözkonusu ülkenin para birimi ani bir değer kaybına

(*) Bkz: Ekler.

uğrarsa, örneğin, doların yüzde yüzlük bir değer kaybetmesi halinde, tüm ülkelerin milli geliri de o oranda artmış mı sayılacaktır?

İlerde görüleceği gibi, herhangi bir ülkede sanayi ürünlerinin artmasıyla o ülkenin sanayileşmesi de aynı şeyler demek değildir. Sanayiinin niteliği de önem taşıyor.

Neoklasik iktisatçılar, sonuçlarla nedenleri birbirine karıştırarak, esas sorunun nereden kaynaklandığını gözardı ediyorlar. Azgelişmişliğin gerçek nedenleri bir yana bırakılınca, doğal olarak, "kısır döngü" görüşüne, "ülke fakir olduğu için fakirdir" gibi totolojilere varıyorlar. "Zenginler de zengin oldukları için zengin"se, o zaman azgelişmiş ülkelerin de kendi başlarına kalkınmayacakları sonucu otaya çıkıyor. Yoksul, yoksul olduğu için, satın alma gücü yok. Zengin de satamayacağı malı üretemeyeceğine göre, kısır döngü tamamlanmış oluyor.

Fakat "kısır döngü" teorisi, neoklasik iktisatçılar için salt totoloji olmanın ötesinde bir anlam taşıyordu. Ülke yoksul, çünkü sermaye yetersiz, girişimci "ruh" yok, vb. O halde bu ülkeler kendi başlarına kalkınamazlar. Öyleyse, yoksulluk kısır döngüsünü kırmanın yolu, gelişmiş kapitalist ülkelerle yoğun ilişkiye girmek, ülkeye yabancı sermaye çekmek, dış mali ve teknik yardımlarla "fasit daireden" kurtulmaktır!

İleri kapitalist ülkelerin, vaktiyle sömürgeleştirip baskı altında tuttukları, eknomilerini ve kültürlerini biçimsizleştirdikleri, kaynaklarını yağma ettikleri ülkeleri şimdilerde kalkındıracaklarını düşünmek, azgelişmişlik sorununa azgelişmiş bir yaklaşımdır. Azgelişmişliğin gerçek nedenlerini benzer yaklaşımlarla kavramak olanaksızdır. Gerçek sorun, herhangi bir ülkenin sanayileşememiş olduğu için azgelişmiş olduğu soncuna varmak değil, sözkonusu ülkenin neden sanayileşememiş olduğunu araştırmaktır. Neden bu ülkelerde "girişimci ruh" yok, neden tasarruflar yetersiz, vb. sorunlar üzerinde durulmalıdır.

Öte yandan, azgelişmiş denilen ülkelerde kaynak eksik-

liğinden çok, kaynakların kullanılış tarzı üzerinde de durmak gerekiyor. Gerçekten bu sonunculardа, kaynakların verimsiz alanlara yönelmesi genel bir durumdur. Bu da, bu ülkelerin ileri kapitalist ülkelerle girdikleri ilişkilerin sonucunda ortaya çıkmaktadır.

Azgelişmiş ülkelerde, yatırımlara gitmesi gereken kaynakların kıtlığından çok, bunların sanayileşmeye uygun olarak kullanılmayışı büyük önem taşımaktadır. Örneğin Malezya'da, 1947'de ekonomik fazla *(surplus écomomique)* GSMH'nın % 33'üne eşitti. Aynı yılda bunun yatırımlara aktarılan kısmı % 10'du. 1951'de Seylan'da ekonomik fazla GSMH'nın % 30'unu oluşturuyordu. Bunun sadece % 10'u yatırımlara gitmiştir. Aynı rakamlar 1948'de Filipinler'de % 25 ve % 9; Hindistan'da % 15 ve % 5; Tayland'da % 32 ve % 6 idi.(3)

Yukardaki rakamlar, yatırımlara gitmesi gereken fonların nasıl verimsiz alanlara yöneldiğini ortaya koyuyor. Bu açıdan Mısır'ın 1939-1953 dönemindeki drurumu daha da çarpıcıdır; "1939 ile 1953 yılları arasında, ekonomik fazda, milli gelirin üçte birine eşittir. Fakat bunun % 38'i varlıklı sınıfların lüks tüketim harcamalarına, % 34'ü lüks inşaata, % 15'i spekülatif harcamalara gitmiştir." Sadece % 14'ü, gerçek anlamda verimli yatırımlar için kullanılmıştır.(4)

Görüldüğü gibi, yaklaşık 30-40 yıl öncesine ait rakamlar bile, azgelişmiş ülkelerin gerçek sorunlarının, nicel kaynak sorununun ötesinde, bu kaynakların kullanılış tarzıyla da ilgili olduğunu gösteriyor.

Azgelişmişlik, pre-kapitalist sosyal formasyonların kapitalizm tarafından etkilenmesinin bir sonucu olduğu gibi, ekonomi-dışı baskılar, yatırım, eşit olmayan değişim (ticaret) ve ticaret hadlerinin aleyhte seyretmesi gibi mekanizmalarla da sürdürülüyor. Öte yandan, özel yabancı sermaye yatırımları, ancak özel koşulların varlığında herhangi bir

(3) Paul, A. Baran, **Economic Politique de la Croissance** (François Maspero, Paris, 1968), s. 272.

(4) Samir Amin, **Accumulation à L'échèlle mondiale,** s.19.

ülkenin kalkınmasına katkıda bulunabilir. Bunun dışında yabancı sermayeyi mutlak kalkındırıcı bir faktör saymak yanlıştır. Yabancı sermaye bir ülkeye, götürdüğünden daha fazlasını geri getirmek için gider. Bu bakımdan Brezilya'daki Amerikan sermayenin durumu ilginçtir: "1947-1960 yılları arasında Brezilya'daki özel Amerikan sermaye yatırımlarının toplam tutarı 1 milyar 814 milyon dolardı. Aynı dönemde, amortismanlar, kârlar, ihtira beratı bedelleri, faiz ve diğer transferler yoluyla Brezilya'dan ABD'ye akan sermaye 3 milyar 481 dolardı."(5) Azgelişmişliğin oluşmasını sağlayan mekanizmalarla sözkonusu ülkelerin kalkınabileceklerini ileri sürmek, sorunlara tersinden bakmak oluyor. Benzer yaklaşımların fazla bir anlam taşımadığı, son yirmi beş, otuz yılın deneyleriyle de ortaya çıkmıştır. Son otuz yılda, azgelişmiş ülkeler azgelişmişlik yolunda daha da ileri gitmişlerdir.

"Azgelişmiş ülkeler" kavramı, ister istemez değer yargısıyla da yüklü bir kavramdır. Azgelişmişlik, gelişmişliğe göre tanımlandığına göre, demek ki "normal olan" ve "normal olmayan"lar sözkonusudur. "Normal" olanlar gelişmiş olanlar olduğuna göre, azgelişmişler "anormal"dir, çünkü gelişmişliğin altındadırlar *(underdeveloped* veya *sousdévéloppé).* O halde azgelişmiş ülkelerin gelişmişler gibi olmaları gerekiyor. Onun için de onların geçtikleri yollardan geçmelidirler! Oysa daha önce de değindiğimiz gibi, gelişmiş ülkelerin dünü, azgelişmişlerin bugünü değildir. Nitekim gelişmiş ülkeler tarihlerinin hiçbir döneminde azgelişmiş ülke olmadılar. Kendileri gelişirken, bugünkü azgelmişmiş ülkelerin geri kalmalarına neden oldular. Bugünkü Türkiye'nin durumuyla 100 yıl önceki İngiltere arasında bir benzerlik aranırsa, son derecede tehlikeli bir karşılaştırma yapılmış olur. Yüzyıl önce İngiltere emperyalist, Türkiye de yarı-sömürge bir ülke idi. Demek ki arada önemli nitelik farkı var.

Öte yandan azgelişmişliği üretici güçlerin geriliğiyle öz-

(5) Paul M. Sweezy "Modern Capitalism"; **Monthly Review,** Haziran 1971, ss. 6-7.

deşleştirmek de yanlıştır. Azgelişmişlik, üretici güçlerin geriliğinden fazla bir şeydir ve pre-kapitalist imparatorlukların ve toplumların kapitalizmle bütünleşmeye başlamalarıyla ortaya çıkmıştır. Kapitalizmle temasa geçmeden önce, Hindistan, Çin, Mısır, Türkiye vb. azgelişmiş değillerdi. *Farklı* sosyo-ekonomik formasyonlardı. Kendi iç tutarlılıkları ve bütünlükleri vardı. Kapitalizmin bu bölgeleri etkisi altına almasıyla, sözkonusu ülkeler giderek iç bütünlüklerini ve tutarlılıklarını kaybettiler. Ekonomik bütünleşme, [entegrasyon katsayısı] ilerledikçe azgelişmişlik de gelişti.

Şimdilerde, azgelişmişlik ya da geri kalmışlık kavramları yerine "gelişme yolundaki ülkeler" ya da "gelişmekte olan ülkeler" kavramları kullanılıyor. "Gelişme yolundaki ülkeler" kavramı da ideolojik değer yargısıyla yüklü. Bu kavram, eskiden gelişme süreci dışında kalmış olanların artık gelişme yoluna girdikleri, geri kalmışların gelişmişlerin yolunda ilerledikleri, bir gün gelişmişler gibi olacakları, onları geriden izledikleri izlenimini veriyor. Başta Birleşmiş Milletler örgütü olmak üzere, uluslararası kuruluşların yönetkici ve uzmanlarının "gelişmekte olan ülkeler" veya "gelişme yolundaki ülkeler" kavramlarını yeğlemelerinin bir nedeni de, geri kalmış ülkelerin yöneticilerini onore etmektir. Böylece bu sonuncular, geri ya da azgelişmiş bir ülkenin yönetici ya da temsilcileri değil, gelişme yoludaki ülkelerin yönetici ya da temsilcileri oluyorlar!

Azgelişmiş ülkeler yerine "gelişme yolundaki ülkeler" kavramının yeğlenmesinin bir başka nedeni de, azgelişmişliğin ister istemez emperyalizmi ve sömürgeciliği çağrıştırmasıdır. Böylece azgelişmişlikte gelişmişlerin "sorumluluğu" ya da "günahı" olduğu düşüncesini çağrıştırmasıdır. Böylece azgelişmişlikte gelişmişlerin "sorumluluğu" yada "günahı" olduğu düşüncesini çağrıştırmamak isteniyor. Dolayısıyla, yeni kavramın, ayıbı örtücü bir işlevi olduğu söylenebilir. Gerçekten, ayıbı açığa vurmak, daha büyük ayıp oluyor.(...)

Bugünkü azgelişmiş ülkelerin bir gün merkezdeki gelişmiş

kapitalist ülkelerin ulaştıkları düzeye ulaşacakları varsayımı, doğrusal bir gelişmenin varlığı düşüncesine dayanıyor. Azgelişmişlik, başlangıçta bu bölgelerin yağlamalanması, talan edilmesiyle ortaya çıktı. Daha sonra bu bölgelere empoze edilen bir işbölümüyle sürdürüldü. Kapitalizmin işleyişinin doğal sonucu olarak ortaya çıktı. Eşitsiz ve bileşik gelişme, azgelişmişliği ve uluslararasında hiyerarşiyi sürekli üretiyor. Demek ki, azgelişmişliğin ve hiyerarşik bir dünya sisteminin varlığı, kapitalist gelişme yasalarının işleyişinin sonucudur. Bu nedenle, bazı ülkeler diğerinden daha gelişmiş, bazı bölgeler diğerlerinden daha zengin, kimi toplum sınıfları diğerlerinden daha varlıklı olacaktır. Sistem, azgelişmişlği sürekli üretir. Bu arada azgelişmişlik de yeni biçimler ve görüntülerde yeniden üretilmeye devam edilir. İlerde bu sorun üzerinde duracağız.

Gerçek anlamda kalkın[illegible]lan söz edebilmek için ekonominin kendi dinamiği ile gelişmesi ve ekonominin değişik sektörleri arasında organik bir bütünlük oluşturulması gerekir.

Kalkınmanın koşulu sanayileşmektir. Sanayileşmek ise teknoloji üretmekle ve üretilen teknolojiyi ekonominin gelişmesine sunmakla olanaklı hale gelir. Böylece emek verimliliği yükselir ve her seferinde daha yüksek katma değerli mal üretilir. Yüksek katma değerli malların düşük katma değerli mallarla değiştirilmesi durumunda ise, sözkonusu ülke dış ticaretten kârlı çıkar. Kendi teknolojisini üretmeyen bir ülke, dışardan fabrika ithal ederek sanayileşmeye kalkarsa (azgelişmiş ülkelerin yaptığı budur), ileri kapitalist ülkelerle sürdürülen ticaret özde değil, biçim olarak değişmiş olur. Bu sonuncu durumda, gelişmiş ülkelere olan bağımlılık da teknolojik ve yapısal bir bağımlılığa dönüşür.

Uluslararası kapitalist birikim sürecinde, dinamik merkezler ileri kapitalist ülkelerde bulunuyor. Geri kalmış ekonomilerin kendi iç tutarlılıkları ve bütünlükleri olmadığı için, merkez ülkelere dikey bir bağımlılık sözkonusudur.

"Başlangıçta, dünya kapitalist sisteminin gelişmiş ve azgelişmiş bölgeleri arasındaki ilişkiler şiddete dayanmıştır. Kuvvetliler zayıfları ele geçirdiler ve onları eşitsiz gelişme koşullarına zorlayıp ekonomilerini yeniden düzenlediler (örneğin buralara köleliği soktular). Bütün bunlar Avrupalıların gereksinmeleri için yapıldı. Giderek şiddet faktörü geri çekildi ve "normal" ticaret ve yatırım ilişkilerine dönüştü. Ama ne olursa olsun, gelişmiş ve azgelişmiş bölgeler arasındaki temel ilişkiler özde değişikliğe uğramadı. Çevreden merkeze doğru sosyal artık (zenginlik) transferi devam etti."(6a)

Azgelişmiş ülkeleri tanımlamak amacıyla kullanılan kavramlardan biri de "Üçüncü Dünya"dır. Üçüncü Dünya, ileri kapitalist ülkeler ve "sosyalist" ülkeler dışındaki tüm ülkeleri kapsama iddiasını taşıyordu. Özellikle günlük basın tarafından çok kullanılan bu kavram, sorunu tanımlamada yeterli olmaktan uzaktır. "Üçüncü Dünya", gelişmiş kapitalist ülkeler ve "sosyalist" denilen ülkeler dışında kalanları kapsadığına göre, bunların sanki hem gelişmiş kapitalist ülkelerden, hem de "sosyalist"lerden ayrı bir sosyo-ekonomik yapı oluşturdukları, her ikisinden de bağımsız oldukları, her ikisinin de dışında oldukları ister istemez akla gelir. Oysa "Üçüncü Dünya" kavramının kapsamı içine giren tüm ülkeler, ileri kapitalist ülkelerden bağımsız değil, onların uzantıları durumundadırlar.

Azgelişmişlikle ilgilenmenin bir çeşit moda olduğu yıllarda, kimi teorisyenler "proleter uluslar" kavramını ortaya atmışlardı. Kolaylıkla anlaşıldığı gibi, bu kavram modern kapitalist toplumdaki burjuvazi-proletarya ayrışmasının, gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler için de geçerli olabileceği görüşüne dayanıyor. Eğer bu kavrama itibar edilirse, tüm azgelişmiş ülkeleri homojen, sınıfsal ayrışmaya uğramamış sosyal formasyonlar saymak gerekecektir. Sömürüldükleri ama sömürünün dışsal bir olgu olduğu, ulusun tamamının sömürüden

(6a) Paul M. Sweeay "Modern Capitalism, **Monthly Review,** Haziran 1971 ss. 6-7

aynı ölçüde zarar gördüğü ve bu durumun tüm ülkeler için geçerlilik taşıdığı görüşüne varılıyor. Yaklaşımın mantıki sonucu, azgelişmiş ülkede ayrıcalıklı bir "burjuva" sınıfının olmadığı ve ileri kapitalist ülkelerdeki işçi sınıfının da bu ülke halklarının sömürüsüne oltak olduğudur. Oysa azgelişmiş ülkelerde homojen bir yapı düşlemek bir yana, sınıfsal farklılaşmanın bu sosyal formasyonlarda çok aşırı boyutlarda olduğu hatırlanmalıdır. Bu sınıfsal farklılaşma da, bu formasyonların kapitalizmle bütünleşmeleri sonucunda bugünkü seviyelere çıkmıştır.

Şüphesiz azgelişmiş ülkelerden gelişmiş ülkelere yapılan değer transferinin, sonunculardaki işçi sınıfı hareketi üzerinde etkili olduğu yadsınamaz. Bununla birlikte, gelişmiş ve azgelişmiş ülkeleri homojen karşıt bloklar olarak ele almak sakıncalıdır. Öte yandan, azgelişmiş ülkelerdeki hakim sınıfların merkez burjuvazileri tarafından sömürülmesinden değil, bunların gelişmelerinin sınırlandırılmış olmasından söz edilebilir. Bu durum da, kapitalist üretim tarzının uluslararası plandaki işleyişi sonucu ortaya çıkıyor. Sömürülen, azgelişmiş ülkelerin burjuvazisi değil, fakat o yerli burjuvazi aracılığıyla emekçi toplum sınıflarıdır. Zaten azgelişmiş ülke burjuvazilerinin tarihsel misyonu da budur.

Son yıllarda özellikle bazı azgelişmiş ülkelerde "geri bıraktırılmış ülkeler" kavramı pek kullanılır oldu. Bu kavram belli bir doğruluğu içeriyor olsa da, azgelişmişlik sürecinde öznel belirleyiciliği ön plana çıkarıyor. Sanki bilinçli bir geri bıraktırma durum varmış gibi bir izlenim yaratıyor. Dolayısıyla, nesnel olan belirleyicilik giderek kapitalizmin işleyiş yasaları hafife alınmış oluyor. Nasıl emperyalizm "kötü niyetli" bir kısım kapitalistin bilinçli çabalarının sonucu ortaya çıkmadıysa ve nesnel temellere dayanıyorsa, azgelişmişlik de bu nesnel belirleyiciliğin sonucunda oluşmuş bir süreçtir.

Son dönemde Birleşmiş Milletler çerçevesindeki örgütler, akademik çevreler ve günlük basın "Güney" kavramını yeğliyorlar.

Diğer yandan, kapitalizmin azgelişmiş ülkeler üzerindeki egemenliği, emperyalist aşamada ortaya çıkmadı. Para-sermayesinin biriktirilmeye başlandığı, "merkantilist" de denilen dönemde başladı. "Emperyalizmin biçimi, tarihin akışına bağlı bir evrim gösterir."

"Emperyalizm, ne herhangi bir hükümetin düşebileceği yanlışların sonucu, ne de sapık bir ahlakın ifadesidir. Sistemin kendisini yeniden üretebilmesi, sermayenin artabilmesi için bir zorunluluktur."(6b) Eğer bazı insanlar bilinçli olarak bazı ülkeleri geri bıraktırabiliyorlarsa, o zaman sosyal sürecin oluşmasında nesnel belirleyiciliklerin ve maddi temellerin önemi küçümsenmiş olur. Şüphesiz bunun tersi de, yani öznel faktörlerin ve belirleyiciliklerin hafife alınması da aynı ölçüde sakıncalıdır.

Azgelişmiş ülkelerin azgelişmişliğini, ne tek başına ileri kapitalist ülkelerin hakim sınıflarının kötü niyetiyle, ne de azgelişmiş ülkelerin hakim sınıflarının beceriksizliğiyle açıklamaya olanak yoktur. Azgelişmişlik süreci, tarihsel ekonomik, sosyal, politik koşulların belirleyiciliği sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu koşullar da sözkonusu ülkelerdeki sermaye birikimine özgün bir nitelik kazandırmaktadır. Sözü edilen belirleyiciliklerin ortaya çıkardığı ekonomi, ticaret ve yatırım ilişkileri, sermayenin sanayiye, daha sonraki dönemde de dinamik sanayilere yönelmesini engellemiştir. Başlangıçta yerli sermaye sanayiye değil, daha kolay kazanç getiren ve fazla riskli olmayan alanlara (ticaret, spekülasyon, tefecilik, vb.), daha ilerki aşamada da "bağımlı sanayi"lere yönelmiştir.

İlgi alanımızda oldukça yaygın bir başka kavram, periferi kapitalizmdir *(capitalisme périféreque)*. Bu kavram, dünya ekonomisini iki alt-grup olarak ele alıyor. Merkez, ileri kapitalist ülkeleri; çevre de azgelişmiş olanları kapsıyor. Sistemin dinamik yeri, merkezde; çevre ise, bu dinamik merkez ta-

(6b) P. Salama, J. Valier, **Ekonomi Politik Elkitabı** (Gözlem Yayınları), s. 143.

rafından biçimlenen ülke ekonomilerini ifade ediyor. Çevre-merkez kavramları, sistemin bütünlüğünü ve çevrenin edilgen konumunu ifade ediyor. Gerçekten, çevrede de kapitalist üretim ilişkileri hakim ilişkiler olmakla birlikte, buralardaki kapitalist ilişkiler merkezdekinden farklılıklar göstermektedir. Çevredeki ülkelerde de pazar ekonomisinin işleyiş kuralları geçerlidir. Üretim büyük ölçüde pazar için yapılmaktadır. En uzak köylerdeki küçük çiftçiler bile çeşitli biçimlerde kapitalist dolaşım ağına sokulmuş durumdadırlar. Küçük üreticiler ilkel teknoloji de kullansalar, ürettikleri ürün çeşitli mekanizmalarla kapitalist pazara karışmaktadır. Fakat bu durum sözkonusu küçük üreticilerin birer kapitalist oldukları anlamına gelmez. Burada köylülerin kapitalizmin *etki alanına* girmeleri sözkonusudur.

Herhangi bir bölgede, kapitalizmin bir üretim biçimi olarak egemen olması ile o bölgenin kapitalizmin etkisi altına girmesi, ayrı şeylerdir. Bu nedenle herhangi bir yerde geri teknolojilerle üretim yapılması, orada değişik bir üretim tarzının (pre-kapitalist) geçerli olduğu anlamına gelmez. Bu sorun, ilerki sayfalarda tekrar önümüze gelecek.

Kapitalist üretim tarzının etki alanına girmiş olan ve kapitalist üretim ilişkilerinin oldukça gelişmiş olduğu azgelişmiş ülkeler için "çevre denmesi, bu ülkelerde sermaye birikiminin özelliğinden kaynaklanıyor. Nitekim azgelişmiş ülkelerde sermaye birikimi hem merkeze bağımlı, hem de merkez tarafından uyarılan-sınırlandırılan bir süreçtir. Dinamik teknolojiler önce merkez ülkelerde üretiliyor ve belirli bir dönem sonucunda, sözkonusu teknolojiler "demode" olunca, çevreye transfer ediliyor. Üstelik, son bölümde *delocalisation-segmentation* (parçalama-kaydırma) sürecinden söz ederken görüleceği gibi, bu transferler de mutlak bir nitelik taşımayabiliyor.

Dünya ekonomisi içinde çevre-merkez kavramlarından başka, "yeni sanayileşmiş ülkeler", "yeni sanayi ülkeleri" gibi kavramlar da kullanılıyor. Bu kavram bolluğu, azgeliş-

mişlik sürecinin çeşitli ülkelerde aldığı biçimlerin farklılığının da bir sonucudur. Gerçekten şimdilerde sanayi üretimini yüksek seviyeye çıkarmış ülkeler var. Özellikle Güneydoğu Asya'nın bazı ülkeleri, Brezilya, Meksika, Türkiye gibi ülkeler, diğer birçok azgelişmiş ülkeden daha büyük bir sanayi üretimini gerçekleştirebiliyorlar. Bu sonuncu ülkeleri, bazı Afrika ve Asya ülkeleriyle aynı kefeye koymak yanıltıcıdır.

2. Kalkınma Teorileri

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bugünkü azgelişmiş ülkelerin "kalkınma" sorunları gündeme geldiğinde, "strateji" tartışmaları da başladı. Kalkınmaya nereden başlanacaktı?

Neoklasik iktisadın kendi azgelişmişliği, tartışmaların kapsam ve içeriğine de doğal olarak yansıyordu. Kimi teorisyenler, azgelişmiş ülkelerin kalkınmaya tarımdan başlamaları gerektiği üzerinde durdular. Bugün bile benzer tartışmalar zaman zaman yeniden gündeme getiriliyor. Buna karşılık başkaları, kalkınmanın sanayiden başlatılması gereğini vurguladılar.

Tarım mı, sanayi mi tartışması, aslında soruyu yanlış sormak demekti. Tarımı geliştirmek, tarımda emek verimliliğini artırmak, ekilen birim alandan sağlanan ürünü artırmak, sanayinin gelişmediği bir ortamda nasıl sağlanabilirdi? Eğer bu sektörde verim artışı sağlanacaksa, bu ancak modern girdiler kullanarak yapılabilir. Bu girdiler de sanayi çıkışlı girdiler olmak zorundadır. Yapay gübreler, modern tarım aletleri, zararlılarla mücadele için gerekli ilaçlar, bu ürünlerin taşınması için ulaşım araçları vb., ancak sanayinin geliştirilmesiyle sağlanabilir.

Salt tarıma dayalı bir kalkınma stratejisinde ısrar etmek, daha baştan kalkınmayı reddetmek, azgelişmişliğe razı olmaktı. Tarımın gelişmesi sanayileşmeye, sanayi çıkışlı girdiler kullanmaya bağlıdır. Tarımı "sanayileştirme"de sana-

yinin önceliği olduğu açıktır. Öte yandan, tarımı ve sanayiyi birbirine karşıt iki sektör olarak değil, birbirini tamamlayan iki sektör olarak ele almak gerekir. Bu iki temel sektör eşzamanlı olarak geliştirilemezse, kalkınma sorunu çözümsüz kalmaya mahkûmdur.

Başka bir tartışma, kullanılacak teknolojilerle ilgiliydi. Kimi iktisat teorisyenleri, azgelişmiş ülkelerin hafif üretim teknikleri kullanarak kalkınmaları gerektiği üzerinde durdular. Bu görüşe karşı olanlar ise, öyle bir yaklaşımla bu ülkelerin kalkınmayacaklarını, bunun azgelişmişliği yeniden üretmekten başka bir anlam taşımayacağını ileri sürdüler. Aslında teknoloji tartışması, soyut bir tartışma olmaktan öteye fazla anlam ifade etmiyor. Dünya pazarında, özel olarak azgelişmiş ülkeler için üretilmiş üretim teknolojisi yok. Hafif teknoloji-ağır teknoloji tartışması, somut duruma denk düşmüyor. Azgelişmiş ülkelerin "uygun teknoloiler" seçmede herhangi bir serbestileri söz konusu değildir. Böyle bir serbesti olmadığı gibi, belirli teknolojileri ithal etmek gibi bir zorunluluk da sözkonusudur. Azgelişmiş ülkeler bu alanda bütünüyle ileri kapitalist ülkelere bağımlı durumdalar. Batı'dan ithal edilen teknoiojilerin de azgelişmiş ülkelerin ihtiyaçlarına uygun düşeceğini düşünmek iyimserlik olur. Zaten azgelişmiş ülkelerde sömürgecilik döneminden miras kalan tüketim kalıpları veri olduğunda, ileri kapitalist ülkelerde geçerli teknoloinin ithal edilmesi zorunluluğu kendiliğinden ortaya çıkıyor.(*)

Teknoloji tartışmasının uzantısı olan bir başka tartışma, ağır sanayi-hafif sanayi ikilemiydi. Burada da, yukarıda olduğu gibi aslında birbirinin tamamlayıcısı olan iki öge, birbirinin karşıtı ya da alternatifi olarak ele alınıyordu. Böyle bir ikilem, zorunlu olarak, sanayinin değişik sektörleri ve

(*) 1980'lerin başında bile Türkiye'de yukarıdaki tartışmayı çağrıştıran bir tartışma yürütülüyordu. Eğer faiz hadleri düşürülürse, bunun sermaye-yo un teknoloji ithalini teşvik edeceği ve işsizliğin artmasına neden olacağı ileri sürülüyordu. İlginç olan, hâlâ böylesi görüşleri ileri sürenler olması, üstelik bunlara inananların da bulunmasıdır.

dalları arasındaki tamamlayıcılık ilkesini gözden uzaklaştırıyordu. Hafif sanayilerin seçilmesi, düşük bir sosyal verimliliğe razı olmak ve dinamik sanayilerin ileri kapitalist ülkelerin tekelinde kalmasına razı olmaktı. Öte yandan ağır sanayi/hafif sanayi tartışması, kurulu uluslararası sosyo-ekonomik düzeni sürdürmenin bir aracı niteliğindeydi. İlerde görüleceği gibi, ağır sanayi-hafif sanayi kavramları "dinamik sanayiler" kavramından bağımsız olarak ele alındığı zaman anlamını yitiriyor. Dinamik sanayi ve ürünler ise, tarihsel bir niteliğe sahiptirler. Dünya pazarına hakim olan sanayiler ve ürünler, bir tarihsel dönemden diğerine değişiyor.

Bir başka tartışma da, özel sektörün mü yoksa kamu sektörünün mü ağırlıklı olması sorunuyla ilgiliydi. Azgelişmiş ülkelerin üretim yapıları ve ileri kapitalist ülkelerle sürdürülen eşitsiz ticaret ve yatırım ilişkileri değişmediği sürece, sektörlerden birinin veya diğerinin ağırlıklı olması, sanıldığı kadar önemli değildir. Kamu sektörü öncelikli de olsa, ileri kapitalist ülkeler taklit edilmeye devam edildiği sürece benzer stratejiler başarılı olamazlar.

Daha sonra azgelişmiş ülkeler için iki "kalkınma modeli" geliştirildi. Bunlar "dengeli kalkınma" ve "dengesiz kalkınma" teorileridir. Bu teoriler, azgelişmişlik gerçeğine denk düşmeyen soyutlamalar oldukları için, ölü doğmuş "modeller" olarak kalmaya mahkûmdurlar. Öyle de olmuştur. Neoklasik iktisatçıların azgelişmişlik sürecine nasıl yaklaştıklarını göstermek bakımından, bu iki kalkınma "modeli" üzerinde kısaca durmakta yarar vardır.

2.1. Dengeli Kalkınma Teorisi[7]

Dengeli kalkınma teorisi, azgelişmiş ülkelerde düşük ücretler, kişi başına düşük milli gelir ve bunların sonucunda pazarın darlığı görüşünden hareket ediyordu. Böyle bir ekono-

(7) Bkz: R. Nurkse, **Problems of Capital Formation in Under-Developed Countries**, Oxford, 1953.

mide tekil sanayi yatırımları pazarın darlığı, sınırlılığı nedeniyle rantabl olamaz. Zira kurulan bir sanayi ürettiği malların sürümünü gerçekleştiremez. O halde, biri diğerinin ürettiğinin müşterisi olacak biçimde birbirini tamamlayıcı sanayi ünitelerinin eş-zamanlı olarak kurulması bir zorunluluk olarak ortaya çıkıyor.

Dengeli kalkınma teorisi, sadece sanayinin alt-sektörleri arasında değil, tarım ile sanayi arasında ve ülkenin değişik bölgeleri arasında da dengeli kalkınmayı sağlayacak yatırımları öngörüyor. Soyutlama düzeyinde oldukça tutarlı gibi gözüken "dengeli kalkınma" teoisi, azgelişmiş ülkeyi tarihsel ve toplumsal çevreden soyutlayarak ele aldığı için, bir kalkınma modeli olarak geçerli olamazdı.

Bu teorinin temel zaafı, azgelişmiş ülkelerin yüzeysel ve yapay bir tasvirine dayanmamasından kaynaklanıyor. İç pazarın sınırlılığı ücretlerin ve kişi başına düşen gelirin düşüklüğüne bağlanmıştır. Kişi başına düşen gelirin düşüklüğü de emek verimliliğinin düşüklüğüyle açıklanıyor. Oysa düşük ücretler her zaman düşük verimlilikten kaynaklanmaz. Eşit verimlilik düzeyinde bile, azgelişmiş ülkelerde işçi ücretleri ileri kapitalist ülkelerdeki seviyenin çok altındadır. Aynı teknolojiyle üretim yapan iki fabrikada çalışan, biri Amerikalı diğeri Kongolu iki işçi, aynı ücreti almıyor. Amerika' daki bir fabrikada çalışan bir işçi, beş dolar/saat ücretiyle çalışırken, benzer bir işte çalışan Kongolu meslektaşı beş sent/saat ücretle çalışıyor. Buradan giderek Amerikalı işçinin meslektaşından yüz misli fazla ürettiği, yahut Kongoludan yüz misli üretken olduğu ileri sürülebilir mi? Aynı teknolojinin geçerli olduğu yukardaki örnekte, Kongolunun Amerikalı meslektaşından yüz kat düşük verimlilikte olduğundan değil de yüz kat fazla sömürüldüğünden söz etmek, gerçeğe daha uygundur.

"Dengeli kalkınma" teorisi, zımni olarak azgelişmiş ülkelerin yoksulluk zincirini kıramayacakları, dolayısıyla da ileri kapitalist ülkelerin yardımı olmadan kalkına-

mayacakları görüşünü içeriyor. Daha önce verdiğimiz bazı rakamlar, kaynakların mutlak nicel yetersizliği kadar, kaynakların kullanılış biçiminin de önemli olduğunu gösteriyordu. Ayrıca burada, gelir dağılımındaki aşırı adaletsizlik dikkate alınmıyor. Çok küçük bir azınlığın milli gelirin en büyük parçasına elkoyduğu bir ülkede, iç pazarın sınırlı olması kaçınılmazdır. Milli gelirin en büyük bölümüne elkoyan azınlığın da bunu lüks tüketime harcamaması için herhangi bir neden yoktur. Bugün azgelişmiş ülkelerde aşırı yoksulluk ve sefalet ile aşırı lüks, yanyana ve birlikte yaşanıyor.

"Dengeli kalkınma" teoisi, sadece nihai malların, tüketim mallarının üretimini dikkate aldığı için, iç pazarın darlığı da doğal olarak önemli oluyor. Oysa, sermaye malları üretimini düşük ücretlerle de artırmak mümkündür. Nitekim bugünün ileri sanayileşmiş ülkeleri, düşük ücretlerin geçerli olduğu bir tarihsel dönemde sanayileşme sürecine girmişlerdir.

Öte yandan, birbirini tamamlayan alt-sektörlerin ve dalların aynı anda kurulması da iki bakımdan olanaksızdır. Bir kere, hiçbir azgelişmiş ülkenin kaynakları, birbirini tamamlayan tüm sanayi dallarının eşzamanlı olarak kurulmasına yetecek düzeyde değildir. Eğer azgelişmiş ülkeler bu kadar kompleks sanayi sektörlerini aynı anda kurabilecek seviyede olsalardı, o zaman azgelişmişlikten söz etmeye de gerek kalmazdı.

Bu alanda bir başka engel de, sözkonusu ülkelerin nüfus büyüklüklerinden kaynaklanıyor. Bugün birçok azgelişmiş ülkenin nüfusu ve coğrafi genişliği, tüm sanayi dallarının kurulmasına engeldir. Örneğin on iki Afrika ülkesinin nüfuslarının toplamı, modern bir büyük şehrin nüfusundan daha düşüktür. Sekiz ülkenin nüfusu da bir milyonun altındadır.[8] Oysa bugün otomotiv sanayiinde verimlilik alt sınırı, iki milyon otomobilden başlamaktadır.

(8) Joseph Bogner, **Economic Policy and Planning in the Developing Countries** (Budapest 1968), s. 218.

"Dengeli kalkınma" teorisinin tüm önermeleri varsayılsa bile, sözkonusu sanayiler nasıl kurulacaktır? Eğer sözkonusu edilen tüm sanayiler, ileri kapitalist ülkelerden "anahtar teslimi" fabrika ve ekipman ithaliyle kurulacaksa, bu durumda gerçek bir sanayileşmeden söz edilemez. İthal edilen teknolojilerin azgelişmiş ülkelerin ihityaçlarına uygun düşeceğine dair bir garanti de yoktur.

Söz konusu teori, azgelişmiş ülkelerdeki sınıfsal ittifaklar, bunların ileri kapitalist ülkelerle olan ilişkileri ve çıkar eklemlenmişliği üzerinde de durmuyor. Bu yaklaşımın mantıki uzantısı olarak, azgelişmiş ve gelişmiş ülkeler arasındaki ticaretin doğurduğu sonuçlar, uluslararası işbölümünün ve ticaretin azgelişmiş ülkeler bakımından ne anlama geldiği, dış ticaret hadlerindeki sürekilik arzeden olumsuz gelişmeler dikkate alınmadığı sürece, benzer yaklaşımların boşlukta kalması da kaçınılmaz oluyor.

2.2. *Dengesiz Kalkınma Teorisi*

Azgelişmiş ülkelerle ilgili bir başka teorik büyüme modeli, Albert O. Hirschman'ın geliştirdiği "dengesiz kalkınma" teorisidir.(9) Adından da anlaşıldığı gibi, dengeli kalkınma teorisine tepki olarak ortaya çıkmıştır. Ne ki Hirschman'ın modeli, dengeli kalkınma teorisinden temelde ayrılmıyor. Yazar, azgelişmiş ülkeleri "dünya ekonomisi" denilen ilişkiler bütününde, hem merkezden uyarılan hem de sınırlandırılan ekonomiler olarak ele almıyor. Başlangıçta "bağımsız" milli ekonomilerin varlığını kabul etmekte, azgelişmişliğin gerçek nedenlerini gözardı etmiş oluyor.

Hirschman, ekonomide değişik alanlarda "dengesizlik" yaratarak, yatırımların "aşağıya ve yukarıya" doğru *(en amont et en aval)* genişlemesini sağlamak gerektiğini, kurulan her sanayiinin bir sonrakine dışsal ekonomiler sağlayacağını,

(9) Albert Hirschman, **Stratégie du dévéloppement economique** (ed. Ouvrieres, Paris, 1964).

böylece kümülatif bir sürecin başlatılacağını ve bunun da serbest piyasa ekonomisi koşullarında gerçekleşeceğini ifade ediyor. Oysa ilerde görüleceği gibi, ekonominin, özellikle de sanayinin ileri kapitalist ülkelere olan bağımlılığı ve eklemlenmenin niteliği, böyle kümülatif sonuçların ortaya çıkmasını engellemektedir. Hirschman, azgelişmiş bir ülkede *serbest* pazar ekonomisinin varlığını kabul ediyor. Neoklasik iktisatçıların gerçek-dışı varsayımlara yatkınlıkları, genel bir eğilimdir.

Hirschman'ın teorisi, ilk defa ithal ikamesi üzerine dikkati çekmesi dışında, dengeli kalkınma teorisi, karşısında bir orijinalliğe sahip değildir. Zaten salt efektif talepten hareket ettiği için, ekonomik temelde herhangi bir dengesizliğin yaratılması da olanaksızdır.

Yukarıda kısaca değinilen kalkınma teorileri, azgelişmiş ülkelerdeki süreç üzerinde etkili olmamıştır. Neoklasik iktisatçılar daha sonra, merkez-çevre tamamlayıcılığının bir biçimi olan ithal ikameci sanayileşme modelini "teorileştirme"ye yöneldiler. İthal ikameci sanayileşmenin oldukça geniş bir tahlilini, bu kitabın üçüncü bölümünde yapacağız.

Kavramlar üzerindeki bu açıklamalardan sonra, azgelişmişliğin nasıl oluştuğuna ve geçirdiği aşamaların genel bir değerlendirmesine geçebiliriz.

İKİNCİ BÖLÜM

AZGELİŞMİŞLİĞİN OLUŞUMU ve EVRİMİ

"...Bilim ödün vermeden ve cesaretli atılımlarda bulunduğu ölçüde işçilerin çıkarlarıyla uyumlu hale gelir."

F. Engels*

1. Merkantilist Dönem

Bugünkü azgelişmişlik, merkantilist dönemden beri sürüp gelen uzunca bir sürecin ürünüdür. Sözkonusu tarihsel sürecin her aşamasında, kapitalist sermaye birikimi ve bu birikim karşısında, azgelişmiş denilen ülkelerin işlevleri de sürekli biçim değiştirdi. Kapitalist üretim tarzının etki alanına giren sosyo-ekonomik formasyonların farklı nitelik kazanmaları, kapitalizmin çocukluk dönemine kadar gerilere dayanıyor. Yaklaşık üç yüz yıl sürecek olan (1500-1770) merkantilist dönemde, bugünkü azgelişmiş ülkelerin işlevi, ticaret sermayeninin ya da para sermayesinin *(capital argent)* Avrupa'nın batısında birikmesine katkıda bulunmak olmuştur. Avrupa'nın batısı ticari sermaye birikimiyle zenginleşirken, dünyanın diğer

(*) Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin sonu.

bölgeleri yoksullaşmaya ve zenginliklernii Batı Avrupa lehine olarak kaybetmeye başladılar. Böylece Ernest Mandel'in "Eşit olmayan değerlerin eşit olmayan değişimi"[1] dediği süreç başlamış oluyordu. Daha başlangıçta kapitalizm, bir dünya sistemi olarak ortaya çıktı. Yayılmacılık, kapitalizmin doğasında olan bir şeydir.

Merkantilist dönem, dünya ticaretinin çok hızlı geliştiği bir dönem oldu. Fakat Avrupalıların dünya ticareti sayesinde büyük servetler biriktirmeleri, salt ekonomik plandaki üstünlüklerinden ileri gelmiyordu. Ekonomi dışı *(extra économique)* faktörler de devreye sokuldu. Korsanlık, eşkiyalık, her türlü militer baskı, talan ve soykırım, bu üstünlüğü sağlamada önemli olmuştur. Marx'ın "katliam, kölelik ve yağma pahasına edinilen servetler, sermayeye dönüştürülmek üzere metropollere getiriliyordu"[2] dediği, işte bu "normal" olmayan ticari ilişkileri ifade ediyordu.

Latin Amerika ve Afrika'nın talan edilmelerinde, Avrupa'nın militer gücü büyük rol oynadı. Savaş teknolojisinde Afrika ve Amerika'ya göre daha ileri olan Asya'nın sömürgeleştirilmesi ise, hem daha zor, hem de daha geç oldu. Bazı durumlarda tam bir sömürgeleştirme hiçbir zaman gerçekleşmedi. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu hiçbir zaman siyasal bağımsızlığını kaybetmedi. Birinci Dünya Savaşı sonrasına kadar, emperyalist Batının mali ve diplomatik bir yarı-sömürgesi statüsünü muhafaza etti.

Amerika'nın "keşfinden"(*) önce sadece Doğu ticaret yolu biliniyordu. Bu yol üzerinde, Doğudan Batıya baharat, bir kısım "sanayi" ürünleri (ipekli, yünlü dokumalar, vb) ithal ediliyor; bu mallar Avrupa parasıyla ödeniyordu. Eğer Doğu-

(1) E. Mandel, "L'accumulation primitive et l'industrialisation du Tiers-Monde"; **En partant du Capital** içinde.

(2) **Capital,** Tome I, s. 193.

(*) Aslında "keşif" sözcüğü Avrupa-merkezli bakışaçısının bir yansımasıdır. Binlerce yıl boyunca insanların yaşadığı ve önemli kültürler yarattıkları bir kıtaya, başkaları geldiğinde burasının "keşfedilmiş" olması ilginçtir. Keşif bilinmeyen yerlere ilk defa ulaşıldığı zaman bir anlam taşır. Oysa Avupalılar Amerika kıtasına vardıklarında, orada Amerikan yerlileri yaşamaktaydı.

Batı ticareti bu haliyle devam etseydi, Avrupa'nın hızlı zenginleşmesi de gerçekleşemezdi. XVI. yüzyılda Afrika ve Amerika'nın da dünya ticaretine dahil edilmeleriyle, durum birdenbire değişti. Asya'dan ithal edilen malların önemli bir bölümü, Amerika'ya ve Afrika'ya yeniden ihraç edilmeye *(re-exportation)* başlandı. Mal yüklü gemiler Afrika kıyılarına yanaşıyor; mallar köleleştirilmiş zencilerle değiştiriliyor; zenci yüklü gemiler Amerika'daki zengin altın, gümüş madenlerinde ve plantasyonlarda çalıştırılmak üzere yine mal karşılığı satılıyordu. Gemiler altın, gümüş ve plantasyonlarda üretilen mallarla yüklü olarak (pamuk, şeker, tropikal ürünler, vb.) Avrupa'nın batısına dönüyorlardı. Böylece Doğu-Batı ticaret üçgeni sayesinde dünyanın zenginliği sürekli olarak Avrupa'nın batısına akıyordu. 1800'lü yıllarda Doğu-Batı ticaret üçgeninden sadece İngiltere'ye akan zenginlik, 1 milyar sterlin'in üstüne çıkmıştı. Bu rakam aynı dönemde tüm Avrupa'da faaliyet gösteren, buharla çalışan sanayinin sermayesinden daha fazlaydı. 1760-1780 yılları arasında sadece Hindistan ve Batı Hint Adalarından elde edilen kâr, sanayiyi finanse edecek parayı iki katına çıkarmıştı.(3)

Köleleştirilen zenciler Amerika kıtasının zengin altın ve gümüş madenleri ile plantasyonlarında çalıştırılıyor; buradan elde edilen kıymetli madenler (altın ve gümüş) Asya'nın değerli mallarının satın alınmasında kullanılıyordu. Her seferinde Avrupalılar bu ticaretten kârlı çıkıyorlardı. Başka bir ifade ile, Avrupalılar lehine eşit olmayan bir değişim söz konusuydu. Bu koşullarda, başta İngiltere olmak üzere Avrupa'nın birçok sahil şehri, zenci ve mal taşımak için gemi yapımında; kimi merkezler de silah üretiminde uzmanlaşmış durumdaydı.

"Yapılan bazı hesaplara göre, 1521-1660 seneleri arasında İspanya'ya ithal edildiği resmen kayıtlı bulunan kıymetli madenlerin miktarı 18,000 ton gümüş ve 200 ton altını geçiyor-

(3) E. Mandel; Andre Gunder Frank, **Accumulation dépendante** içinde, s. 101.

du. Hakiki miktarın ise bu resmi kayıtların iki misli olabileceği kabul edilmektedir. Bu miktarlar, 1492 tarihinde Avrupa'da mevcut kıymetli maden stokunun türlü tefsirlere göre 3 ve hatta 5 misli artması demekti. Avrupa iktisadi bünyesine zerk edilen kıymetli maden stoklarının birdenbire bu nisbette artışı, bu memleketlerde hummalı bir ticari faaliyetin başlamasına, krallıkların harp gücünün artmasına ve siyasi gerginliklerin fazlalaşmasına sebep oldu."(4)

Merkantilist dönemi kapsayan yaklaşık üçyüz yılda en büyük tahribat, sırasıyla Amerika kıtasında ve Afrika'da oldu. Asya, başlangıçta üretim teknolojisi bakımından Avrupa'dan üstündü. Asya'nın baharatı, ipekli ve pamuklu dokumaları karşısında Avrupa'nın satabileceği tek şey, silahtı. O dönemde Avrupalılar Çin, Hindistan, Osmanlı İmparatorluğu, vb. üzerinde kesin bir ekonomik ve ticari üstünlük sağlayamadıkları gibi, askeri planda da kendi koşullarını bu sonunculara empoze edecek durumda değillerdi.

Batı Avrupa'nın, Asya'nın ürünleriyle değiştirebileceği malları olmadığı için, satın aldığı malların bedelini altın ve gümüşle ödemesi gerekiyordu. Bu da sürekli olarak kıymetli madenlerin dışarıya kaçmasına neden oluyordu. O dönemde yürürlükte olan merkantilist politikaların bir amacı da, bu kıymetli maden akışını durdurmaktı. XVI. yüzyıldaki Batı Avrupa-Osmanlı ticaretiyle ilgili olarak Mustafa Akdağ, şunları yazıyor: "Avrupa ile ticari münasebetlere gelince; XVI. asırda Batı'dan satılmaya gelen sanayi eşyası yok denecek kadar azdı; 'Londra çuhası' ancak bu asrın sonlarında kendini göstermeye başlamıştı. Buna mukabil, Avrupalı gemiler Osmanlı limanlarından mütemadiyen ham madde, hayvanat (bilhassa koyun) ve hububat taşıyorlardı. Bursa'nın ipeklileri ve kadifeleri, Lehistan, Avusturya ve Venedik'te revaçta idi. Hele Ankara'da işlenen sof kumaşları bütün Avrupa'da tanınmıştı. Balkanlar üzerinde Orta Avrupa'ya ve

(4) Ömer Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiya Hareketleri", T.T.K. Basımevi, Ankara 1970, s. 580.

İtalya'ya kervanlarla pek çok sof yollanmakta idi. Bu ticareti bilhassa Ermeniler yapıyorlardı. Sof'un hammaddesi olan tiftiğe daha Avrupa talip değildi."[5] Yukardaki alıntıdan, XVI. yüzyılda henüz Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerinde önemli bir ekonomik üstünlüğe sahip olmadığı anlaşılıyor.

Vasco de Gama, Hindistan'dan dönüşünde, Malabar Raca'sından Portekiz Kralına yazılmış bir dostluk mektupu getiriyor. Raca, mektubunda "Krallığımda bolluk hüküm sürüyor... Sizin ülkenizde aradığım tek şey altın, gümüş, mercan ve boya'dır" diyor.[6]

Çin İmparatoru da, 1753'de İngiltere Kralı III. George'a yazdığı bir mektupta: "Elçinizin de takdir edeceği gibi, biz her şeye sahibiz... Sizin garip ve gözalıcı şeylerinize hiç değer vermiyorum. Ve mallarınızın kullanırlığı sözkonusu değildir" diye yazıyordu.[7] Andre Gunder Frank, "Yarım asır sonra, İngilizlerin cevabı, Hint kolonilerinde üretilen haşhaşı Çin'e yollamak, böylece İngiliz mallarına Çinlilerin iştahını tahrik etmek biçiminde olmuştur"diyor.[8]

Sözkonusu dönemin kıtalararası ticari trafiği, aşağı yukarı şöyleydi: Amerika kıtasından altın, gümüş, çeşitli boyalar, tütün, şeker ihraç ediliyor; bunun karşılığında, emek (insan), yani zenciler ve üretim için gerekli bazı araçlarla bir kısım gıda maddeleri ithal ediliyordu.

Afrika ise, tüketim malı karşılığında en değerli kaynağını, insanlarını ihraç ediyordu. XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıl ortalarına kadar geçen sürede, yaklaşık 100 milyon Afrikalının Afrika toprağından sökülüp atıldığı tahmin ediliyor.[9]

Merkantilizm ve onu izleyen dönemde en çok sömürülen, en büyük ekonomik ve sosyal tahribata uğrayan yöreler, daha

(5) Mustafa Akdağ, **Celali İsyanları** (1550-1603), Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963, s. 14.
(6) Les Woytinsky'den aktaran: A.G. Frank, **Accumulation dépendante,** s. 39.
(7) **Aynı eser,** s. 39.
(8) Aynı yerde, s. 39.
(9) Bu konuda bkz: Phillip Curtin, **The Atlantic Slave Trade,** Madison, University of Wisconsin Press, 1964.

sonra az gelişmişliğin en yoğun "geliştiği" bölgeler olmuştur. Merkantalizmin, daha sonra azgelişmiş denilecek ülkeler bakımından doğurduğu en önemli sonuç, bu bölgelerin yoksullaştırılması ve geleneksel yapılarının sarsılmasıdır. Eğer bu sarsılma Batı'dakine benzer bir kapitalist gelişmeye başlangıç teşkil etseydi, o zaman belki, çelişikte de olsa, yapılan tahribat büyük önem taşımayacaktı. Hindistan ile ilgili bir yazıda Marx: "İngiltere'nin Hindistan'da yerine getirilecek iki görevi vardır: Biri yıkıcı, diğeri yapıcı. Yaşlı Asya toplumunu ortadan kaldırmak ve onun yerine Avrupa toplumunun temel kurallarını getirmek"(10) demişti. Oysa Hindistan'da durum, birinci sonuçla sınırlı kaldı. İngiliz sömürgeciliği, sonuçları bugün de yaşanan yıkıcı etkilerini daha uzun yıllar sürdüreceğe benziyor.

Batı'da gelişen kapitalizm, dünyanın diğer yerlerindeki geleneksel yapıları biçimsizleştirirken (bu iş her zaman ve her yerde, sanıldığı kadar kolay olmadı) oralarda merkezdeki gibi bir kapitalist sermaye birikimine yol açmadı. Sistemin doğası gereği buna zaten olanak da yoktu. Dolayısıyla hem bu bölgelerdeki geleneksel yapılar tahrip edildi, hem de otonom (özerk) gelişme koşulları oluşmadı. Böylece, sömürgeci Avrupalı'nın "uygarlaştırıcı" misyonu da Avrupalının bir kuruntusu olarak kalacaktı. Bu konuda Marx şunları yazıyor: "Burjuva uygarlığını, saygın biçimlere büründüğü kendi yurdunda değil, kendisini gizlemeksizin ortaya çıktığı sömürgelerde gözlediğimiz zaman, bu uygarlığın derinlerine inmiş olan ikiyüzlülük ve karakterine özgü olan barbarlık, bütün çıplaklığıyla gözlerimizin önüne serilir."(11)

Öte yandan, tahribata uğrayan sadece ekonomik yapılar da değildi. Bu arada, sömürgeleştirilen halkların kültürleri de tahrip edildi. Bu bakımdan sömürgecilik ve emperyalizm, insanlık tarihinde çok büyük ve bir türlü kapanmayan yara-

(10) **Sur les Sociétés Pré-Capitalistes,** Textes Choisies de Marx, Engels, Lenin; Ed. Sociale, 1970, s. 176.
(11) **Bütün Eserleri,** c. IX, s. 367.

lar açmış oluyordu. Böylece az gelişmişlik sürecine sokulan ülkelerin insanları, kendi tarihlerinden koparıldılar. Ekonomik üstünlükle birlikte, kültürel üstünlük de Batı'ya geçti. Sanki her şey kapitalizmle başlamış gibi, tarih Avrupalının kalemiyle yeniden yazıldı. Oysa, farklı kültürlerin karşılaşmasıyla, insanlık kültürü çok daha büyük hamleler yapabilirdi. Çeşitlilik yok edildi. Tek boyutlu Avrupa-merkezli kültür, dünyayaegemen oldu.(*)

İlginç olan bir şey de, sömürgecilik ve emperyalizmin bir taraftan sömürgeleştirilen hakların kültürünü tahrip ederken, diğer yandan da Batı'nın ilerici kültürünü oralara taşımamış olmasıdır. Misyonu gereği, taşımasına da zaten imkan yoktu. Batı burjuva kültürünün sömürgelere ihracı konusunda, Ivyes Benot önemli bir soruna değiniyor: "XVII. ve XVIII. yüzyılların Rönesans Avrupası, bilginler ve filozoflar Avrupası, denizlerin ötesine maceracılarını, potansiyel haydutlarını, bir kısım insan artıklarını, hatta orospularını attı. Öncü entellektüellerini ve onların düşüncesini hiçbir şekilde denizaşırı ülkelere yollamadı."(12)

Raimondo Luraghi, Sömürgecilik Tarihi adlı eserinde, Avrupalının bakış açısını şöyle özetliyor: "Şimdi Avrupalılara, dünyayı keşfetmek, tanımak ve ele geçirmek kalıyordu. Evet, ele geçirmek. Çünkü o sıra Avrupalılar, kendi uygarlıklarını 'tek' uygarlık olarak düşünmeye başlamışlardı. Bu zihniyet (günümüzün birçok Avrupalısı ve Amerikalısı da aynı zihniyeti taşımaktadır), bir ulusun uygarlığının manevi ürünleriyle değil, teknik düzeyiyle ölçülmesinden doğuyordu. Tarım, zanaat uygarlığında kalmış olan öteki uluslar, barbardan başka bir şey değillerdi. Ramayana'yı ya da Kuran'ı okumuş, Ellora tapınaklarını görmüş olmanın hiç önemi yoktu. Topları, iplik yapan tezgâhları bulunmadığı ve tüfekleri olmadığı için, bunlar barbardılar. Romalılardan ve Yunanlılardan söz edilirken

---

(*) Yukarıdaki ifadeden, Batı burjuva kültürüne toptan karşı olmak gerektiği gibi bir anlam çıkarılmamalıdır. Hiçbir kültür, toptan olumlu ya da olumsuz olarak nitelendirilemez. Her kültür, olumlu ve olumsuz ögeleri bünyesinde barındırır.

(12) Ivyes Benot, **Qu'est-ce que le dévéloppement,** Ed. F. Maspero, Paris 1973, s. 36.

ve bunlara saygı gösterilirken, bir raslantı sonucu tekrar dünyaya gelmiş olsalar, aynı teknik ve kültür düzeyinde bulunduklarına göre, Meksika İmparatoru Moctezuma'nın alaylarının yaptığından daha iyisini yapamayacakları unutulmaktaydı. Bağlantı kurdukları uygarlıkların kendi uygarlıklarından 'daha aşağı' değil, sadece değişik olduğu, bu adamların aklına bile gelmiyordu. Bu uygarlıkların başka değerlere dayandığını; ateşli silahlara sahip olmasalar da öğrenmeye, hayranlık duymaya, hatta incelemeye layık manevi değerlere sahip bulunduğunu akıllarına bile getirmiyorlardı. Hayır, bunlar sadece barbar ve boyunduruk altına alınmaya layık kişilerdi. Üstelik yeni teknik Avrupalılara korkunç bir askeri güç de sağlıyordu."(13)

Sanayi devrimi öncesi ticaret sermayesinin ya da parasermayesinin birikimi döneminde, Avrupa-dışı sosyal formasyonların kaynakları büyük ölçüde *talan* edildi. Fakat Afrika ve Amerika'nın belirli bölgeleri dışında, geleneksel *yapılar* bu dönemde varlıklarını büyük ölçüde koruyabildiler. Yaklaşık üçyüz yıllık dönemde Asya'daki sosyo-ekonomik formasyonların etkileniş derecesi fazla önemli değildi. Asya'daki büyük uygarlıkların da ekonomik, toplumsal ve kültürel bütünlüklerinin çarpıtılıp biçimsizleştirilebilmesi için, Sanayi Devrimi sonrasını beklemek gerekti. Batı'dan gelen sanayi ürünlerinin baskısı ve ona eşlik eden siyaset ve militarizm, o zaman buralarda da, mevcut sosyo-ekonomik yapıları biçimsizleştirdi.

2) Sanayi Devrimi Sonrası

Gerçek anlamda kapitalist sermaye birikiminin başladığı, kapitalizmin "gençlik dönemi" sayılan Sanayi Devrimi sonrasında, durum değişti. Merkezde sermaye, ticaretten sanayiye kaydı. Uluslararası işbölümü de, kapitalist sermaye bi-

(13) Raimondol Luraghi, **Sömürgecilik Tarihi**, E. Yayınları, İstanbul, 1975, s. 16.

rikiminin gereksinmelerine uygun bir biçim aldı. Kapitalist gelişmenin bu aşamasında, eşitsizlik temeli üzerinde bir uluslararası işbölümü de giderek yerleşmeye başladı. Böyle bir işbölümünün yerleşmesiyle dünya, sanayi merkezleri ile bu merkezlere hammadde ve tarım ürünleri sağlayan ve daha sonra "azgelişmiş" denilecek olan ülkelerden oluşan bir "bütün" olmaya başladı. Böylece çevre-merkez kutuplaşması ve farklılaşması, kesin olarak insanlık tarihine damgasını vuracaktı.

Fakat Sanayi Devriminin hemen sonrasında, henüz "azgelişmiş" ülkelerden merkeze madenlerin ihracı dönemi başlamamıştı. Azgelişmişleşen ya da azgelişmişlik sürecine giren ülkelerden sanayileşmiş kapitalist ülkelere madenlerin ihracı, hem büyük yatırımları gerekiriyordu, hem de o dönemin ulaşım teknolojisi veri olduğunda, madenlerin Batı'ya taşınması yüksek ulaşım maliyetlerine katlanmayı zorunlu kılıyordu. Bu aşamada demir, kömür ve öteki bazı madenler Avrupa ülkelerinin kendi aralarındaki ticaretten sağlanıyor, çoğu zaman da İngiltere'de olduğu gibi ithalat fazla gerekli olmuyordu.

Bir taraftan merkezdeki kapitalist ülkelerde tarım sektöründe emek verimliliğinin göreli düşüklüğü ve bunun sonucunda iç pazarın darlığı, öte yandan "serbest rekabet" koşullarında her firmanın kârını azamileştirme zorunluluğu, kapitalistleri azgelişmişleşen çevre ülkelere doğru yayılmaya zorluyordu. Bu da, hammadde ve tarım ürünlerinin artan oranda çevre ülkelerden sağlanmasını gerektiriyordu. Daha sonraki aşamada, madenlerin de çıkartılıp merkeze taşınması gündeme gelecekti. Plantasyonlarla birlikte madenlerin de çıkartılıp merkeze taşınmasının, bu sonuncu ülkelerdeki sermaye birikimine büyük katkısı olmuştur.

Çevre ülkelerden ucuza elde edilen yiyecek maddeleri (buğday, pirinç, çay, kahve, şeker, çeşitli sebze ve meyveler vb) merkez ülkelerde işçi ücretlerinin düşük seviyelerde tutulmasını kolaylaştırmıştır.(*) Aynı şekilde üretilen makina ve

teçhizatta kullanılan çeşitli madenlerin de ucuza elde edilmesi, sabit sermayenin de maliyetini düşürebilirdi. Bu, bir sonraki aşamada gerçekleştirildi. Böylece azgelişmiş ülkelerin aşırı-sömürüsü sayesinde, hem ücretlerin hem de sabit sermaye unsurlarının ucuzlatılması sağlanmıştır.

Sanayi Devrimiyle birlikte, İngiltere başta olmak üzere Fransa, Almanya, vb. çevre ülkelere sanayi ürünleri satmaya başladılar. Fakat azgelişmiş ülkelere bu ürünlerin satılabilmesi, bu sonuncu ülkelerin pazarlarının kapitalist sanayi ürünleri tarafından kesin olarak ele geçirilmesi için, yerli geleneksel zanaatların yıkılması gerekiyordu. Bu ülkelerdeki geleneksel sanayilerin yıkılmasıyla, sanayi ile tarım bütünlüğünün parçalanması ve geleneksel ekonominin yönünün merkezdeki kapitalist birikime çevrilmesi gerçekleşebilirdi. Ne ki, geleneksel yöntemlerle de üretilseler, yerli sanayi ürünlerinin fiyatları her zaman Avrupa'nın fabrika mallarından daha pahalı değildi. Bu nedenle, bu ülkelerdeki yerli sanayilerin yıkılması, normal ekonomik rekabetle her zaman mümkün olmuyordu. Birçok durumda, ekonomi dışı faktörler devreye sokularak yerli sanayiler yok edilebildi.

"1800 yıllarının başında Hindistan, dünyanın en önemli tekstil üreticisi ve ihracatçısı durumundaydı. 1813 yılında Hint pamukluları ve ipeklileri İngiliz kumaşlarından % 50-% 60 oranında daha ucuzdur. Fakat o tarihten sonra Hint pazarı İngiliz sermayesi tarafından fethedilecektir. Bu fethetme ekonomik yoldan değil (Hindistan'da maliyet çok daha ucuz olduğundan, tek başına bir ekonomik fetih olanaksızdı) savaş ve siyaset yoluyla gerçekleşti. Fetihten sonra İngiltere ekonomik baskıyı uygulamaya başlar.

"İngiltere'ye giden Hint kumaşlarından yüksek vergi alınmaya başlandı. İlk dönemde kumaş fiyatının % 70'i ila % 80'i oranında, daha sonraları % 20'si oranında,

(*) Bu dönemde Batı Avrupa'da ücretlerin düşüklüğünün gerçek nedeni, henüz örgütlü işçi hareketinin sermaye karşısına bir güç olarak çıkamayışıyla doğrudan ilgilidir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra, durum değişmiştir.

"Hindistan'a giren İngiliz kumaşlarından az vergi alındı, % 3 ilâ % 4 oranında,

"Bundan dolayı 1815 ile 1850 arasında:

"İngiliz pamukluları Hindistan'ı istila etmeye başladı.

"İngiliz ihracatının % 25'i Hindistan'a yapılıyordu.

"Hindistan'da tekstil sanayii yıkılmaya başladı. Pamuk tarlalarının hayatlarını sürdürebilmeleri ise, ham pamuğun İngiltere'ye ihraç edilmesi yüzündendir. Böylece Hint ekonomisinde Avrupa'nın aksine bir hareket oluştu. Emekçiler şehirleri terkedip kırlara dönüyordu ve açlık yerleşiyordu."(14)

Hindistan'da yerli sanayinin yıkılması, ülkenin ekonomik ve sosyal yaşam dengesini alt-üst etti. Böylece kapitalist birikim, merkezdeki bir ülkeyi (İngiltere) sanayileştirirken, çevrede büyük bir uygarlığın yaratıcısı olan bir başka ülkeyi (Hindistan'ı) sanayisizleştiriyordu. Fakat kapitalist yayılma sonucu işlerinden olan Hintli zanaatkârlar için, İngiltere ve Batı Avrupa'dakinden farklı bir durum ortaya çıkmıştı. Batı'da fabrika sanayii geleneksel sanayiyi yıktığında, açığa çıkan emek, gelişen fabrika sanayiine kaydırılabilmişti. Oysa Hindistan gibi çevre ülkelerde böyle bir durum sözkonusu değildi. Mülksüzleşen eski zanaatkârlar şimdi kırlara, tarım sektörüne dönmek durumundaydılar. Bu talihsiz insanları bir başka olumsuzluk da burada yakalayacaktı. Bu dönemde ülke tarımı da Batı kapitalizminin isteklerine göre biçimlenmeye başlamıştı. Böylece, İngiltere'nin sanayileşmesi ve kentleşmesinin çevrede doğurduğu karşıt sonuç, sanayisizleşmek *(désindustrialisation)* ve şehirsizleşmek *(désurbanisation)* olmuştur.

R. Palme Dutt, bu konuda şunları yazıyor: "1815 ile 1832 arasında Hint pamuklularının ihracatı 1.3 milyon sterlinden 100 bin sterline düştü. Bu, 16 yılda 12-13 kat ticari kayıp demektir. Aynı dönemde Hindistan'a İngiltere'den ithal edilenpamuklu kumaşın değeri, 26 bin İngiliz lirasından 400 bin

(14) P. Salama, J. Valier, **Ekonomi Politik El Kitabı**, s. 164.

İngiliz lirasına yükseldi. Yaklaşık 16 kat artış. Yüzyıllarca dünyanın dört bucağına pamuklu dokuma ihraç eden Hindistan, 1850 yılında tüm İngiliz pamuklularının dörtte birini ithal ediyordu."[15] Bu sürecin sonucunda, Hindistan'ın en sanayileşmiş kenti olan Dakka'nın nüfusu, 1840'lı yıllara gelindiğinde 150 binden 30-40 bine düşmüştü.[16]

R. Palme Dutt, Hindistan'ın ham pamuk ihracatının da İngiliz sanayisinin ihtiyacı doğrultusunda arttığını ekliyor. Öte yandan, çay dışında hububat, özellikle pirinç ve buğday ihracatının da 1849'da 858 bin sterlinden, 1914'te 19 milyon 300 bin sterline ulaştığını yazıyor. Üretimin Hintli insanların ihtiyacı için değil de dış pazarın ihtiyaçları için yapılması, doğal olarak yiyecek maddeleri üretilen alanların daralması sonucunu doğurmuştu. Bu sürecin sonucunda, çeşitli dönemlerde oraya çıkan yoğun açlık yüzünden, 1800-1850 arasındaki yarım yüzyıllık sürede 1,400,000 kişinin açlıktan öldüğü tahmin edilmiştir.[17]

Bugün bile dünyada hüküm süren açlığın kökleri, kapitalist işbölümünün yaygınlaşması ile, yerli sanayilerin ve onunla birlikte geleneksel yapıların yıkılması dönemine kadar gider. Kapitalist olmayan sosyal formasyonların kendi iç bütünlükleri ve tutarlılıkları ortadan kaldırılıp, bu formasyonlar eşit olmayan ticari ilişkiler ağına zorla sokulunca, bütün olumsuzluklar başlamış oluyordu.

Üç kıtanın sosyal formasyonları, "sanayisizleşmeleri" ve özerk ekonomik-toplumsal yapılarının yokedilmesi yanında, bir de tarihsizleştirildiler. Tarih ve toplum bilinçleri çarpıtıldı. Son tahlilde, ekonomik belirleyicilikler, toplumsal ve kültürel olumsuzlukları da üretmekteydi. Fakat bir kere bu yola girilince, diyalektik etkileşim de sürekli geçerli olacaktı. Ve giderek ideolojik üstyapılar da ister istemez ekonomik altyapıları etkilemek durumundaydı.

(15) R. Palme Dutt, **India Today**, Bombay Peoples Publishing House, 1949, s. 114.
(16) Bkz: A.G. Frank, **a.g.e.**, s. 121.
(17) R. Palme Dutt, **a.g.e.**, s. 119.

Kapitalizm-öncesi üretim yapıları yıkılıp, bu ülkelerdeki ekonomik yapılar merkezdeki kapitalist sermaye birikimi dinamiğine bağlanınca, bu ülkelerdeki sınıfsal yapılar da doğal olarak dönüşüme uğrayacaktı. Batı ekonomileri ile yapılan ticaretin önem kazanması, toprakların da az sayıda mülk sahibinin elinde toplanması sonucunu doğurdu. Geniş ekilebilir alanları kontrol etmek ve buralarda Batı'daki sermaye birikiminin ihtiyaç duyduğu malları üretmek, toprak zenginleri için son derece kârlı bir iş haline gelmişti.

Enver Abdül-Malik, Mısır ile ilgili olarak şunları yazıyor: "Köylerde ve şehirlerdeki sefalet ile büyük toprak sahiplerinin zenginleşmesi arasında bir tezat vardı. Bu sonuncular, istilacıların gücüne dayanarak düzenli bir müşteri bulmuşlardı. Toprak zenginleri her seferinde istilacılara daha büyük zenginlik sunuyorlardı. Mısır bir uçtan bir uca Lancashire'deki fabrikalara pamuk yetiştiren büyük bir plantasyona dönüşmüştü. Böylece büyük toprak sahipleriyle Büyük Britanya arasında bir siyasi ittifak oluştu. Toprak ailelerinin başında da Kral ailesi vardı. Bu ittifak, yaklaşık üç çeyrek yüzyıl geçerli olacaktı."[18]

Gerçekten Mısır, bir tek mal üreten ve bunu İngilizlere satan bir ülke haline gelmişti. 1823'te Mısır'ın pamuk ihracatı 1.5 milyon sterlindi. 1850'de 5 milyon sterline yükseldi. Mehmet Ali'nin iktidarından sonra durum daha da belirgin bir hal aldı. Pamuk ihracatı 1880'de 22 milyon sterline, 1913'te ise 60 milyon sterline yükseldi.[19]

Bazı yazarlar, bu süreç sonucunda toprakların belirli ellerde toplanmış olmasını feodalizm ile karıştırmışlardır. Oysa ortaya çıkan bu yeni durum, feodalizmle hiç de ilgili değildi. Sözkonusu bölgelerdeki toprak konsantrasyonu, kapitalizmle bütünleşmenin sonucunda ortaya çıkmıştı. Bunlar daha çok "kapitalist işletme" niteliğindeydiler. Toprakların belirli ellerde toplanmasında, sanayileşmiş ülkelerden ithal edi-

(18) Abdel-Malek'ten aktaran: A.G. Frank, [illegible]
(19) [illegible] yerde.

len teknolojinin katkısı büyük olmuştur. Aksi halde, geniş toprakların az sayıda insanın elinde toplanması gerekli olmazdı.

Kapitalist metropollere yönelik "büyük ölçekte" üretim yapılması, birçok çevre ülkede, iki sosyal sınıfın güç kazanması ve siyasal iktidar üzerinde söz sahibi olması sonucunu doğurdu. Bunlar, toprak zenginleri ve ihracatçılardır. Fakat, tam sömürgeleştirilemeyen ve güçlü bir merkezi devlet geleneği olan ülkeler ile kapitalist pazarla bütünleşme katsayısı düşük olan azgelişmiş ülkelerde, bu iki sınıf fazla güçlenemedi. Ya da, hatırı sayılır bir ağırlığa sahip olamadılar. Osmanlı İmparatorluğu, birinci tipteki ülkelere örnektir. Osmanlı İmparatorluğu, kapitalist üretim ilişkilerinin etkisi altına girmekle birlikte, hiçbir zaman, örneğin Latin Amerika'da olduğu gibi bir ekonomik ve siyasal yapıya sahip olmamıştır. Bu nedenle, Türkiye'nin tarihinde klasik anlamda bir oligarşinin ekonomik ve siyasal hakimiyet kurduğu bir dönem yaşanmadı. Fakat özellikle 1960'lı yılların sonlarında ve 1970'ii yıllarda, "zorlama bir tarihsel izdüşüm" yapılmak istenmiştir. Böylece Osmanlı sosyal formasyonunun özgünlüğü dikkate alınmamıştır. Ne ki, başka ülkelerin gerçeğini bir başkasınınkiymiş gibi görme eğiliminde olanlar, her zaman varolmuştur. Herhalde hiç bir ülkenin "düşünürleri", bu alanda Türk "düşünürleri" ile yarışamazlar.(*)

Osmanlı İmparatorluğunda, merkezi otoritenin etkinliği her zaman geçerli olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı sosyal formasyonunda, toprak ağaları özellikle XIX. yüzyılın başlarında ağırlıklarını arttırırlarsa da, bu ağırlık hem sınırlı kalmış, hem de kesin bir nitelik taşımamıştır. Ve hiçbir zaman Güney Amerika'daki latifundistlerin ekonomik-siyasal etkinliğine ulaşamamışlardır. Siyasal iktidarı kontrol etmek yerine, siyasal iktidardan ekonomik güçlerini takviye edecek bazı ödünler elde etmek istemişlerdir. Özellikle Sultan II.

(*) Büyük önem taşıyan bu sorun üzerinde, başka bir çalışmamızda duracağız.

Mahmut'la birlikte, merkezi otorite, "derebeyleşen" unsurlar üzerindeki kontrolünü yeniden artırmıştır.(20)

Aynı şekilde, Osmanlı İmparatorluğu'nda tarım ihracata dönük bir mono-prodüksiyon, hatta yarı-mono-prodüksiyon niteliği bile kazanmadığı için, ihracatçıların etkinliği de önemsiz denecek düzeydeydi. Şüphesiz yukardaki ifade, Levanten kesimin oynadığı rolü hafife almak anlamına gelmez.

Yukarıdaki sorunla ilgili olarak, K. Buchanon şunları yazıyor: "Felaketlerin en büyüğü, kapitalizmle temasın yarattığı yeni sınıftır. Bu sınıf sömürge ülkenin yönetiminde görev alanlardan ve ticaretle uğraşanlardan oluşuyordu ve bağımlı ülkenin sömürülüp kontrol altında tutulmasında sömürgeci güçlerle aktif bir işbirlği içindeydi. Bu sınıfın ekonomik gelişmeyle bir ilgisi yoktu. Daha çok parazit bir sosyal gurubu oluşturuyordu."(21)

Toprak zenginleri ve ihracatçılar dışında, ihracat gelirleri arttıkça zenginleşen toprak sahipleri ve ihracatçıların çevresinde oluşan azınlığın ihtiyaçlarını -ki bunlar ekseri "lüks" denebilecek ihtiyaçlardı- karşılayan bir de ithalatçılar gurubu ortaya çıktı. Fakat bu sonuncu gurup, hiçbir zaman egemen güçler koalisyonunun eşit bir ortağı durumuna gelememişti.

Çevre ülkelerin merkezle ticari ilişkileri arttıkça, dış ticaret gelirlerindeki artışa paralel olarak, ticari etkinliklerin düğümlendiği bir de "hizmetler" sektörü oluştu. Bu dönemde çevre ülkelerde kurulan sınırlı "sanayi" ise, ihraç mallarını bazı basit dönüşümlere uğratarak ulaşım maliyetlerini azaltmak amacıyla kurulan, basit teknoloji kullanan ve çoğunlukla ihracat mallarını ilgilendiren bir kısım "sanayi"lerdi. Bir de gıda, giyim gibi küçük sanayiler bulunuyordu: un, makarna, çukulata fabrikaları, vb. gibi.

Geleneksel yapıların çarpıtılıp, bu sosyal formasyonları kapitalist birikim dinamiğine edilgen bir biçimde bağımlı

(20) Bu konuda bkz.: M. Heper, "Bürokratik Yöntem Geleneği".
(21) Keith Buchanon, **The Southeast Aslan World** (New York, Doubleday-Anchor, 1968), s. 80.

hale gelmeleri, daha birçok sonuçlar da doğurmuştur. Bundan sonraki dönemde ekonomik büyüme (ya da aynı şey demek olan "azgelişmişliğin gelişmesi") ve iç pazarın boyutları, hep ihracat gelirlerinin düzeyiyle orantılı olmuştur. Böylece, dışa dönük ekonomik yapılar üzerine oturan hakim sınıf ittifakı, bu aşamadan başlayarak oluşmuştur.

Toprak zenginleri ve ticaret [özellikle de ihracatçılar] kesiminden oluşan sınıf ittifakı, yapısı gereği, bu sonuncu ülkelerin sanayileşmesine nesnel olarak karşıydı. Zaten bu sosyal sınıflar, merkezdeki kapitalist birikimin uyarması, etkisi sonucu oluşmuşlardı. Kurulan ilişkilerin niteliği, işbölümü ve ortaya çıkan tamamlayıcılık dikkate alındığında, bu toplum sınıflarının anti-sanayici olmaları kaçınılmazdı. Böyle bir yapının içe dönük bir kalkınma stratejisi izlemesi, uluslararası plandaki çıkar ortaklığından ötürü olanaksızdı. Nesnel koşullar, böyle bir gelişmeye elvermeyecek durumdaydı. Nitekim sınıfsal çıkar birliği, sadece çevre ülkenin hakim sınıfları arasında "yatay" bir ortaklık değildi. Aynı şekilde, kapitalist metropollerdeki hakim sınıf ittifakıyla da "dikey" bir çıkar birliği geçerliydi. Bu durum, dışa bağımlılığı kuvvetlendirmiştir. Bunun doğal sonucu olarak, bu sosyal formasyonlar dış etkilere daha açık duruma gelmiş oluyorlardı. Kısacası, azgelişmiş ülkelerdeki toprak zenginleri, ihracatçılar ve ithalatçılar arasındaki çıkar ortaklığı, metropollerdeki hakim sınıfların çıkarlarıyla tam bir uyum ve tamamlayıcılık halindeydi.

Bu nedenle, çevre ülkelerin sanayileşmesi içte ve dışta oluşan olumsuz koşulların bir sonucu olarak, mümkün oluyordu.

1960-1970'li yıllarda yapılan bazı tahlillerde, "milli burjuvazi" ya da burjuvazinin "millici" kanadı gibi kavramlar çok sık kullanıldı. Bu kavramlar, çıkarları ileri kapitalist ülkelerin hakim sınıflarıyla çelişen bir milli burjuvazinin varolduğu anlamını içeriyor. Tekelci kapitalizmin, daha da ötede çokuluslu şirketlerin dünya pazarında kesin bir hakimiyet sağladıkları bir dönemde, azgelişmiş ülkelerde hâlâ

"milli burjuvazi"nin varlığından söz etmek, herhalde izdüşüm yapmaktır. Böyle bir yerel sınıfın varlığından, belki tekeller-öncesi aşamada söz edilebilirdi. Hiç değilse tekellerin ortaya çıkmasından önce, bir kısım azgelişmiş ülkelerde, kapitalist ülkelerdekine benzer bir sanayileşme sürecinin başlatılmasının teorik olarak düşünülebileceği söylenebilir. Örneğin Osmanlı İmparatorluğunda, tekelci kapitalizm öncesinde, siyasal iktidarın yapısı elverişli olsaydı, kapitalist sanayileşme süreci başlatılabilirdi. Tekelci aşamayla birlikte, çevre ülkelerdeki ilkel sermaye birikimi de, merkezdeki büyük sermayeye kesin olarak bağımlı hale gelmiştir.

Bu nedenle, tekelci kapitalizm döneminde, çevre ülkelerdeki "sermaye birikimi", bu sonuncu ülkelerin yönetici sınıflarının iradesi dışında, metropollerdeki birikimin bir yan ürününü oluşturmaktadır. Şüphesiz azgelişmiş ülkelerdeki hakim sınıflarla metropoller arasında tam bir çıkar uyumundan da söz edilemez. Merkez-çevre hakim sınıfları arasındaki ilişki, "kısmi çatışma/temel çıkar ortaklığı" kavramlarıyla ifade edilebilir. Bir yandan varlık nedeni hakim ekonomilerle kurulan ilişkilerde yatan bir "gurubun", hakim ekonomilere kesin cephe alması mümkün değildir. Diğer yandan da, her yerel burjuvazinin uluslararası artı-değer bölüşümünden daha fazla pay almak istemesi doğaldır. Artı-değerden daha fazla pay alma mücadelesi, yerel hakim sınıfların karşılıklı konumları için de geçerlidir. Sanayiciler, toprak ve ticaret kesiminin el koyduğu zenginliğe ortak olmak isterler, vb. Bu kesimler arasındaki çıkar çatışmasından söz edildiği halde, bu çatışmalar nasıl köklü dönüşümlere götürecek düzeye hiçbir zaman çıkamıyorsa, aynı şey çevre burjuvazileri ile emperyalist burjuvazi arasındaki çıkar çatışması içinde geçerlidir. Emperyalist burjuvazi ile yerel çevre burjuvazilerinin göreli çıkar çatışması ile mutlak plandaki çıkar birliği arasındaki fark, gözden uzak tutulmamalıdır.

3) Tekelci Kapitalizm Dönemi

XIX. yüzyılın son iki onyılında, sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi sonucu, büyük tekeller, firma grupları, karteller, vb. ortaya çıktı. Böylece kapitalist birikimde yeni bir dönem başlıyordu. Bu dönemde, çevre ülkelere yönelik sanayi malları ihracı yanında, sermaye ihracının başlayabilmesi için, bir kere Batı'da sermayenin belirli bir büyüklüğe ulaşması gerekiyordu. İkinci olarak da, bu birinci olgunun sonucunda, sermaye sahipliği ile girişimcilik fonksiyonlarının birbirinden ayrılmış olması gerekiyordu. Kapitalizmin "serbest rekabetçi" döneminde, girişimci (müteşebbis), ekseri kullandığı sermayenin de sahibiydi. Sermaye sahipliği ile müteşebbislik fonksiyolarının birbirinden ayrılmadığı bir ortamda, sermaye ihracı pratikte mümkün değildir. Böyle bir sürecin başlayabilmesi, anonim şirketlerin ortaya çıkmasıyla olmuştur. Anonim şirketlerin ve büyük mali kuruluşların, banka ve konsorsiyumların ortaya çıkmasıyla sermaye sahipliği ile teşebbüs (girişimcilik) fonksiyonları birbirinden ayrılabilmiştir.

Şüphesiz sermayenin sömürge ve yarı-sömürge ülkelere ihraç edilmesi, sermaye ihraç eden ülkelerde "sermaye fazlası" olmasından, yahut -aynı şey demek olan- yatırılabilir olan çokluğundan değildir. Kârlılık oranları çevre ülkelerde daha yüksek olduğu için, sermaye bu yörelere kaydırılmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta, sermaye ihracının mal ihracının yerini almadığıdır. Tam tersine; sermaye ihracı arttıkça mal ihracı da aynı yönde artış gösteriştir. Sermaye ihracı, daha önce ithal edilen tüketim mallarına, sermaye malları ihracını da eklemiştir. Bu dönemden sonra, azgelişmiş ülkelere sermaye ve teçhizat ihracı da artmıştır. Bu dönemde en büyük yatırımlar, demiryolu yapımı, liman inşası ve maden işletmelerine yönelmişti. Bu yatırımlar için gerekli makina ve teçhizat, gelişmiş kapitalist ülkelerin ihracatında büyük bir sıçramaya neden olmuştur.

Böylece yeni alanlar kapitalist sermaye birikiminin etki-

sine giriyor ve bu süreçle birlikte çevreden merkeze doğru değer transferi hızlandırılmış oluyordu. Daha önce de değindiğimiz gibi, çevre ülkelerden madenlerin ve enerji kaynaklarının da ithal edilmesiyle, sabit sermaye-maliyet unsurları düşük tutulabilmiştir.

Bu dönemde sermaye ihracı, daha çok devletlere borç verme şeklinde oluyordu. Osmanlı İmparatorluğunda, XIX. yüzyılın ikinci yarısında ve XX. yüzyılın başlarında en büyük yabancı sermaye, demiryollarına yatırılmıştır. Bu yatırımların en önemli bölümü, devlete borç vermek şeklindeydi. Yabancı sermaye yatırımlarının en büyük bölümünün ulaşım sektörüne, özellikle de demiryolu yapımına yönelmesi bir rastlantı değildir. Bu dönemde ulaşım sektörünün geliştirilmesi, hem maden ve enerji kaynaklarını sanayileşmiş ülkelere taşımak, hem de çevre ülkelerin en uzak yörelerine kadar sanayi mallarını ulaştırmak için gerekliydi. Demiryollarının finansmanı için gerekli para da, köylülerden alınan ve her seferinde daha da ağırlaşan vrgilerden sağlanıyordu. Bu sürecin sonucunda, azgelişmiş ülkelerin emekçi halkları, daha fazla sömürülmelerini sağlayacak demiryolları ve limanların, yapımı için gerekli kaynağı sağlamak zorunda kaldılar.

Marx, N.F. Danielson'a 10 Nisan 1879'da yazdığı bir mektupta: "Genellikle demiryolu, dış ticaretin gelişmesinde büyük bir atılım olmuştur. Ama büyük ölçüde hammadde ihraç eden ülkelerde bu ticaret, yığınların yoksullaşması ve yıkımını artırmıştır. Bunun nedeni, yalnızca hükümetler tarafından demiryolu yapımı için bu yığınlara zorla kabul ettirilen yeni borçların bu yığınlar tarafından ödenmesi gereken genel vergi tutarını artırmış olması değil; ama aynı zamanda, yerel ürünlerin sınır tanımaz bir şekilde altına dönüşmesi olanağının ortaya çıkmasıyla birlikte, önceden çok ucuz olan bu ürünlerin birçoğunun, örneğin meyve, şarap, balık, av hayvanlarının pahalılaşmaları sonucu, yığınlar tarafından büyük ölçüde erişilemez bir düzeye çıkması ve böylece ulusun tüketiminden uzaklaşmasıdır. Ama aynı zamanda, daha önce

büyük ölçüde yerel tüketime uyduğu halde, üretimin de yapısı ihracata az ya da çok uygun olmasına göre (bazı özel ürün türlerini düşünüyorum) değişmiştir.

"... Bütün bu değişiklikler, büyük toprak sahipleri, tefeciler, tüccarlar, bankacılar, demiryolu sahipleri için çok kârlı olmuştur, ama gerçek üretici için çok öldürücü olmuştur."(22)

Demiryolu yapımı yoluyla gerçekleştirilen sömürü bakımından, Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan, iki çarpıcı örnek oluşturmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğuna gelen tüm yabancı sermayenin % 52 ile % 66 arasında değişen bölümü, demiryolu yapımına gitmiştir. Tablo I, 1912 yılında yabancı sermaye yatırımlarının yöneldiği alanları gösteriyor.

Tablo I
Yabancı Sermaye Yatırımları
(Milyon kuruş olarak, 1912)

Sektörler	Fransa	Almanya	İngiltere	Diğerleri	Toplam
Demiryolu	2369	2273	573	110	5331
Madencilik	385	21	45	7	358
Bankacılık	320	125	285	90	820
Sanayi	200	100	250	100	650
Diğerleri	507	350	250	200	1307
TOPLAM	3861	2869	1409	507	8466

Kaynak: V. Eldem, Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, s. 191.

Demiryolları dışında, liman inşası da bu dönemde hızlanmıştır. Bankacılık, ticaret ve hizmet sektörlerinde de yabancı sermaye yatırımları oldukça önemli bir yer tutuyordu. Tablo I'den de görüldüğü gibi, bankacılık alanına yatırılan yabancı sermaye, büyüklük sıralamasında üçüncü yeri alıyordu.

(22) Selected Correspondence içinde, s. 299.

Kapitalist gelişmenin tekelci evresinde, çevre ülkeler kesin olarak azgelişmişlik yapılarına dönüştüler. Böylece hiyerarşik dünya sistemi oluştu; hakim ekonomilerle hakimiyet altındaki ekonomiler, uluslararası ekonomiler hiyerarşisinin değişik "bölge"lerinde yerlerini aldılar. Böylece çevre ülkeler, merkezin istediği tarafa çekilebilen, edilgen sosyo-ekonomik formasyonlar durumuna geldiler.

Bu aşamada şöyle bir soru akla gelebilir: Gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasında ya da çevre ile merkez arasında, kalın çizgilerle belirlenmiş bir sınır var mıdır? Dünya ekonomisi piramidi andıran hiyerarşik bir yapıya sahip olduğuna göre, böyle kesin bir sınırın, "kalın çizgi"nin varlığından söz etmek zordur. Herhangi bir ülkenin hiyerarşi içindeki konumuna bakmak gerekir. Bu hiyerarşinin bir yanılmasayı da sürekli olarak beslediği muhakkaktır. Zira hiyerarşideki, piramitteki konumuna baktığında her ülke kendinden daha "yukarda" bulunanlar olduğu gibi "aşağıda" bulunanların da varolduğunu görecektir. Dolayısıyla, piramidin varlığından ötürü kendi durumunun iyileşeceğini düşünebilecek; daha yukarlara çıkma umudunu sürekli yaşatacaktır. Öte yandan, piramitte kendinden daha gerilerde, "aşağılarda" olanlara bakarak da, kendi durumunun pek de "fena olmadığı" sonucuna varacaktır.

Şüphesiz hiyerarşi içinde bazı ülkelerin bir üst basamağa çıkmaları teorik olarak olanaklıdır. Fakat böyle bir "yer değiştirme", bir başkasının hiyerarşide işgal ettiği "yer"in aleyhine olarak gerçekleşebilir: Hiyerarşiyi sürekli üreten eşitsiz gelişmenin sonucu olarak.

Kapitalist gelişmenin etki alanına girerek azgelişmişleşen ülkelerle birlikte bir "dünya sistemi" oluşturan uluslararası kapitalist sistem, azgelişmiş ülkelerde başka sonuçlar da doğurdu. İlk başta, çeşitli ülkeler az sayıda ya da tek bir malda "uzmanlaştılar". Böylece dış pazarın ihtiyacı olan malları üretir oldular. Bu mallar, o ülkenin kendi gereksinmelerinden bağımsız olarak üretiliyordu. Çevre ülkelerin neyi üretecek-

leri, bütünüyle merkezdeki gelişmeler tarafından belirleniyordu. Batı'daki dinamik sanayilerin gelişim seyrine uygun olarak, çevrede üretilen ve ihraç edilen mallar da değişiyor. Üstelik bu ülkelerin bütün kaynakları da o yönde seferber ediliyor. Herhangi bir ülke, kahve üretip satarken, Batı'da gelişen tekstil sanayiinin ihtiyacı olan pamuğu üretmek zorunda kalabilir. Aynı şekilde, bir sonraki aşamada otomotiv sanayi gelişirse, bu sefer doğal kauçuk üretimine yönelebilir. İleri kapitalist ülkeler daha ileri teknolojilere kaydıkça, azgelişmiş ülke "hafif sanayi" malları üretip satabilir, vb...

Çevre ülkelerin merkeze yukardaki biçimdeki bağımlılıkları, özellikle tek üründe uzmanlaşıldığı, "mono-prodüksiyon"un geçerli olduğu durumlarda, çok daha tehlikeli oluyordu. Merkezdeki üretici güçlerin gelişmişlik düzeyine uygun mal üretme durumu, özünde, bugün de önemli bir değişikliğe uğramadı. Böylesi bir bağımlılık , azgelişmiş ülkelerde önemli sosyal çalkantılara neden olmuştur ve olmaktadır.

Tarım ekonomileri oldukları halde birçok azgelişmiş ülkenin kendi ihtiyaçları olan ürünler, özellikle de gıda maddeleri yönünden dışa bağımlı olanlarının temelinde, uluslararası işbölümünün sözkonusu ülkelere empoze ettiği "uzmanlaşma" yatmaktadır. Birçok azgelişmiş ülkenin bugün gıda maddeleri yönünden ileri kapitalist ülkelere bağımlı olmalarının ötesinde, azgelişmiş ülkelerdeki açlık ya da kötü beslenme de, kapitalist üretim tarzının ve uluslararası işbölümünün işleyişinin bir sonucu olarak ortaya çıkabilir. Dışarıya büyük ölçüde gıda maddesi (et ve hububat) ihraç eden bir ülkede milyonlarca aç insanın bulunması, bugünkü "dış" ticaretin işleyişi gözönüne alındığında, pek olağandır(*). "Döviz" gerekçesiyle, üretilen yiyecek maddelerinin büyük bir kısmının dışarıya satılması, böyle bir tercih sonucunda da milyonlarca insanın aç kalması, kapitalizmin işleyişiyle çelişmez.

Azgelişmişliğin , kapitalizmin tekelci aşaması sonrasında

(*) Bugün Dünyanın tahıl ve et ambarı Arjantin'de her üçkişiden biri mutlak yoksulluk içinde yaşamakta ve açlık tehlikesiyle yüz yüze gelmiş durumdadır.

aldığı biçim, kabaca şöyleydi:

● Bu ülkelerdeki üretim yapıları, dış pazarların ihtiyaçlarına cevap verecek biçimde oluşmuştu. Bu aşamada, çevre ülkelerin birbirleriyle olan ticareti, yerini merkez-çevre ticaretine bırakmıştı. Bu durum, yerli sanayilerin yıkılmasının da bir sonucudur. Ekonomide dinamik olan sektör, ihracat sektörüydü. Belli başlı üretim alanları da, tarım ve madencilikti.

● Bunun yanında, ihracat sektörü etrafında, ticari etkinliklerin yoğunlaştığı bir hizmet sektörü oluştu. Ekonominin bu iki sektörü, dış pazarın bir uzantısı durumundaydı. Daha sonraları, kapitalizmle bütünleşmiş sektörler olduğunu ifade etmek için, bu iki sektöre "modern" sektör denmiştir.

● Bir de, önemli ölçüde kendi kendine yeten; son tahlilde, yukarda sözü edilen "modern" sektör aracılığıyla, önemli ölçülerde olmasa da kapitalist dünyaya bağlı bulunan, "geleneksel" denilen sektör oluştu. Bu sektörün diğerlerinden tamamiyle bağımsız olduğu görüşü gerçek durumu yansıtmadığı gibi, tersi de geçerli değildir. Aslında bu sektörün kendi kendine yeterliliği, göreli olarak doğrudur. "Geleneksel" sektör ikili bir fonksiyonu üstlenmişti; bir kere, bu sektör "modern" sektör için bir işgücü deposu durumundaydı. İhracat olanakları arttığı oranda, "geleneksel" kesimden "modern" kesime işgücü akımı artıyordu.

Çeşitli nedenlerle (bunalım, savaş ya da merkezdeki dinamik sanayi ve ürünlerin değişmesi) ihracat olanakları daraldığında ise, "modern" sektörden "geleneksel" sektöre tekrar işgücü geri dönüyordu. Böylece "geleneksel" sektör bir rezervuar durumundaydı. Fakat kapitalizm gelişip yayıldıkça, "geleneksel" sektör de yavaş yavaş dünya pazarına daha fazla entegre olmuştur. Şimdilerde "geleneksel" sektör, hem ileri sanayi ülkelerinin pazarı, hem de onlara mal üreten bir sektör haline gelmekte ve kapitalizmin etkisi altına girmiş durumdadır.

Burada bir hatırlatma yapmak gerekiyor. "Geleneksel"

denilen sektörün kapitalizmin etki alanına girmesi ile, bu sektörde kapitalizmin gelişmesi, farklı şeylerdir. Tarımda kapitalizmin gelişmesinden söz edildiğinde, tarımsal üretimin kapitalist "rasyonellik" kurallarına uygun olarak yapılması anlaşılır. Bu da oldukça ileri bir teknoloji kullanmayı gerektirir. Bu sayede tarım sektöründe emek verimliliği artırılabilir. Ücretli tarım işçisi, İslah edilmiş tohumlar, kimyasal gübreler, çeşitli tarım ilaçları kullanılıyorsa ve üretim belirli bir büyüklüğe çıkmışsa, bu durumda tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin geçerliliğinden söz edilebilir. Bu da, belirli mülkiyet ve bölüşüm ilişkileriyle olanaklıdır. Oysa "modern" sektör dışında kalan geleneksel tarım, II. Dünya Savaşı sonrasına kadar birçok azgelişmiş ülkede çok geri durumdaydı. II. Dünya Savaşı sonrası döneme gelinceye kadar, tarım kesiminde Ortaçağdan kalma tekniklerle üretim yapılıyordu. Çok geri tekniklerle gerçekleştirilen üretim de pazara yönelik olabilir ve sosyal artı-ürün belirli ticari kanallarla kapitalist sektöre ya da metropollere ulaşabilir. Ama bu sonuncu durum, sözü edilen sektörün kapitalist olduğunu değil, kapitalist ilişkilere bağımlı hale geldiğini ifade eder. Başka bir anlatımla, bu sektörün kapitalist üretim tarzının etki alanına girdiği anlamına gelir; ya da sosyal artı-ürünün kapitalist alana transferi demek olur.

Burada önemli olan, köylünün emeğinin ürünü olan malların, eşit olmayan değişim sürecine sokulması; öteki sektörlerin zenginleşmesi pahasına köylünün sömürülmesidir. Zaten çevre ülkeler, sadece "eşitsiz" değil aynı zamanda "bileşik" gelişmeye sahne olan sosyal formasyonlardır. Batı'da gelişen ileri teknolojiler çevre ülkelere ithal edildiği zaman, bu ülkeler belirli bazı teknik aşamaları yaşamadan ileri üretim teknolojileriyle temasa geliyorlar. Böylece toplumda geleneksel teknolojilerle modern teknoloji yanyana bulunuyor. Ortaçağdan kalma üretim teknolojileriyle kapitalizmin ürettiği en modern teknolojilerin yanyana bulunması, çevre ülkelerde "bileşik" bir gelişmeye neden oluyor. Böylece karasa-

banla traktör, döğenle biçerdöver, vb., bir arada bulunuyor.

"Eşitsiz ve bileşik gelişme", doğal olarak sosyal yaşamın öteki alanları için de geçerlidir. Okuma yazma bilmeyen milyonlarla, Batı kültürünün tüm ürünlerini özümlemiş "aydınlar", aynı toplumda yanyana yaşıyorlar. Değişik düşünce ve tüketim kalıpları birlikte bulunuyor. Siyasal yapılarda da "bileşik" gelişme hükmünü sürdürüyor

Azgelişmiş ülkelerde, "ileri" unsurlar ile pre-kapitalist, özerk toplumlara ait eski yapılar birlikte bulunuyor. Fakat tarih eski yapılar aleyhine bir gelişmeye sahne oluyor. Her aşamadaki pre-kapitalist yapılar, zaman süreci içinde yarı-kapitalist ve kapitalist yapılara dönüşüyor. Öte yandan, sanayi toplumunun ideolojik, moral değerleri dışında yaşayan insanlar, sanayinin ürettiği en modern tüketim mallarını kullanabiliyorlar. Belirli bir kültüre sahip olmayanlar büyük zenginlik düzeyine ulaşabiliyorlar. Oysa gerçek anlamda burjuva, "zengin ve kültürlü" kişidir.

Sanayi Devrimi sonrasında ve tekeller dönemine ileri kapitalist ülkelerden gelen ürünler, ekonomi dışı zorlamaların da devreye girmesiyle, çevre ülkelerdeki yerli sanayii yok etti. Bunun sonucunda, önemli ölçüde işgücü açığa çıktı. Yerli sanayinin yıkılmasıyla, kırla kent arasındaki bütünlük ve tamamlayıcılık ortadan kalktı. Eskiden geleneksel tekniklerle üretilen tüketim malları ve bir kısım üretim araçları, bu aşamadan sonra, ithalat yoluyla ileri kapitalist ülkelerden elde edilmeye başlandı. Böylece söz konusu sosyal formasyonların iç bütünlükleri ve tutarlılıkları ortadan kaldırılmış oluyordu.

Yerli sanayinin yıkılmasıyla mülksüzleşen, işsiz kalan kitle, eğer dış pazara yönelik üretim yapan sektörde ve ona bağlı hizmetler sektöründe iş bulamaz ise -ki bu çoğu zaman mümkün değildi- geleneksel sektöre dönmek zorundaydı. Bu durum çevre ülkeler bakımından bir çeşit "geriye giriş" anlamına geliyordu. Azgelişmiş ülkelerde hizmet sektörünün şişkinliğinin önemli nedenlerinden biri de burada yatıyor. Fakat yerli "zanaatların" yıkılması, sanıldığı kadar çabuk ve

kolay olmadı. Kapitalist üretim ilişkilerinin etkileyemediği, ya da etkilenmenin önemsiz olduğu durumlarda, varlıklarını sürdürebildiler. Fakat merkezdeki gelişmeye paralel olarak, eski döneme ait yapılar ergeç yok edilecekti.

Azgelişmiş ülkelerin dışa dönük ihracat ekonomileri olmaları, salt tarımsal ürünler ve maden ihraç etmelerinin sonucu değildir. II. Dünya Savaşından sonra belirli tip bir sanayileşmenin gelişmesiyle de, dışa dönük nitelik devam etti. Bugün azgelişmiş ülkelerden bazıları belirli bir sanayileşme düzeyine ulaştıkları halde, merkeze bağımlılıkları eskisinden daha kuvvetlidir.

Bir kere sözkonusu sosyal formasyonlar yukarıda anlatılan biçimde çarpıtılınca, ondan sonraki gelişmeler de çarpık olacaktı. Şüphesiz bu çarpıklık, kapitalist gelişme açısından değildir. Çarpıklık, biçimsizleştirilen ülkeler bakımındandır. Çevredeki biçimsizleşme, sermayenin hareketinin doğal sonucudur. Azgelişmiş ülkelerdeki "büyüme", kendi dışlarındaki gereksinmelere cevap veriyordu. Kendi içine dönük olmayan, kendi dinamiğine göre işlemeyen sosyo-ekonomik yapılar oluşunca, bu ülkelerdeki "gelişme" de farklı bir yol izlemiştir. Ekonominin dinamik olan kesimi (dış dinamiğe bağlı olarak) ihracat sektörü tarafından oluşturulunca:

- Milli gelirin düzeyi ve büyüklüğü, ihracat gelirleri tarafından belirleniyor;
- İç tüketimin (özellikle lüks tüketim) bir bölümü ihracat gelirleriyle sağlanıyor (ileri sanayi ülkelerinden);
- İhracattan elde edilen gelir, daha çok üretken olmayan alanlarda kullanılıyor;
- Bütçe gelirleri de büyük ölçüde ihracata dayanıyordu.

Ekonominin dinamik sektörünü ihracat sektörünün oluşturması, ihracat olanaklarının zorlaştığı durumlarda, önemli ekonomik ve sosyal sorunlar yaratıyordu. İhracat yoluyla elde edilen gelir, çoğunlukla lüks tüketime gittiği için, israf edilmiş oluyordu. İhraç ürünlerinin yabancılar tarafından kontrol edildiği durumlarda, ihracat gelirlerinin çok az bir bölümü

ülkeye geri dönmekteydi. Bu durum, iç pazarın sınırlı olmasının nedenlerinden bir başkasıydı.

Yukardan beri anlatılan ilişkiler bütünlüğü içinde, "sermaye malları" sektörü de gelişemezdi. Kısıtlı gelişme gösterdiği durumlarda da, lüks tüketimi desteklemeye yönelmiştir. Sermaye malları sektörü gelişmeyince, bir kitle tüketim sektörü de gelişemedi. Böylece, teknolojik yenilikler ve gelişmeler bütünüyle çevre ülkelerin dışında gerçekleşiyordu.

İhracata dönük; dışardaki gelişmelerden kolaylıkla etkilenen; aşırı gelir dağılımı adaletsizliği olan; ekonomik fazlanın önemli bir kısmının merkez ülkelere kaçtığı; kalanın da çoğu zaman verimli alanlara yatırılmadığı; ekonomik yapının sürekli olarak merkezin ihtiyaçları doğrultusunda biçimlendiği ya da "biçimsizleştiği"; hakim sınıfların merkezde olduğu gibi tarihsel bir misyonu üstlenemediği ve emperyalist burjuvazi ile temelde çıkar birliği içinde bulunduğu; aşırı şişkin bir hizmetler sektörünün varlığını sürekli olarak koruduğu; işsizliğin kronik bir nitelik taşıdığı; ekonomi "büyüdükçe" merkeze olan bağımlılığın arttığı; kültürel yapıların çarpıtıldığı; her aşamada melez yapı ve ilişkilerin geçerli olduğu sosyal formasyonlar, böylece ortaya çıktı.

Tekelci aşamada, bugünkü azgelişmişlik yapıları gerçek boyutlarıyla ortaya çıkmış oluyorlardı. Sözkonusu dışa dönük ekonomiler, bu aşamada melez sosyo-ekonomik formasyonlar olma yoluna kesin olarak girdiler. Geçerli üretim ilikileri geleneksel üretim ilişkileri olmadığı gibi, tipik kapitalist ilişkiler de değildi. Bu ekonomiler, bugün bile, kapitalist, yarı-kapitalist ve pre-kapitalist üretim ilişkilerinin melezlenmesi olan formasyonlardır.

Fakat tekellerin ortaya çıktığı ilk onyıllarda, o zamanki ileri kapitalist ülkelerde bile geçerli üretim ilişkileri, tipik kapitalist üretim ilişkileri değildi. Kapitalizmin henüz etki altına alamadığı ya da yeterli bir kapitalist gelişme gösteremeyen kesimler vardı. F. Engels, Conrad Schmidt'e yazdığı 12 Mart 1895 tarihli bir mektupta, kapitalist ilişkilerin geliş-

mişlik düzeyine değiniyordu: "Aynı şey, değer yasası ve kâr aracılığıyla artı-değerin paylaşılması için de geçerlidir. (...) İki şeyin de tam olarak gerçekleşmesi ve birbirine yaklaşması, kapitalist üretimin mükemmel olarak geliştiği, toplumun modern sınıflara indirgendiği varsayımıyla geçerlidir. Yani, toplumun büyük toprak sahipleri, kapitalistler (sanayici ve tüccar), işçilerden oluştuğu ve tüm öteki ara sınıfların tasfiyeye uğradığı durumlarda geçerlidir. Böyle bir durum İngiltere'de bile sözkonusu değil; olmayacak da, çünkü o düzeye gelmesine müsaade etmeyeceğiz."*[23]*

Melez nitelik, salt ekonomik altyapılara özgü değildir. Üstyapı kurumları da aynı melezliğin izlerini taşımaktadır. Batı'dan gelme üstyapı kurumları, belirli ölçüde ve ekonominin merkez kapitalizmine entegre olmuşluk düzeyine pek bakılmadan, geleneksel yapılar üzerine "yamanmış"tır. Ekonomik altyapılar, siyasal-ideolojik üst-yapı kurumlan, kültür ve kitlelerin "bilinci" de melez özelliklere sahiptir.

Kitlelerin bilincinin bu şekilde çarpıtılmasının olumsuzlukları, bugün bütün azgelişmiş ülkelerde yaşanmaktadır. Burada sözkonusu olan, ne gelenekse kültürdür ne de Batı burjuva kültürüdür. İkisinin "bileşimi" ya da "melezlenmesi"dir. Eşit olmayan ve bileşik gelişme yasasının doğrulanması, kültür alanında da kendini göstermektedir. Azgelişmiş ülkelerin büyük çoğunluğu, Avrupalı veya Amerikalı gibi bir davranış kalıbı ortaya koymuyorlar; ama geleneksel imparatorlukların insanları gibi de davranmıyorlar. Batı ile bütünleşmiş varlıklı kesime dahil olanlar ise, "tipik batılı" özellikler gösteriyorlar.

Sömürgecilik ve emperyalizm, geri kalmış denilen ülkelerin insanlarının bilincini de çarpıtmıştır. Bu çarpıklık, ne Batı ne Doğu, ne eski ne de yeni olan melez bir kültür ve bilincin oluşması sonucunu doğurdu. Sözkonusu "melezlik", edebiyattan müziğe giyimden düşünce tarzlarına, insan davranışlarına kadar her alanda belirgindir. Batı müziği yanında

23 F. Mandel, La troisieme âge du Capitalisme içinde.

yerli müziğe, Batı müziğinin yerli müzikle melezlenmiş biçimlerine sıkça rastlamak olağandır.

Aynı şey, siyasal yapılar için de geçerlidir. Bugün azgelişmiş ülkelerin büyük çoğunluğunda gerici diktatörlükler var. Bu diktatörlükler, tipik faşist diktatörlükler sayılamazlar. Ama geleneksel imparatorlukların siyasal rejimlerinden de farklıdırlar. Hem eskinin izlerini taşıyorlar, hem de yeninin. İleri kapitalist ülkelerdeki siyasal rejimlerin de etkileri sözkonusudur.

Çevre ülkelerde kadınların durumu da bu bakımdan ilginçtir. Kadınların sosyal statüleri, daha çok geleneksel değerlere göre belirleniyor. Kadınlar henüz bir çeşit yarı-köle statüsünde yaşıyorlar. Buradan giderek, ileri kapitalist ülkelerde durumun "parlak" olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. Kadınların büyük çoğunluğu henüz kendi kaderlerini kendileri belirleme aşamasına gelmiş değiller. Bu sonuncu durum, sözkonusu ülkelerde baskıcı rejimlerin yerleşmesini kolaylaştıran nedenlerden biridir.

Kadınların baskı altında tutulduğu toplumlarda, çocukların eğitiminin de baskı temeli üzerine oturtulması kaçınılmazdır. Zaten çocuklar eğitilmekten çok disipline ediliyorlar. Özgür olmayan bir ortamda özgür çocuklar nasıl yetiştirilebilir? Ailede başlayan baskı, okullarda da devam ediyor. Okullar, öğrenciler için birşeyler öğrenilen yerlerden çok, baskı kurumları niteliği taşıyorlar.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YENİ SÖMÜRGECİLİK DÖNEMİNDE AZGELİŞMİŞLİĞİN GELİŞMESİ

"Mülk sahibi sınıfların tüm birikmiş sermayesi ödenmeyen emekten başka bir şey değildir. O halde, bu emeğin geriye dönük bir biçimde ödenmesi, yani söz konusu tüm sermayenin emeğe verilmesi gerekir."

*F. Engels**

1. II. dünya Savaşı Sonrasındaki Genel Durum ve Eğilimler

Uluslararası kapitalizm, 1910'lu yıllardan başlayarak, İkinci Dünya Savaşı sonlarına kadar devam edecek olan yapısal bir kriz dönemine girdi. Yaklaşık otuz yıllık bu gerileme döneminde, iki dünya savaşı oldu. Avusturya-Macaristan, Çarlık Rusyası ve Osmanlı İmparatorlukları çöktü. Bu yapısal kriz döneminde, bir de kapitalizmin "büyük krizi", 1929 Buhranı ya da "aşırı üretim krizi" denilen kriz patlak verdi.

Emperyalizmin "klasik" döneminin ikinci aşaması veya uzun dalganın ikinci aşaması da denilen bu dönemde, her saf-

(*) Marx'ın Kapital'i Üzerine.

hadaki dengeler yeni düzenlemelere gebeydi. Metropol kapitalist ülkelerde işçi sınıfı çeşitli yöntemlerle (faşizm, New Deal, savaş, vb.) bulunduğu mevzilerin gerisine atıldı. Böylece yeni bir "birikim modeli" gündeme geliyordu. Çevre-merkez ilişkilerinin ve tamamlayıcılığının da bu yeni duruma uyarlanması gerekiyordu. Başka ifade ile, çevre ülkelerin bu yeni durumda işlevlerinin değişmesi gerekiyordu. Uluslararası işbölümü ve çevre-merkez tamamlayıcılığı, yeni bir biçim alacaktı.

İkinci Dünya Savaşı sona erdiğinde kapitalizm yeniden bir yükselme dönemine giriyor, dünyanın manzarası da önemli ölçüde değişikliğe uğruyordu. Savaş sonrasında ortaya çıkan tablo kabaca şöyleydi:

❒ Uluslararası hiyerarşide hegemonya, İngiltere'den Atlantik'in öteki yakasındaki ABD'ye geçiyordu. Böylece 1910'lu yıllardan beri gücünü ve uluslararası etkinliğini yitirmekte olan Büyük Britanya, 1945 yılına gelindiğinde, artık büyük değildi. Uluslararası kapitalist hiyerarşide ABD, kesin ve tartışmasız hemegonya kurmuş durumdaydı. ABD'nin büyük güç ve etkinlik kazanarak piramidin tepesine oturması, birçok bakımdan önemli sonuçlar doğuracak nitelikteydi. Birleşik Devletler'in üstünlüğü, hem savaş koşullarında üretimini sürekli artırmış olmasından (bu, yeni teknolojilerin büyük ölçüde üretim sürecine sokulmasıyla sağlanmıştı), hem de sermayesinin büyüklüğünden ileri geliyordu. Savaştan büyük zarar görmüş olan Avrupa ve Japonya karşısında, hem teknolojik, hem de ekonomik üstünlüğe sahipti.

Amerikan ekonomisinin bu üstünlüğü, bazı düzenleme ve kurumlar oluşturularak da pekiştirildi. Bunlardan birincisi, Bretton-Woods para antlaşmasıdır. 1944'te yapılan bu antlaşmayla ABD, kendi çıkarlarına hizmet edecek ve diğer ülkeleri güdüm altına almasını kolaylaştıracak bir para sistemini öteki ülkelere kabul ettirdi. 1947'de yapılan Havana Konferansı ile de, yeni bir ticaret sistemini öteki ülkelere empoze ediyordu. Böylece ABD sermayesinin uluslararasılaş-

masını, dünya pazarında hakimiyet kurmasını engelleyen, bir önceki dönemin kısıtlamaları, ortadan kaldırmış oluyordu.

Yukarıdaki antlaşmalardan birincisinin kabul edilmesi, bir bakıma ABD'yi "dünya merkez bankası" durumuna getirmişti. İkinci antlaşma da, kendisinden daha zayıf olanları "serbest rekabet" koşullarına zorlamak anlamına geliyordu.

Ticaret antlaşmasının gerçek amacı, büyük sömürgeci ülkelerin (İngiltere, Fransa vb.) sömürgelerdeki "ekonomi dışı" üstünlüğüne son vermekti. Bu aşamadan sonra, klasik sömürgecilik tasfiye edilme yoluna giriyor ve yeni tip bir sömürgecilik *(néo-colonialisme)* yerleşmeye başlıyordu. Böylece klasik sömürgelerin Devletler Hukuku karşısında "bağımsızlık" kazanmalarıyla, o zamana kadar ABD sermayesine ve mallarına yasaklanmış olan sömürge ve yarı-sömürge ülke pazarlarına giden yol açılmış oluyordu. Amerika Birleşik Devletleri bu girişimiyle, kendisinden yüz yıl önce İngiltere'nin başvurduğu bir kuralı uygulamış oluyordu: Güçlünün yasasını egemen kılmak. Böylece zayıflar güçlü ile yarışmak üzere meydana davet ediliyordu. Sonuçta, güçlü ister istemez ağır basacaktı.

Şüphesiz ABD'nin kesin üstünlük kurmasında sermayesinin büyüklüğü, teknolojik üstünlüğü ve sözünü ettiğimiz düzenlemelerle birlikte, ideolojik bir kozu ustaca kullanmasının da rolü olmuştur. Bu, "soğuk savaş"tı. Kore Savaşı, ABD'nin bu kozunu oynamasını kolaylaştırdı.

❐ İkinci Dünya Savaşı sonrasına damgasını vuran ikinci önemli olgu, bağımsızlık hareketlerinin yaygınlık kazanmasıdır. Aslında bu hareketlerin önemi abartılmıştır. Bir kere, sözkonusu hareketlerin hepsini gerçek anlamda bağımsızlık hareketleri saymak, soruna sadece biçim olarak yaklaşmak anlamına geliyor. Kitlelerin bağımsızlık, özgürlük ve insanca yaşama istekleri, bu hareketlerin ortaya çıkmasında önemli olsa da, birçok durumda bağımsızlık gerçek bir bağımsızlık sayılamazdı. Sömürgeci devletlerden gerçek bir kopuş sözkonusu değildi. Klasik sömürgecilik ya da doğrudan kont-

rol, yerini, yeni tip bir sömürgeciliğe, dolaylı kontrola bırakmış oluyordu. Uluslararası kapitalizmin ulaştığı yeni aşamada, artık bir ülkenin ekonomik zenginliğine elkoymak için, o ülkenin sömürgeci devletin doğrudan askeri, siyasi denetimi altında bulunması gerekmiyordu.

Üstelik, dolaylı denetim durumunda, sömürgeci ülke bir kısım harcamalardan da kurtulmuş oluyordu. Böylece, doğrudan sömürgecilik durumunda sömürgeci devlet tarafından yapılan harcamalar, yerli yöneticilere devredilmiş oluyordu. Böyle bir hesabı İngilizler Fransızlardan önce yaptılar; sömürgelere bağımsızlık verilmesinin ekonomik yararını, Fransızlardan önce kavradılar.

Başka bir ifade ile, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki bağımsızlık hareketlerinin hepsini anti-emperyalist hareketler olarak görmek, gerçek duruma uygun düşmüyor. Bu hareketleri, emperyalizme bir darbe indirmekten çok, kapitalist üretim ilişkilerinin bu ülkeleri etkisi altına almasını engelleyen yapı ve kurumların tasfiyesine yönelen hareketler saymak gerekir. Yeni bağımsızlıklar, çokuluslu şirketlerin işini kolaylaştırıcı sonuçlar doğurmuştur.

Öte yandan bağımsızlık hareketleri, emperyalistlerarası çıkar çatışmasının dolaylı bir ürünü olarak da gündeme gelmişti. Eğer sömürgeler eski biçimleriyle de belirli sömürgeci devletlerin siyasi hakimiyetleri altında kalmaya devam ederlerse, bu ülkelere ABD sermayesinin ve mallarının girişi büyük ölçüde sınırlanmış oluyordu. ABD'nin klasik sömürgeciliğe karşı bir tavır içinde olması, çıkarlarının gereğiydi. "Biçimsel bağımsızlık" aşamasını geçmemeleri koşuluyla, bu hareketleri el altından desteklemişti.

Şüphesiz bağımsızlık hareketleri sonucu ulus-devletlerin ortaya çıkmasını bir "emperyalist düzenlemesi" olarak görmek nasıl yetersizse, bunları kapitalist dünya pazarını daraltarak emperyalizme ciddi bir darbe vuran hareketler olarak görmek de aynı derecede yetersizdir. Sözkonusu hareketleri, değişik belirleyiciliklerin diyalektik bir bütünü olarak

ele almak gerekir. Tek faktöre ve tek belirleyiciliğe dayalı yaklaşımlarla gerçek durumu kavramak olanaksızdır. Böylesi yaklaşımlar, görüntüyle özün çoğu zaman birbirine karıştırılmasına neden olabiliyor. Ekonomik içerikten yoksun hiçbir hareket anti-emperyalist sayılamaz; emperyalizme bir darbe vurması da sözkonusu olamaz. Kapitalist üretim ilişkileri ve üretici güçlerin gelişmişlik düzeyi, doğrudan hakimiyete gerek kalmadan, çeşitli mekanizmalarla dolaylı bir hakimiyete imkan verecek duruma gelmişti. Bu aşamada, yine aynı sömürgeci devletler, siyasal planda "bağımsız" azgelişmiş ülkelerin kaynaklarına elkoyabilirlerdi.

Biçimsel olarak bağımsızlığa kavuşan yeni devletler, "modernleşmek", "çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmak", "Batılılaşmak", "sanayileşmek"; son tahlilde Batı gibi kapitalist olmak istiyorlardı. Her azgelişmiş ülke yöneticisi, bir gün kendi ülkesinin de ABD, Fransa, Almanya, Japonya gibi olacağı, olması gerektiği düşüncesini taşıyordu. Dünya kapitalizminin yapısı, işleyişi ve temel hareket yasaları dikkate alındığında, azgelişmiş ülkelerin Batılı ülkeler gibi olabilecekleri düşüncesi, bir kuruntudan ibarettir.

Batı gibi olma isteği, ister istemez Batılı gibi tüketmek, Batılı gibi yaşamak, "modernleşmek" demekti. Bağımsızlık sonrasında Batılı yaşama tarzı daha yoğun olarak taklit edilmeye başlandı. "American way of life" uygarlık modeli olarak benimsenmişti. Böyle bir tercih, yani Batılı gibi yaşama tercihi, bu yaşama tarzının gerektirdği "modern" malların eskisinden daha fazla ithal edilmesine yol açıyordu. Hızlı bir "modernleşme" sürecine giren azgelişmiş ülkeler, ileri kapitalist ülkelerden yaptıkları ithalatı daha da artırdılar. Böylece, ileri kapitalist ülkelerin pazarı daralmıyor, tam tersine genişliyordu. Biçimsel bağımsızlıklar sayesinde halk kitleleri üzerindeki baskı işlevi yerli unsurlara bırakılmış oluyordu. Bugün azgelişmiş ülkelerin ezici çoğunluğunda askeri diktatörlükler iktidardadır. Bu baskıcı rejimlerin, sömürgeci baskı rejimlerinden pek geri kalır yanları yoktur.

Şimdilerde azgelişmiş ülkelerdeki siyasal rejimlerin eskisinden daha özgürlükçü olduklarını ileri sürmek kolay değildir. Şüphesiz geniş halk kitleleri için "efendi"nin yerli ya da yabancı olmasının bir önemi vardır.

"Bağımsızlık" hareketlerinin emperyalist pazarı daraltmadığı, aksine genişlettiği noktasında, pek çok örnek sıralanabilir. Sadece bir örnek bile, yukardaki görüşü doğrulamaya yeterlidir. Cezayir Kurtuluş Hareketi, Afrika ve Asya'nın öteki ülkelerine göre radikal bir kurtuluş hareketiydi. Kurtuluş Savaşı sekiz yıl sürdü ve yaklaşık bir milyon insan savaşta hayatını kaybetti. Bağımsızlık, büyük ve zorlu bir savaşın sonucunda kazanıldı. Ne var ki, bağımsızlığı izleyen yıllarda Cezayir, Fransa'nın kaybedilmiş bir pazarı değildi. "Frdansa'nın bu sonuncu ülkeye [Cezayir-F.B.] yaptığı ihracat, 1972-1974 döneminde iki buçuk kat artarak, 1972'de 2.38 milyar franktan, 1974'te 6.2 milyar franga yükselmiştir."(1)

Gerçek anlamda anti-emperyalist hareketler, gerçekten emperyalizme bir darbe vurabilen, onu sıkıştırıp gerileten hareketlerdir. Böyle hareketler de, mutlaka ekonomik planda emperyalizme karşı olan hareketlerdir. Bu da, ileri kapitalist ülkelerle olan ekonomi, ticaret ve yatırım ilişkilerinde radikal bir değişiklikle olanaklıdır. Hem Batılı gibi yaşama tercihi yapmak, hem de ondan kopmaya çalışak, bir şeyi olmadığı yerde aramaktır. Öte yandan, herhangi bir hareketin anti-emperyalist olup olmadığı, o hareketi yönetenlerin sözlerine bakarak değil, üretim, ticaret, hakimiyet ilişkilerinin aldığı yeni biçime ve bunun ne yönde geliştiğine bakarak anlaşılır. Toplumsal süreçleri belirleyip yönlendiren, bazı siyasi liderlerin kuruntuları değil, maddi çıkar ilişkileridir. Çoğu zaman yabancı düşmanlığıyla anti-emperyalizm birbirine karıştırılıyor; bazan da yerli hakim sınıflardan birinin yanında, diğerlerine karşı tavır almak anti-emperyalizm sayılabiliyor. Belirli bir konjonktürde emperyalizmle çeşitli

(1) Fikret Başkaya, "1975'te Dünya Ekonomisinin Genel Görünümü", **Yeni Toplum**, sayı 1, Aralık 1975, s. 18.

düzeylerde çıkar ortaklığı olan kesimlerden birine karşı diğerini desteklemek, anti-emperyalizm için yeterli değildir. Öte yandan, anti-emperyalizmin kalıcı sonuçlar doğurabilmesi, dünya ölçeğinde geçerli sermaye birikimi sürecinin dışında, *yeni* bir kalkınma yoluna girmekle olanaklıdır. Bunun da temel koşulu, ileri kapitalist ülkelerde geçerli olan ve dünyanın geri kalan bölgelerine empoze edilen, ya da onlar tarafından taklit edilen sermaye birikimi modelinin kökten yadsınmasıdır. Nitekim, ulaşılmak istenen hedef ile o hedefe giden yollar arasında mutlaka zorunlu bir ilişki vardır. Merkezi planlama da uygulansa, bugünkü ileri kapitalist ülkeler örneği ve onların vardıkları hedeflere ulaşma problematiği terkedilmediği sürece, özde farklı amaçların gerçekleşmesini beklemek boşunadır. Dünya kapitalizminin yapısı ve işleyişi, tekil olarak azgelişmiş ülkelerin emperyalizmden kopmasına olanak verse bile, bu kopmalar kalıcı olamazlar. Er ya da geç "yabancı sermayeye açılmak" zorunda kalırlar. Bu nedenle, azgelişmiş ülkelerin ileri kapitalist ülkelerin tasallutundan kurtulabilmeleri, iki koşulun yerine getirilmesine bağlıdır: Batı yaşama tarzını reddetmek ve Batı karşısında topluca hareket etmek. Başka bir ifade ile, bu, farklı bir uygarlık ve yaşanabilir toplum tercihi yapmaya bağlıdır. Şimdilik ütopik gibi görünen bu düşünce, belki de sanıldığı kadar uzak olmayan bir gelecekte gündeme gelebilir.

❐ İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan bir olgu da, "sosyalist" denilen ama aslında adından başka sosyalizmle ortak bir yanı olmayan blokun genişlemesidir. İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar dünyanın ek sosyalist sayılan ülkesi, Sovyetler Birliği idi. Savaşın hemen sonrasında, bir kısım Doğu Avrupa ülkeleri "sosyalist blok"a dahil oldu. Daha sonra Çin Halk Cumhuriyeti, Küba, Vietnam, vb. katılmasıyla, oldukça geniş bir alanda bürokratik baskı rejimleri geçerli oldu. Burada bu sonuncu ülkelerin dünya ticaretinde ve kapitalist dünya karşısında oynadıkları rol üzerinde durulmayacak. Buradaki amaç, çevre-merkez ilişkilerini ve bu

ilişkilerin çevrede ortaya çıkardığı sonuçları tahlil etmektir. Aslında "sosyalist" denilen ülkelerin de dünya sistemindeki yerinin ve işlevinin tahlili elbette önem taşımaktadır.

"Sosyalist" denilen ülkeler, kapitalist dünya sisteminden bağımsız bir bütünlük oluşturabilmiş değillerdi, böyle bir şey zaten olanaksızdır. Tek tek ülkelerde sosyalist toplumun inşası olanaksızdır. Sosyalizm ancak evrensel planda kurulabilirdi. Üretim ve tüketim alanlarında Batı'yı taklit eden bu ülkelerin, kapitalizmden ayrı bir "yaşam tarzı" oluşturmalarına olanak yoktu. Hem Batı'nın üretim ve tüketim "modelini" taklit etmek, hem de ondan bağımsız, değişik bir "yaşam tarzı" oluşturmak, teorik olarak bile mümkün değildir.(*)

❐ İkinci Savaş sonrasında ortaya çıkan bir başka yenilik, metropol kapitalist ülkelerle azgelişmiş ülkeler arasındaki ticaretin biçim değiştirmesidir. Bu yeni ilişkiler sonucu, azgelişmiş ülkeler artık klasik "ihracat ekonomileri" olma konumlarından uzaklaşma sürecine giriyorlardı. O zamana kadar dünya, sanayi ülkeleri ile tarım ülkelerinden oluşan bir bütün durumundaydı. Sanayi ülkeleri tarım ülkelerine sanayi ürünleri satıyorlar, onlardan tarım ürünleri ve madenler ithal ediyorlardı. Kısacası azgelişmiş ülkeler, kapitalist metropollerin hammadde deposu işlevini sürdürüyordu. Bir bakıma, çevre ile merkez arasında, köy-kent, ya da sanayi-tarım ilişkisi hakimdi.

Savaştan sonra oluşan "yeni uluslararası işbölümü"nün önemli özelliği, yukardaki tarım-sanayi ya da köy-kent ilişkisini belirli ölçülerde de olsa değiştirmiş olmasıdır. Şüphesiz çevre ile merkez arasındaki ilişkiler bugünden yarına değişmedi. Fakat ticaret konusu olan malların kompozisyonu zaman içinde değişmeye başladı. Yerli hakim sınıflar, iç pazara hakim olmak üzere, iç pazara yönelik bir sanayileşme sürecini başlattılar. Eskiden ekonomide dinamik sektör dış ticaret tarafından oluşturulurken, ithal ikameci sanayileşme

(*) Söz konusu sosyal formasyonların başarısızlığının nedenleri için, bkz. **Sosyalizmin Geleceği**. Fikret Başkaya çevirisi. İMGE, 1991.

sürecinin önem kazanmasıyla, sanayi sektörü dinamik sektör durumuna geldi. İlerde görüleceği gibi, bu sanayileşme modeli paradoksal sonuçlar doğurdu ve beklenenin aksine, çözmek durumunda olduğu sorunları daha da büyütüp ağırlaştırdı.

Yeri gelmişken, burada bir parantez açmak yararlı olabilir. Genel ve yaygın kanı, emperyalist ülkelerin geri kalmış ülkelerin sanayileşmesine mutlak planda karşı oldukları ve bu ülkelerde sanayinin gelişmesine hiçbir şekilde izin vermeyecekleri şeklindedir. Böyle bir yaklaşımı benimsemek, kapitalist dünya sisteminin temel hareket yasalarından habersiz olunduğu anlamına gelir.

Azgelişmiş ülkelerin neyi, ne zaman, nasıl üretip nereye satacakları, merkezdeki üretici güçlerin gelişmişlik düzeyi, genel olarak merkezin ihtiyaçları tarafından belirleniyor. İleri kapitalist ülkeler her seferinde daha ileri teknolojiler geliştirip yeni ürünleri dünya pazarlarına sürdüklerinde, çevre ülkelerin üretim yapıları ve ticarete konu olan malların kompozisyonu da değişiyor. İleri kapitalist ülkeler daha ileri teknolojilere kaydıkça, görece geri, kârlılık oranları düşük olanların çevre ülkelere kaydırılması *(délocalisation)* ve ticari ilişkilerin de bu değişime ayak uydurması gerekiyor. Böyle bir tamamlayıcılık, sistemin genel işleyişine uygundur. Kapitalist girişimci ya da sistemin bütünü bakımından önemli olan, kârdır ve temel sorun, kâr oranlarını yüksek seviyede tutabilmektir. Eşit olmayan ticari ilişkileri ayakta tutan her türlü tamamlayıcılık, ileri kapitalist ülkelerin yararınadır.

Şimdilerde, biraz farklı olarak, ağır sanayilerin azgelişmiş ülkelerde kurulmasına izin verilmediği daha çok söyleniyor. Aslında çevre ülkelerde ağır sanayilerin kurulması da gündemdedir. Birçok ülkede de kurulmuş durumdadır. Sanayilerin kurulması kadar, hangi sanayilerin nasıl kurulduğu da önemlidir. İç bütünlüğü ve tutarlılığı olmayan, yerel çevrelerle ileri kapitalist ülkeler arasında dikey bir tamamlayıcılığın ve eklemlenmenin geçerli olduğu durumlarda, anahtar teslimi fabrika ithaliyle sanayileşmek olanaksızdır. Daha

önce de kısaca değindiğimiz gibi, ağır sanayi-hafif sanayi tartışması, sorunu yanlış bir zemin üzerinde ele almaktır.[2] Eskiden yalnız pamuk üretip satan bir azgelişmiş ülke, yirminci yüzyılın son çeyreğinde kumaş, daha da ötede çelik ihraç ettiğinde, sanayileşmiş bir ülke mi sayılacaktır? Önemli olan, dinamik olan sanayileri elde tutup, dünya pazarlarına dinamik mallar ihraç etmektir. İleri kapitalist ülkeler dinamik sanayileri tekellerinde tuttukça, teknolojik üstünlüklerini korudukça, eşit olmayan değişim ve ticaret hadlerinin azgelişmişlerin aleyhine seyretmesi de sürdürülecektir.

İleri kapitalist ülkeler eskiden sanayi ürünleri satıyorlardı (şimdi de satıyorlar). İkinci Dünya Savaşından sonraki dönemde, o ürünlerden bir kısmını üretecek fabrikalar (da) satmaya başladılar. Azgelişmiş ülkeler ağır sanayiler kurarak da azgelişmişlikten kurtulamazlar. Geleneksel ihracatlarına ağır anayi ürünlerinin de katılması, başlıbaşına, önemli değişiklik yaratmaz. Azgelişmişlik, yeni biçimlerde üretilmeye devam edilir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan yeni uluslararası işbölümü ve içe dönük sanayileşmeye geçmeden önce, iki savaş arası dönemde bazı azgelişmiş ülkelerdeki gelişmelere kısaca değinmek, savaş sonrasında ortaya çıkan ve yaygınlık kazanan sürecin anlaşılması bakımından yararlı olabilir.

2. İki Savaş Arası Dönemdeki Gelişmel

XX. yüzyılın ikinci onyılından başlayarak, savaşlar ve krizler birbirini izledi. Savaşlar ve ekonomik krizler, dünya ticareti üzerinde olumsuz sonuçlar doğururlar. Ancak bu olumsuz sonuçlar da belirli durumlarda "olumlu" gelişmelere neden olabiliyor. Savaş ve kriz, dünya ticaretinin önceki dönemde kurulmuş ilişkilerini sarsabilir.

(2) Bu konuda bkz: Fibret Başkaya, "Teknolojik Bağımlılık Sorunu"; **IMO Mühendislik Haberleri**, Aralık 1976, Teknoloji Transferi Özel Sayısı.

Birini Dünya Savaşı, geri kalmış ülkelerin sanayi çıkışlı tüketim malları ihtiyacını karşılanamaz duruma getirmişti. Büyük Dünya Ekonomik Krizi (1929) ise, dünya ticaretinde önemli bir daralmaya neden oldu. Bunu İkinci Dünya Savaşı izledi. Özellikle 1929 krizi bir taraftan azgelişmiş ülkelerin ihracatında büyük düşüşlere neden olurken, diğer yandan ihraç malları fiyatlarındaki aşırı düşüşler ihracat gelirlerini büsbütün azaltarak ithalatı yapılamaz hale getirdi. 1929-1932 yılları arasında hammadde ihraç fiyatlarında % 60 civarında düşüş oldu. Miktar ve fiyat olarak ihracat, İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar sürekli 1925 öncesi seviyenin altında kaldı.

İhracat ekonomisi özelliği taşıyan azgelişmiş ülkelerin ithalat kapasiteleri de, milli gelire oranla düşük seviyelerde kalmıştı. 1929-1960 döneminde kişi başına düşen milli gelir artışı % 60'a ulaşırken, ihraç mallarının satınalma gücü aynı dönemde % 50 azalmıştır. Geçen yüzyılın sonu ile İkinci Savaş öncesine rastlayan dönemde dış ticaret hadlerinin, azgelişmiş ülkeler aleyhine olmak üzere % 40 oranında bozulduğu tahmin edilmiştir. Krizin etkisiyle ortaya çıkan, çevre-merkez ilişkilerindeki gevşeme, sadece ekonomik ilişkilerle sınırlı değildi. Doğal olarak bağımlılığın tüm yönleri üzerinde etkili olmuştu.

1929 krizi bir taraftan çevre ülkelerde ihracat, dolayısıyla da ithalat zorlukları yaratırken, diğer yandan da, bu ülkelerden bazılarında "bağımsız" gelişme dinamiklerinin ve koşullarının ortaya çıkmasına neden oldu. Ne ki, bu olumlu koşullar tüm çevre ülkelerde oluşmamıştı. Büyük Dünya Ekonomik Krizinin neden olduğu sarsıntının ortaya çıkardığı olumlu koşullar, "ileri ihracat ekonomileri" için geçerliydi. Daha önceki dönemlerde ihracattan büyük gelirler sağlayarak, iç pazarları sanayileşmeye temel teşkil edecek kadar çeşitlenmiş, belirli enfrastrüktürlerin oluştuğu ekonomilerde, sanayileşme yönünde dinamikler ortaya çıkmıştı. Belirli düzeyde enfrastrüktürlerin bulunmadığı ve iç pazarın oluşmadı-

ğı ülkelerde ise, krizin etkileri farklı oldu. Bu sonuncu ülkelerde, "benzer" bir sürecin başlayabilmesi için 1950'li ve 1960' lı yılları beklemek gerekmiştir.

"Geri kalmış ülkeler en büyük kalkınmalarını, daha doğrusu klasik anlamda kapitalist sanayileşmelerini, metropollerle bağlarının en gevşek olduğu dönemlerde gerçekleştirmişlerdir."(3) Yukardaki sözler André Gunder Frank'a aittir. Yazar, Latin Amerika ülkelerinin ekonomik tarihleri üzerine yaptığı araştırmalardan böyle bir sonuca varıyor. Bu görüşünü doğrulayacak kanıtlar da ileri sürüyor. Yazarın yaklaşımı iki bakımdan ilginçtir: Birincisi, bu görüş geçerli iktisat öğretisinin ortaya attığı görüşün tam tersidir. Nitekim hakim iktisadi düşünce, geri kalmış ülkelerin kalkınmalarının, ancak metropollerle ilişkilerinin sıklaştırılması ve yoğunlaştırılmasıyla mümkün olabileceğini ileri sürüyor. İkinci ve belki daha da önemli nokta, azgelişmiş ülkelerde "sağlıklı" kalkınmanın, ileri kapitalist ülkelerin şartlandırma çerçevesi dışına çıkmakla olanaklı olduğudur.

Yukardaki görüş, önemli bir soruna değiniyor. Herhangi bir ülkedeki iktisadi büyüme dışardaki gelişmelerin bir "alt ürünü" ise, büyümenin sağlıklı bir süreç olduğunu söylemek zordur. Frank, görüşünü kanıtlamak için oldukça gerilere gidiyor: "XVII. yüzyılda Avrupa'yı ekonomik krizin etkisi altına aldığı dönemde, Latin Amerika ülkelerinde sanayi üretimi hızlanmış, hatta Şili gibi bazıları sanayi malları ihracatçısı durumuna gelmişlerdir."(4)

Bir başka önemli nokta da, çeşitli nedenlerle kapitalizmin şartlandırma alanı dışında kalan bölgelerin önemli ve "bağımsız" bir kalkınmaya sahne olmalarıdır. Frank bu konuda, Latin Amerika'daki bazı bölgeleri (Tucuman, Ascension, Mendoza, Rosario, vb.) örnek gösteriyor.

Bu konuda en çarpıcı örnek, herhalde Japonya'dır. Bu so-

(3) Andre Gunder Frank, "Le dévéloppement du sous-dévéloppement"; **Critique de L'Economic Politique,** No:3, s. 10.

(4) **Aynı eser,** s. 11.

nuncu ülke, kapitalist hakimiyet ve sömürü ilişkileri *dışında* kalabildiği için, bağımsız bir sanayileşmeyi ve kalkınmayı gerçekleştirebilmiştir. Şüphesiz Japonya'nın hızlı bir kapitalist sanayileşmeyi gerçekleştirebilmesinde başka bazı faktörlerin de önemli rolü olmuştur. Ne ki, dış sömürü ve şartlandırma sürecinin dışında kalmasının önemi büyüktür. Bu durum, Japonya'nın hammadde kaynakları bakımından zengin bir ülke olmadığı gibi, mamül madde pazarı olarak da Batı kapitalizmi için çekici olmamasından da kaynaklanıyor.(5)

Yukarıda söylenenleri doğrular nitelikte bir başka gösterge de, ileri kapitalist ülkelerde kalkınmanın hızlı olduğu dönemlerde, azgelişmiş ülkelerde tam tersi bir gelişmenin ortaya çıkmasıdır. "Eğer 1820 ile 1900 yılları arasında merkezde sanayileşme hızı pek yüksek idiyse, çevrede hemen hemen sıfırdı, hatta Hindistan ve Mısır'da belirli gerilemeler gözleniyordu.(6) Buna karşılık, şartlandırma ve hakimiyet ilişkilerinin zayıfladığı "1896-1937 arasında, Hindistan'da sanayileşme hızının gelişmiş kapitalist ülkelerdeki gelişme hızından daha yüksek olduğu görülüyor."(7)

Hakimiyet ve bağımlılık ilişkilerinin zayıfladığı dönemler, çevreden merkeze sosyal artı-ürün akışının azaldığı dönemlerdir. Kopukluğun ortaya çıkması, çevreden merkeze doğru kaynak transferini aksattığından, oralarda yatırılabilir fonlar artıyor.

Aşağıdaki rakamlar da, merkez-çevre bağlarının gevşediği çeşitli dönemlerde azgelişmiş ülkelerde içe dönük ve oldukça hızlı bir sanayileşme olduğunu doğrular nitelikte:

Birinci Dünya Savaşı içinde, 1915-1919 yılları arasında Brezilya'da 5940 yeni sanayi ünitesi kurulmuştur. Oysa 1880' den 1914'e kadar geçen 34 yılı kapsayan dönemde kurulan sanayi ünitelerinin sayısı, 6946'dır. 1907-1920 yılları arasında kurulan sanayi ünitelerinin % 60'ı son beş yıllık sürede kurul-

(5) Bu konuda bkz: Norman, **Japan's Emergence As A Modern State.**
(6) Samir Amin; **Accumulation à L'échelle mondiale,** Paris, 1970, ss. 190-191.
(7) **Aynı eser,** s. 191.

muştur.[8]

Arjantin'de, 1925/29-1945/49 döneminde GSMH, faktör fiyatlarıyla % 23 oranında artış göstermiş; sınai üretimdeki artış % 117 olmuştur. 1929-1937 yılları arasında Brezilya'da sınai üretim % 50 artmış; iç pazara yönelik sınai üretimdeki artış % 40 olmuş; buna karşılık ithalatta miktar olarak %23'lük bir düşüş kaydedilmiştir.[9]

İkinci Dünya Savaşı içindeki, 6 yıllık dönemde (1939-1945), sınai üretim Güney Rodezya'da iki mislinden fazla; Meksika ve Güney Afrika'da % 40; Brezilya'da % 33, Arjantin'de % 25, Şili ve Yeni Zelanda'da % 16, Hindistan ve Türkiye'de % 14 civarında bir artış göstermiştir.[10]

Savaşların ve krizlerin azgelişmiş ülkelerin dış ticareti üzerindeki etkileri, farklı sonuçlar doğuruyor. İleri kapitalist ülkeler arasındaki savaşlarda, bu ülkelerin üretim kapasiteleri savaş sanayiine yöneldiği için, tüketim malları üretimi azalıyor. Bu da, bu malların ihracatını sınırlayabiliyor. Azgelişmiş ülkelerin tüketim malları ihtiyacı karşılanamaz oluyor. Aynı şekilde, savaş, dünya ticaret trafiğini aksatıp bazı malların ihracını zorlaştırıyor. Savaş sanayileri için stratejik öneme sahip hammaddelerin fiyatlarını ise yükseltebiliyor.

Kriz durumunda ise, oldukça değişik bir tablo ortaya çıkıyor. Kriz halinde azgelişmiş ülkelerin ihracatı hem miktar olarak düşüyor, hem de ihraç mallarının fiyatlarındaki büyük düşüşler nedeniyle, dış ticaret gelirleri büsbütün azalıyor. İhracatın hem miktar olarak azalması hem de ihraç fiyatlarındaki aşırı düşüşler, bu ülkelerde önemli sorunlar ve çalkantılar yaratıyor.

Krizin azgelişmiş bir ülkede ortaya çıkardığı sonuçlar kabaca şunlar oluyor:

- İthalat yapılamaz oluyor, ya da büyük ölçüde düşüyor.

---

(8) Andre Gunder Frank, **Capitalism and Underdevelopment In Latin America**, s. 170.
(9) P. Salama, **Memoire** (Paris 1966), s. 12.
(10) Alfred Maizels, **Industrial Growth and World Trade**, s. 22.

Böylece tatmin edilemeyen bir tüketim malları talebi ortaya çıkıyor.

- Varlıklı sınıfların gelirleri azalıyor.
- Önemli bir işsizlik ortaya çıkıyor.
- Bütçe gelirleri azalıyor.
- Devalüasyon zorunlu hale geliyor.

Böyle bir tablo karşısında hükümetler, ekonomiye müdahale ederek, hem ekonomide ortaya çıkan kopukluğu gidermek, hem de toplumsal talepleri yumuşatıp etkisizleştirmek amacıyla bazı önlemler almak zorunda kalıyorlar. İhraç edilemeyen ürünler devlet tarafından satın alınarak stoklar oluşturuluyor. Aslında varlıklı sınıfların gelirlerini garanti etmeye yönelik önlemler, dolaylı olarak işsizlik sorununa da kısmi bir çözüm getirmiş oluyor.

Sanayi çıkışlı tüketim malları talebinin karşılanamaması, geniş bir işsiz kitlesinin varlığı nedeniyle, düşük ücretler "içe dönük" sanayileşme yönünde baskı yapıyor. Varlıklı sınıfların bir kesimi de "milli-kalkınmacı" sloganlarla kitleleri böyle bir büyüme sürecine ideolojik olarak da hazırlamayı başarıyor. Sanayileşme iç pazarı tatmine yöneldiğinden, ücretlerin de belirli bir düzeyin altına düşmemesi gerekiyor. İçe dönük sanayileşme, ister istemez "gelir bölüşümcü" bir nitelik taşımak zorundadır. Dış rekabetin olmayışı ise, maliyet-verimlilik hesaplarını önemli olmaktan çıkarıyor. Bu süreçle birlikte sınıfsal ittifaklar da değişikliğe uğruyor. Klasik oligarşi yerini yeni tip bir oligarşiye bırakıyor. Toprak zenginleri ve ihracatçılardan oluşan hakim sınıf koalisyonuna, sanayiciler de ortak oluyor. Sanayici kesim daha fazla artı-değere el koyabilmek amacıyla, bir sınıra kadar işçileri ve yoksul köylüleri de yanına alarak, toprak zenginleri ve ihracatçıların iktidarını sınırlamaya yöneliyor. İşçi hakları, toprak reformu, bir kısım demokratik haklar da böylece gündeme getirilebiliyor.

Sanayici kesimler ile hakim sınıflar koalisyonunun diğer kesimleri (toprak zenginleri ve ihracatçılar) arasındaki

çelişkiler, hiç bir zaman uzlaşmaz bir nitelik kazanmıyor. Bu durumda, aralarında gerçek anlamda bir hesaplaşma sözkonusu olamaz. Bu durum, sanayici kesimin güçsüzlüğünden ve kendine olan güveninin yetersizliğindendir. Yeni yeni oluşan "sanayi burjuvazisi", emekçi kitelerin desteğini alıp bunları toprak ve ticaret "burjuvazileri"ne karşı kullanırken, belirli bir sınırı aşmaktan korkuyor. Harekete geçen toplumsal dinamiğin kendisine de yönelmesinden kuşkuludur. Zaten ekonomik, siyasal ve ideolojik olarak güçlü olmayan sanayi burjuvazisi, "ya hep ya hiç"lik bir durumu göze alamıyor.

1930'lu ve 1940'lı yıllarda bazı Latin Amerika ülkelerindeki gelişmeler, yukarda özetlenen sürece uygun düşüyordu. "Popülizm" olarak bilinen uygulamalar, aslında hakim sınıfların çeşitli fraksiyonları arasında yeni bir uzlaşma zemini ve yeni tip bir denge oluşturmak amacıyla kitlelerin bir araç olarak kullanılmasıdır. Hakim sınıfların diğer fraksiyonlar üzerinde baskı kurarak kendi konumunu sağlamlaştırmak isteyen sanayici kesimin, "ölçülü" bir kitle desteğine dayanmasıdır. Böyle bir durumda popülist ideoloji "halk devrim yapmadan biz yapalım" şeklinde özetlenebilirdi. Böylece sanayici kesim belirli bir kitle desteğine dayanarak hakim sınıfın diğer kesimleri üzerinde bir baskı kurarken, aynı zamanda emekçi kitlelerin tatminsizliğini ve hoşnutsuzluğunu da manipüle etmiş oluyordu. Fakat bu sürecin sonucunda önemli yapısal ve kurumsal dönüşümler gerçekleşmiyor; üretim ilişkileri, dolayısıyla sınıflararası güç dengeleri, büyük ölçüde eski durumunu koruyordu. Bu durumda, hakim ekonomilerden bir kopma da sözkonusu değildi. Uluslararası kapitalizmin yeniden "yükselme" dönemine girmesiyle, şartlandırma, sömürü ve bağımlılık ilişkilerinin yeniden yoğunluk kazanması kaçınılmazdı. Öyle de oldu. Kapitalizmin yapısal krizden çıkmasıyla, 1930'lu yıllarda ortaya çıkan görece "bağımsız" sanayileşme süreci, tekrar merkezdeki gelişmenin tamamlayıcısı ve uzantısı durumuna geldi. Böylece İkinci Dünya Savaşının sonu, "bağımsız" gelişme umudunun da sonu

demek oluyordu.

Haldun Günalp *Yeni Emperyalizm Teorilerinin Eleştirisi* adını taşıyan kitabında, çevre-merkez ilişkilerinin zayıflaması durumunda çevrede gelişmenin hızlandığına, bu bağlar sıklaştığı zaman ise çevrede gelişmenin yavaşladığına ilişkin görüşlerin, İkinci Dünya Savaşı sonrasindaki gelişmeleri açıklamakta yetersiz kaldığını söylüyor. "Bir kere, daha önce de belirtlidiği gibi, bu şema savaş sonrası dönem için olgularla çakışan bir duraganlık öngörmektedir" diyor.(11)

Sorunu salt büyüme açısından değil, büyümenin niteliği açısından da ele almak gerekir. Dış ticaret olanaklarının uygun olduğu durumlarda, belirli bir büyüme mümkündür. Dış ticaret gelirlerinin artması, bir (nicel) *büyüme* göstergesidir. Fakat (nitel) *kalkınmak* için sanayileşmek, bunun için de teknoloji üretebilmek gereklidir. İhracat gelirlerinin artması nasıl bir *kalkınma* göstergesi değilse, fabrika ithal ederek de kalkınmak olanaklı değildir. Bu sonuncu durumda ülke sanayileşmiş olmaz. Olsa olsa "fabrikalaşmış" olur. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan büyüme de, 1929 krizi öncesinde olduğu gibi, merkez tarafından uyarılan/sınırlandırılan bir büyümedir. Yukarıda, kalkınmadan söz edildiği zaman içe dönük (eklemlenmenin dışa dönük olmadığı) bir yapı kastediliyor. İkinci Dünya Savaşı sonrasında üretici güçlerin gelişmişlik düzeyine uygun düşen yeni tip bir eklemlenme, tamamlayıcılık ve bağımlılık ortaya çıktı. Eğer iç ve dış eklemlenme *(articulation)* üzerinde durmadan bir kısım şişirme milli gelir hesaplarına itibar edilirse, olanlar olması gerekenlermiş gibi gösterilmiş olur.

3) İktisadi Büyümenin Niteliği

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan "ulus-devlet"

(11) Yeni Emperyalizm Teorilerinin Eleştirisi, (Birikim Yayınları, İstanbul 1979), s. 80.

lerde, yoğun bir sanayileşme eğilimi hakimdi. Bağımsızlığa yeni kavuşmuş bu ülkelerin yöneticileri, geriliklerinin nedeni olarak, gelişmiş bir sanayilerinin olmayışını görüyorlardı. Sanayileşme yolunda her türlü olanağı seferber etmekten yanaydılar. Ne ki, bu sanayileşme isteği tutarlılığı olan bir politikaya, planlı bir kalkınma stratejisine dönüşemedi. Sanayileşme isteğine karşılık, "sanayileşme süreci" başlı başına bir politika değil, başka politikaların dolaylı bir aracı durumundaydı. Yeni bağımsızlığa kavuşan ulus-devletlerde, artan ithalatı karşılayamamak, döviz sıkıntısı, ithalatı kısarak dış ödemeler dengesi üzerindeki baskıyı hafifletmek, acil çözüm bekleyen bir sorun olmuştu. Değişim hadlerinin (dış ticaret hadleri) sürekli bozulması da, durumu ağırlaştırıyordu.

Bu koşullarda ithalatın kısılması ve ithali yasaklanan ya da zorlaştırılan malların içerde "üretilmesi", yani ithal ikamesi, bir çözüm gibi görünüyordu. İthal ikamesine yönelik bir politika uygulandığında, hem dış ödemelerle ilgili sorunun çözüleceği, hem de sanayileşileceği sanılıyordu. İthalatın zorlaştırılması, kısıtlanması ya da yasaklanması sözkonusu olan malların hazır bir iç talebi bulunduğundan, bu malların fiyatlarını yükseltiyordu. Öte yandan, Batı tipi tüketime alışık azınlıkların bu tüketimden mahrum edilmeleri, ekonomik olduğu kadar sosyal ve siyasal sorunlar da ortaya çıkarabilirdi. Bazı malların ithalatının yapılamaması ya da yasaklanması, belirli bazı malların *tüketiminin* yasaklanması anlamına geliyordu. Oysa bu ülkelerdeki sınıf yapıları, gelir dağılımındaki aşırı dengesizlik, yöntici sınıfın niteliği belirli bazı malları tüketmesinin kısıtlanmasına ya da bütünüyle yasaklanmasına elverişli değildi.

İthal edilen malların büyük bir bölümü, "lüks" sayılabilecek tüketim mallarıydı. Nitekim, daha önceki dönemlerde oluşmuş sömürgeci yapılar, geleneksel değerlere göre yaşayan geniş bir kitle dışında, Batı tipi tüketime alışmış bir azınlık yaratmıştı. Lüks tüketim kavramı, tarihsel ve toplumsal durumla yakından ilgilidir. Herhangi bir ülkede bir

dönemde lüks sayılan mallar, bir sonraki dönemde lüks olmaktan çıkabilir. Aynı şekilde, aynı tarihsel dönemde bir ülkede lüks sayılan mal ve hizmetler, bir başka ülkede normal tüketim nesneleri olabilirler. "Lüks" kavramıyla ilgili olarak ileri sürülen bir kriter, şudur: Herhangi bir ülkede, ücretli toplum kesimlerinin satın alma kapasitelerini aşan mal ve hizmetler, lüks sayılırlar. Yeni bağımsızlığa kavuşmuş ülkelerde, lüks tüketimi kısmak ve buradan sağlanan kaynakları verimli yatırımlara yöneltmek, sorunun çözümünü kolaylaştırabilirdi. Fakat sömürgecilik döneminden miras kalan yaşama tarzı, tüketim modeli ve gelir dağılımındaki aşırı dengesizlik veri olduğunda, lüks tüketimi yasaklamak olanaksızdı.

Eğer sözkonusu ülkelerde sanayileşme iç tutarlılığa sahip bir politikanın ürünü olarak gündeme gelseydi, sorun çözüm yoluna girmiş sayılabilir miydi? Sanayileşme, başka amaçların bir "yan ürünü" olmasaydı, kalkınma sağlıklı bir yola girmiş sayılabilir miydi? Azgelişmiş ülkeler ileri kapitalist ülkelerden patent, fabrika, ekipman, ara-malı ve hammaddeler ithal ederek onların ürettiği malları üretip tüketmek yoluyla kalkınabilirler mi? Bu soruların tartışmasını şimdilik erteleyerek, "sanayileşme"nin nasıl ortaya çıktığı, ne gibi darboğazlarla karşılaştığı ve nasıl tıkandığı üzerinde duralım.

Azgelişmiş ülke devletleri bir kısım politikalarla ithalatı kısıtlayıp yasaklarlarken, içerde üretimi teşvik edici önlemleri belirli bir plana bağlamamışlardı. Bu ülkeler, olayların zoruyla belirli bir tip sanayileşmeye sürüklenirken, böyle bir sanayinin gelişmesinin ileri kapitalist ülkeleri nasıl etkileyeceği bir merak ve kuşku konusuydu. Nitekim sanayileşmiş ülkelerde bazı çıkar grupları, azgelişmiş ülkelerde gelişen sanayinin hem kendi mevcut pazarlarını aşındıracağına, hem de tarım ürünlerinin ve hammaddelerin elde edilmesini zorlaştıracağına ve fiyatları yükselteceğine dair kaygılar duyuyorlardı. 1945'te, daha savaş bitmeden, Milletler Cemiyeti bu sorun üzerine eğilme gereğini duydu. Ve sorunu,

yukardaki kuşkuları gözönüne alarak incelemek üzere, Kuzey Avrupalı bir iktisatçıyı görevlendirdi. Yazarın vardığı sonuç, telaşın yersiz olduğuydu. Yazar, azgelişmiş ülkelerde gelişmekte olan "ithal ikameci" sanayileşmenin, bir kısım sanayi çıkışlı tüketim malları talebini azaltsa bile, yüksek kalitede tüketim malları, ekipman ve ara-malları talebini artıracağını, bu durumdan da ileri kapitalist ülkelern kârlı çıkacaklarını ileri sürmüştü. Daha sonraki gelişmeler, yazarın beklentileri doğrultusunda olmuştur.

Bu aşamada akla gelebilecek bir soru şudur: Azgelişmiş ülkeler planlı bir sanayileşme stratejisiyle gerçek anlamda bir sanayi yapısına ulaşıp, ileri kapitalist ülkelerle aralarındaki farkı kapatabilirler mi? Daha önce de kısaca değindiğimiz gibi, bugünkü politik sınırlar ve yapay parçalanmışlıklar gözönüne alındığında, her bir azgelişmiş ülkenin tüm sanayi dallarını kapitalist rasyonellik kurallarına uygun olarak kurmasına olanak yoktur. Azgelişmiş ülkelerin kalkınma yolunda başarı sağlayabilmeleri, öncelikle, tarihsel süreç (sömürgecilik, emperyalizm, yeni-sömürgecilik) içinde oluşmuş eşit olmayan uluslararası işbölümünden kopmalarını gerektiriyor. Öte yandan, ileri kapitalist ülkeleri taklit etmek gibi, sonu olmayan bir yarışa da son vermek gereklidir. Ancak bundan sonra her ülke kendi olanakları, doğal koşulları, eğitim, kültür ve moral değerleri, vb. gibi özelliklerine uygun düşen malları üretebilir ve eşitliğe dayalı bir işbölümüne ve ticari ilişkilere katılabilir. Bu yeni durumda da kalkınma kavramı, bugünkünden çok farklı bir içeriğe kavuşmuş olur.

3. Koruyucu Politikalar Paradoksu

Daha önce de söylendiği gibi, azgelişmiş ülkelerde koruyucu politikalar, dış ticaret ve ödemeler dengesinin bozulması sonucunda gündeme gelmişti. Dış ekonomik ilişkileri dengelemeyi amaçlayan koruyucu önlemler, ister istemez ithal ikamesi yönünde uyarıcı bir etki yapıyordu. Fakat bu kadarla da

kalınmıyor; azgelişmiş ülke hükümetleri, ithali yasaklanan ya da kısıtlanan malların içerde üretilmelerini teşvik ediyorlardı. Bir taraftan yüksek gümrük vergileri, kota, lisans gibi kısıtlayıcı önlemlere başvurulurken, bir yandan da sübvansiyonlar, ekipman ithalinde vergi indirim, ya da muafiyetler, farklı kambiyo kurları, kredi kolaylıkları, düşük faiz, paranın aşırı değerlenmişliği (sürekli enflasyonist eğilim nedeniyle) yollarıyla yerli üreticilere aşırı seviyelere varan kolaylıklar sağlanıyordu.

Zaten, ithali yasaklanan veya kısıtlanan malların iç fiyatları hemen yükseliyordu. Teşvik tedbirleri olmadan bile, ithal ikameciler için aşırı kâr olanakları ortaya çıkmaktaydı. Devletin ithal ikameci kesim lehine aldığı önlemler de bu kesime büyük avantajlar ve yüksek rantlar sağlamış oluyordu.(*) Yüksek gümrük vergileri ve kotalarla iç pazar korunurken, bu koruma ister istemez genel bir nitelik taşıyor. Belirli malları değil, tüm malları kapsamına alıyor. Koruyucu ve özendirici önlemler, birtakım tüketim mallarını içerde üretmeyi fevkalade kârlı hale getiriyor. Spekülasyon, dış ticaret ve para oyunları, kaçakçılık vb. ile yüksek kazançlar elde etmenin kolay olduğu azgelişmiş ülkelerde, bir kısım tacirin, toprak ağasının, bürokratın, vb. "sanayici" olmak istemelerinin nedeni, burada yatıyor.

Öte yandan teşvik tedbirleri uygulanırken, ölçek, verimlilik gibi kriterler de dikkate alınmıyor; alınması da olanaksızdır. Amaç iç tüketim olduğu sürece, buna olanak yoktur. Zaten çokuluslu şirketlerin stratejisi de bunu gerektiriyordu. Kurulacak üretim ünitelerinin sadece iç pazar için üretim yapmaları, çokuluslu şirketlerin çıkarlarına uygun düşüyordu. Böylece, gelişigüzel bir sanayi yapısı ortaya çıktı. Ortaya çıkan bu yapı, kendi kendini yaşatacak bir yapı olmak yerine, yaşamak için sürekli dış desteğe muhtaç bir yapıdır. Aslında

(*) Şimdilerde, belirli bir "gelişmişlik" düzeyindeki azgelişmiş ülkelerde, benzer aşırı-özendirici önlemler ihracatçılara da yönelmiştir. Böylece, bir israflı durumdan diğerine geçilmiş oluyor.

ithal ikameci sanayi yapısı, bazı malların ithalini durduruyor ama, bazılarının ithalini de artırıyor. Eğer otomotiv sanayiinde ithal ikamesi sözkonusu ise, kullanıma hazır otomobillerin ithali yasaklanıyor; ama otomobili üretecek fabrika, bir kısım ekipman, ara-malları, vb., dışardan ithal ediliyor. Bu ithalat, eşit olmayan ticaret koşullarında yapılıyor. Kısacası, bir tip ithalat yapısı başka bir tip ithalat yapısıyla yer değiştirmiş oluyor. Bu bakımdan, gerçek anlamda bir sanayileşmeden söz etmeye olanak yoktur. İthal ikameci sanayileşme, sonuçta, ithalatı ikame etmek bir yana, öyle bir ithalat patlamasıyla sonuçlanıyor ki, paradoksal bir durum ortaya çıkıyor.

Bir kere, ulusal ekonomi açısından israflı bir yol tutulmuş oluyor. "Üretilen" mallar, tekel fiyatlarıyla, hazır bir iç pazarda satılıyor. Bazan iç fiyatlar uluslararası pazardaki fiyatlardan iki, üç kat yüksek olabiliyor. Kalite, fiyat, verimlilik, standardizasyon gibi kriterlerden bağımsız olarak üretim sürdürülüyor. Bu süreç, belirli bir noktadan sonra tıkanmak zorundadır. Zira, hem yüksek oranlarda ithalatla yürüyor; hem de, ürettiği mallar iç pazarda satıldığı için, sanayici kesimin ihtiyacı olan dövizi kendisinin sağlaması mümkün değildir. Her seferinde de daha çok ithalat yapmak gündeme geliyor. Üretilen sanayi ürünleri iç pazarda tüketildiğinden, ithalat için gerekli döviz yine geleneksel ürünlerin ihracatından elde edilebilir. Sanayici kesimin güçsüzlüğünün ve diğer hakim sınıf ortakları karşısında sürekli "uzlaşmacı" bir tavır almasının nedenlerinden biri, bu bağımlılıktır. Nitekim sanayici kesim, üretimi sürdürebilmek için, ihraç mallarını üreten ve ihraç edenlere muhtaçtır. Zaten azgelişmiş ülkelerde sanayi ve ticaret burjuvazilerini birbirinden tamamen ayrı düşünmek de pek kolay olmuyor.

Geleneksel ürünler bakımından ise, dünya pazarlarında iki olumsuzluk sözkonusudur. Bir kere, dünya pazarında geleneksel ürünlerin sürümü gittikçe zorlaşıyor. Diğer yandan, bu malların fiyatları sürekli olarak düşüyor. Böyle bir ortamda sa-

nayinin finansmanı için borçlanmaktan başka bir seçenek yoktur. Daha fazla üretebilmek için daha fazla ithalat, daha fazla ithalat için daha fazla döviz, daha fazla döviz için de daha fazla borçlanmak gerekiyor. Daha fazla borçlanmak ise, ancak daha büyük tavizler vermekle mümkün olabiliyor. İşte azgelişmiş ülkelerdeki "ithal ikameci sanayileşme"nin belirgin niteliği budur. En basit malların üretimi için bile, önemli bir ithal gereksinmesi ortaya çıkıyor. Türkiye'de imalat sanayiinin kullandığı ithalat girdilerinin üretim maliyetleri içindeki payı, yaklaşık % 40 civarındadır. Türkiye, sadece yapay gübre hammaddesi için bile, dışarıya yüz milyonlarca dolar ödemek zorundadır.

İthal ikameci sanayinin ürettiği mallar, kalite ve maliyet bakımından dünya pazarında rekabet edebilecek durumda değildir. İç pazarın ihtiyaçları dikkate alınarak kurulmuş üretim ünitelerinin, ekonomik anlamda verimli olmaları da beklenemez. Düşük kalite ve yüksek maiyetlerle dış satım olanaksızdır. Buna karşılık koruyucu, teşvik edici önlemlerin sonucunda sanayiciler aşırı kârlar sağlayabiliyorlar. İç pazarın sınırına varlıdığında ya da döviz rezervlerinin eridiği ve üretimin zorlaştığı durumlarda, zorunlu bir ihracat gündeme gelebiliyor. Fakat malların dış pazarlarda satılabilmeleri yine büyük devlet desteğiyle mümkün oluyor. Böylece iç ve dış fiyatlar arasındaki fark devlet kaynaklarıyla kapatılmaya çalışılıyor.

Aslında azgelişmiş ülkelerdeki ithal ikameci sanayileşme, çokuluslu şirketler için pazarı genişletmenin bir yolu olmuştur. Çoğunlukla azgelişmiş ülkelerdeki sanayiler çokuluslu şirketlerin bu ülkelerdeki uzantıları sayılabilir. Zaten çoğunlukla ortak teşebbüsler *(joint-ventures)* biçiminde kuruluyorlar. Holdingler, paravan şirketler aracılığıyla, çevre ülkelere fabrika, ekipman, ara-malı ve bir kısım hammaddelerin satışını artırdılar. Çevre ülkelerde kurulan sanayiler, merkezdeki ana şirketlere teknolojik bakımdan da bağımlıdırlar.

Öte yandan "anahtar teslimi" satılan fabrikalar, çevre ülkelere mal olarak değil, sermaye olarak ihraç edilmektedir. Böylece, teknolojik araştırma harcamalarının bir bölümü azgelişmiş ülkelere ödetilmiş oluyor. Çokuluslu şirketlerle girişilen ortaklık soncu ortaya çıkan işletmeler, ekonominin dışa bağımlılığı ve dış etkilere açık bir duruma gelmesi sonucunu doğuruyor. Buna karşılık, mali sermayenin en önemli bölümü yerli ortaklarca sağlanıyor. Teknoloji, bir kısım ekipman, ara-malı ve hammaddeler, çokuluslu şirketlerden geliyor. Böyle bir süreç, son tahlilde çokuluslu şirketlerin ihracatını artırmak ve bir kısım ulaştırma harcamalarından tasarruf sağlamak gibi bir sonuç doğuruyor.

"Milli" ve yabancı kapitalistlerin giderek daha fazla sanayiye yönelmelerinin bir nedeni de, dünya pazarlarında hammadde fiyatlarının sürekli olarak düşmesi, değişim hadlerinin (ticaret hadleri) sürekli azgelişmiş ülkeler aleyhine seyretmesidir.

İthal ikamesine yönelik olarak kurulan sanayi, sadece çözmek durumunda oldğu sornunları büyütüp çoğaltmakla kalmıyor; aynı zamanda ekonomik yapıyı çarpıtarak sağlıklı kalkınma yoluna girişi de zorlaştırıyor. Nihai malların üretilmesi kârlı olunca, ara-malları ve ekipman üretimi kolaylıkla savsaklanabiliyor. Böylece, bir bakıma sondan başlayan bir sanayileşme süreci sözkonusu oluyor. En son yapılması gereken ilk başta yapılınca, gerçek anlamda ve sağlıklı bir sanayi yapısı için gerekli olan ara-aşamalar atlanmış oluyor.

"İthal ikameci" sanayi, kaynak israfı, ödemeler dengesi üzerinde olumsuz etki yapması, yatırım malları (sermaye malları ve ara-mallar) sanayisinin gelişmesini engellemesi yanında, sağlıksız bir tüketim yapısını pekiştirip yaşatmak gibi bir sonuç da doğuruyor. Bir bakıma, "lüks" denilebilecek tüketim mallarının üretimini bir zorunluluk haline getiriyor. Sanayileşme öncesinde varolan tüketim yapısı (bu yapı, sömürgecilik döneminin mirasıdır) üzerine kurulmuş böyle bir

sanayi, ister istemez ekonomik önceliklerin bir kenara atılması, dışlanması demek oluyor. Bu noktada, tartışmayı bir başka zemin üzerinde sürdürmek aydınlatıcı olabilir. Hemen hiçbir temel sorununu çözememiş yoksul bir ülkede, özel kullanım için otomobil, renkli televizyon, elektronik müzik aletleri, vb. üretmek, gerekli bir şey midir? Temel ekonomik öncelikler gözden kaçtığı için, sorun ister istemez mikro planda ve firma etkinliği bakımından ele alınıyor. Üretimin kapitalist rasyonellik açısından değerlendirilmesi gündeme getiriliyor. Eğer geri bir tarım ülkesi söz konusu ise, böyle bir ülkede öncelikle üretilmesi gereken herhalde binek otomobili, renkli televizyon, elektronik müzik aletleri, vb. değildir. Öncelikle tarım sektöründe verimliliği artıracak sanayilerin geliştirilmesi gerekir. Traktör, biçer, diğer tarım makinaları ve tarımsal girdiler üreten sanayi dallarının geliştirilmesinin öncelik taşıması gerekir. Bütün bunların orta ve uzun dönemi kapsayan bir plan dahilinde gerçekleştirilmesi zorunludur. Ayrıca, belirli bir plana ve önceliklere dayalı bir sanayileşme stratejisi, yukarda sözü edilen olumsuzluklara da neden olmaz.

İthal ikamesinin uygulandığı durumda, bu süreç sanayileşme stratejisinin bir aşaması olarak değerlendirilir ve belirli bir plana dayandırılırsa, bu durumda ithal ikameci sanayileşme kendinden beklenen sonuçları doğurabilir. Sömürgecilik ve yarı-sömürgecilik döneminin tüketim kalıplarını veri alan bir sanayileşme "stratejisinin" ise başarı şansı büyük değildir.

İlerki sayfalarda, sanayileşmenin doğurduğu sonuçlar üzerinde dururken, yukardaki soruna tekrar döneceğiz. Burada kısaca değinmek istedğimiz şudur: Bir öceki dönemin tüketim yapısını yaşatıp sürdürmek ve genişletmek, kalkınmayı olumsuz yönde etkilemektedir. Eskiden Türkiye binek otomobili ithal ederdi ve otomobil, lüks tüketim sayılıyordu. Bugün de öyledir. Bugün ücret gelirleriyle bir binek otomobili satın almak hemen hemen imkansız gibidir. Bugünün fiyatları veri olduğunda, bir işçinin bir otomobil satın alabilmesi için yak-

laşık beşyıllık gelirinin tamamını tasarruf etmesi gerekiyor. Şimdilerde binek otomobili ihtiyacı daha çok yerli üretimle karşılanıyor (1983 sonlarında otomobil ithali serbest bırakılmış durumdadır). Otomobilin dışardan ithal edildiği, yerli montaj yapılmadığı yıllarda, döviz sıkıntısı olduğunda ithalat kısıtlanabilir, ya da bütünüyle yasaklanabilirdi. Bugün ise "yerli üretim" var. Bu yerli üretimi sürdürebilmek için, milyonlarca dolarlık ithalat yapmak gerekiyor. Bunun için de milyonlarca dolarlık dövizin bulunup dışarıya ödenmesi gerekiyor. Döviz darboğazı gibi bir gerekçeye dayanarak üretimi durdurmak da kolay değilir. Artık, salt ekonomik değil, toplumsal, siyasal boyutları da olan bir sorun sözkonusudur. Türkiye'de ithal ikameci sanayinin geliştiği yıllar, "planlı dönem"e rastlamaktadır. Oysa planlı dönemde gelişen sanayi, plan kavramının kendisiyle çelişen paradoksal sonuçlar doğurmuştur. Bir çeşit "planlı plansızlık" geçerli olmuş, öncelikler bir kenara itilmiştir. Ülkenin öncelikle gereksinim duyduğu mal ve hizmetler yerine, "lüks" sayılabilecek mal ve hizmetlerin üretimi özendirilmiştir.

İthal ikameci sanayileşmenin israfcı bir sanayi yapısı ortaya çıkarması, salt mikro düzeyde, firma boyutunda verim düşüklüğünden kaynaklanmıyor. Dışsal ekonomiler oluşturulmadan bazı sanayi ünitelerinin kurulması, yeterli elektrik üretimi sağlanmadan elektrikli aletler sanayinin kurulması gibi temel olumsuzluk ve yanlışlar üzerinde de durmak gerekiyor. Aslında en büyük israf, öncelikleri dikkate almayan yaklaşımlardan kaynaklanıyor.

Bugün hemen tüm azgelişmiş ülkelerde ortaya çıkan olumsuz durumun temelinde, sanayileşmenin sondan başlaması ve ileri kapitalist ülkelerin mevcut tüketim düzeylerinin taklit edilmesi yatmaktadır. Sorun yukarda ifade edildiği gibi ele alınmayınca, tartışmalar da mikro plandaki rasyonellikle sınırlı kalmıştır: İşletme boyutlarının küçüklüğü, ölçek yetersizliği, maliyetlerin yüksekliği, pazarın darlığı, dışa açılamama, vb. gibi. Oysa bütün bu sorunlar, yukarda kısaca değin-

diğimiz temel olumsuzluğun sonuçlarıdır.

4. İthal İkameci Sanayileşmenin Doğurduğu Sonuçlar

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, farklı yoğunluklarda da olsa azgelişmiş ülkelerin büyük çoğunluğunda "ithal ikameci" bir sanayileşme sözkonusu idi. Böyle bir sanayileşme, uluslararası işbölümünün ve dünya ticaretinin yeni biçimlenişine denk düşüyordu; merkez-çevre tamamlayıcılığında dünya ekonomisinin yeni dönemine uygun bir işleve sahipti. Bu süreç ile; çevre ile merkez arasında ta baştan kurulan bağımlılık, hakimiyet, sömürü ve şartlandırma ilişkileri yeniden biçimleniyordu. Şüphesiz bağımlılık sadece ekonomik bir kategori değildir; ideolojik ve kültürel yanları da olan bir eşitsiz ilişkiler bütünüdür. Bu bakımdan, bağımlılık mekanizmalarının anlaşılması için sorunun ideolojik üstyapılarla ilgili yanını da dikkate almak gerekir. Fakat önemli olsa da bu soruna burada değinilmeyecek. Merkez ile çevre arasında oluşan ve eşitsizlik temeli üzerine oturan ilişkilerin çevrede ortaya çıkardığı iki temel sonuç: Azgelişmiş ülkelerde yeniden üretime gitmesi gereken fonların dışarıya (merkeze) kaçırılması; eşitsiz ilişkilerin üretim yapılarını çarpıtarak gerçek anlamda ve sağlıklı bir ekonomik ve toplumsal kalkınma yolunu kapatmasıdır.

Bu alt-başlık altında, önce ithal ikameci sanayileşmenin bağımlılıkla ilgili sonuçları üzerinde duracağız. Sözkonusu sürecin ticari, mali ve teknolojik planda nasıl bir bağımlılık ortaya çıkardığına kısaca değineceğiz. Daha sonra, sürecin dış borçlanma, gelir dağılımı, istihdam ve marjinalizasyonla ilgili sonuçları üzerinde duracağız.

4.1. Bağımlılıkla İlgili Sonuçlar

İdeolojik, politik ve kültürel bağımlılık dışında, azgelişmiş ülkelerin merkeze olan bağımlılığını üç başlık altında

ele alabilir, ya da bağımlılığın üç boyutundan söz edebiliriz. Bunlar, ticari, mali ve teknolojik bağımlılıktır. Yeni dönemde teknolojik bağımlılık hakim bağımlılık biçimini oluşturmakla birlikte, ticari ve mali plandaki bağımlılık da önemli olmaya devam ediyor.

4.1.a. Ticari Bağımlılık

Azgelişmiş ülke ekonomilerinin ticari bağımlılığının tarihi çok eskidir: Sanayi Devrimi öncesine kadar gerilere dayanmaktadır. Bu bağımlılık, daha önce sözünü ettiğimiz tarım-sanayi ayrışması ve işbölümünün dünya ölçeğinde yaygınlaşmasıyla oluşmuştur. Çevre-merkez işbölümünün bu şekilde oluşması, bir kısım iktisat teorisyenleri tarafından gerekli ve yararlı görülmüştür. Nitekim bu teorisyenler, çevre ülkelerinin hammaddeler ve tarım ürünlerinde uzmanlaşmalarının onların "doğası"na uygun düştüğünü *(vocation agricole)* ve bu uzmanlaşmadan da yararlı çıkacaklarını savunmuşlardır. O kadar ki, böyle bir uzmanlaşmanın uzun dönemde ileri kapitalist ülkelerin zararına sonuçlar doğuracağını bile ileri sürmüşlerdir.

Ne ki, David Ricardo'dan Colin Clark'a giden bir çizgide geliştirilen bu teoriler, azgelişmiş ülkelerin gerçekleri tarafından yalanlanmıştır. Sözkonusu teoriler, gelişmiş kapitalist ülkelerin elinde ideolojik bir araç işlevi görmüşlerdir. Azgelişmiş ülkelerde ithal ikameci sanayilerin gelişmesiyle, bu sonuncu ülkelerin ileri kapitalist ülkelere olan ticari bağımlılıkları özde bir değişikliğe uğramamıştır. Ortaya çıkan yenilik, ticari ilişkilerde değil, ticarete konu olan malların kompozisyonundaydı. Sanayinin gelişmesine karşılık, çevre ülkelerin büyük çoğunluğu halen geleneksel malları ihraç etmektedirler. Bu ülkelerin ihracatının en önemli bölümü halen geleneksel mallardan oluşuyor. 1970'li yılların sonlarından itibaren bazı azgelişmiş ülkeler hafif sanayi ürünleri ihracatçısı durumuna geldiler. Bu sorun üzerinde ileriki bölümde duracağız. 1960'tan sonra bazı azgelişmiş ülkelerden merkeze

doğru emek ihracı da önemli boyutlara ulaşmıştır. Fakat uluslararası kapitalizmin yeniden krize girmesiyle bu işgücü akımı durmuş; dahası, geri dönüşler hızlanmıştır.(*)

Çevre ülkelerin ihraç mallarının hem fiyatlarının sanayi ürünleri fiyatları karşısında düşük oluşu (eşit olmayan değişim), hem de belirli mallar dışında bu fiyatların sürekli düşmesi (değişim hadlerinin bozulması) ve benzer ürünleri ihraç eden çok sayıda azgelişmiş ülkenin varlığı, önemli sorunlar yaratmaktadır. Bu ülkeler, çok düşük fiyatlarla bile önemli sürüm sorunlarıyla karşıkarşıya kalıyorlar. Ticaret hadlerindeki bozulmanın sürekli bir hal alması, bu sonuncu ülkelerin daha çok mal ihraç ettikçe daha az gelir elde etmeleri gibi çelişik bir sonuç doğurmaktadır.

4.1.b. Mali Bağımlılık

Azgelişmiş ülkelerde kurulan sanayilerin yüksek düzeyde ithalata bağımlılığı (marka, patent, ihtira beratı, teçhizat, yarı-mamul ve hammaddeleri çokuluslu şirketlerden sağlama zorunluluğu) ve üretimin iç pazara dönük olarak yapılması, sanayinin ihtiyaç duyduğu dövizi kendisinin sağlayamaması, mali bağımlılığı problemli hale getiriyor. Öte yandan, geleneksel ürünlerin hem ihracat olanaklarının kısıtlılığı, hem de bu malların fiyatlarının sürekli olarak düşmesi, sanayinin finansmanını daha da zorlaştırıcı bir etki yapıyor.

İç pazara dönük olduğu için gerekli dövizi sağlayamayan sanayiyi, geleneksel malların ihracıyla sağlanan dövizlerle sürdürmenin de olanaksız olduğu koşullarda, dış borçlanma zorunlu hale geliyor. Daha çok sanayi ürünü daha çok ithalatla, daha çok ithalat daha çok dövizle, daha çok döviz de ancak daha çok borçlanmayla olanaklıdır. Fakat borçlanmayı sonuna dek sürdürmek olanak dışı olduğuna göre, belirli bir noktaya gelindiğinde "istikrar önlemleri" gündeme gelmek zorundadır.

(*) Emek göçü salt 1960'lı ve 1970'li yıllara özgü bir şey değildir.

Uluslararası mali kuruluşlara ve özel bankalara giderek artan borçlanmanın yanında, çokuluslu şirketlerle kurulan ilişkilerin niteliği de, bağımlılığı pekiştirici etki yapıyor. Çokuluslu ana şirketler azgelişmiş ülkelerdeki uzantılarına sağladıkları yarı-mamul ve hammaddelerin fiyatlarını sürekli yükseltiyorlar.

Beşinci bölümde borç sorunu, borçlanmanın gerisindeki dinamikler ve borçlanmanın sonuçları kapsamlı olarak tartışıldığı için, burada daha fazla açıklamaya gerek yok. Ayrıca **Ekler**'de borçlarla ilgili tablolar yer almaktadır.

4.1.c. Teknolojik Bağımlılık

Azgelişmiş ülkelerde geleneksel (yerli) sanayilerin, el sanatlarının yıkılmasıyla, bu ülkeler teknolojik yönden ileri sanayi ülkelerine bağımlı hale gelmişlerdi. Uluslararası işbölümünün İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde aldığı yeni biçim, teknolojik bağımlılığın önemini iyice artırmıştır. Bu ülkelerde geleneksel sanayilerin tahrip edilmesi, bir bakıma "sermaye malları" üreten sektörün yok edilmesi anlamına geliyordu. Böylece sözkonusu ülkelerdeki iç eklemlenme bozulmuş ve ileri kapitalist ülkelerle bir çeşit "dikey" eklemlenme *(articulation)* oluşmuştur. Bu aşamadan sonra, gerekli her türlü makina, teçhizat, vb., ancak sanayileşmiş ülkelerden sağlanabilirdi.

İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme kadar, sömürge ve yarı-sömürge ülkelerin ileri kapitalist ülkelere bağımlılıkları daha çok ticari nitelikteydi. İkinci Savaş sonrasında gelişen bağımlı sanayileşme süreciyle birlikte, teknolojik bağımlılık birinci plana çıktı. Teknolojik bağımlılık, kurulan sanayilerin niteliği gereği, marka, patent, ihtira beratı, teçhizat, fabrika ve ara-malı satışı, teknik yardım programları, teknik elemanların azgelişmiş ülkelere yollanması, yabancı sermaye transferi, vb. yollarla oluşuyor. Teknoloji üretimi ileri sanayi ülkelerinin tekelinde kaldıkça, azgelişmiş ülkelerin "uygun" teknoloji seçiminde bir serbestiye sahip olmaları da sözkonusu

olamaz. Teknoloji üretimi hem ileri kapitalist ülkelerin tekelindedir, hem de uluslararası yasalarla korunmaktadır. Bu koşullarda azgelişmiş ülkeler, sanayileşmiş kapitalist ülkelerin kendilerine empoze ettikleri teknolojiyi kabullenmek durumundalar. Bu nedenle 1950'li yıllarda yapılan teknoloji tartışmaları boşlukta kalmaktadır. Azgelişmiş ülkelerin teknoloji seçimi konusunda herhangi bir serbestileri yoktur. Üstelik teknoloji satılırken, yapılan araştırma giderlerinin bir bölümü de azgelişmiş ülkelere fazladan ödetiliyor. Teknoloji, herhangi bir mal olarak değil, sermaye olarak ihraç ediliyor.

İleri kapitalist ülkeler için ve onlar tarafından üretilen teknolojinin, azgelişmiş ülkelerin ihtiyaçlarına uygun düşmesi olanaksızdır. Teknolojik bağımlılık, azgelişmiş ülkelerde üretim birimlerinin kontrolünü de kolaylaştırıyor. Böylece ileri kapitalist ülkeler, hukuki mülkiyetine sahip olmadıkları halde, teknolojik bağımlılık yoluyla bu üretim ünitelerinin denetimini ellerinde tutabiliyorlar.

Öte yandan, teknolojik bağımlılık açısından üretim birimlerinin kamunun veya özel kesimin elinde bulunmasının da önemi kalmamıştır.[12] Bu nedenle, tüm üretim birimleri kamu kesiminin denetimi altında bulunsa bile, ekonominin dışa bağımlılığı bakımından durum değişmeyecektir. Aynı şekilde, teknolojik bağımlılık, karar mercilerinin de giderek azgelişmiş ülkelerin sınırları dışına çıkması sonucunu doğurmaktadır. Ayrıca, uluslararası mali ve ekonomik kuruluşlar da (IMF, IBRD, OECD, vb). azgelişmiş ülkelerin ekonomi politikalarını sıkı bir denetim altında tutmaktadırlar. Temel politikalar çoğunlukla yukardaki kuruluşlarca saptanıyor. IMF'nin, Dünya Bankası'nın, vb., "uzman"larınca saptanan politikalar yerli "uzmanlarca" uygulanıyor. Sonra da her ülkede uygulanan politikanın ülkenin "gerçeklerine" uygun ve "oriji-

(12) Üretilen mallarda, kullanılan teknolojide, hakim ekonomilerle sürdürülen ticari ilişkilerde radikal bir dönüşüm olmadığı sürece, üretim birimlerini millileştirmek fazla anlam ifade etmez. Bu konuda bkz: Samir Amin, **La developpement inegale** (Editions de Minuit, Paris 1973), s. 131 ve sonrası.

nal" olduğu görüşü yaygınlaştırılmaya çalışılıyor. Uygulanan ekonomik politikaların başarılı olup olmadığına yine yabancı uzmanlar karar veriyorlar. Bazan bu ülkeler arasında "mucize" yaratanlar bile çıkıyor: "Brezilya mucizesi", "Güney Kore mucizesi", "Türk mucizesi" gibi.

Teknoloji transferi yoluyla, azgelişmiş ülkelerden ileri sanayi ülkelerine doğru olan kaynak transferi daha da hızlanmaktadır. Bu konuda Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Örgütü (UNCTAD) tarafından yapılan bir araştırma, patent, ihtira beratı, vb. satışı yoluyla geri ülkelerin uğradığı kayıpların önemli boyutlara ulaştığını ortaya koymaktadır. 1968'de bile bu yolla uğranılan kaybın yaklaşık 1.5 milyar dolar olduğu ileri sürülmüş; bu yolla yapılan değer transferlerinin yılda yaklaşık % 20 artış gösterdiği ve kaybın 1980 yılında 9 milyar dolara ulaşacağı tahmin edilmiştir. Sadece bu yolla ihracat gelirlerinin % 20'sine eşit bir değer kaybı hesaplanmıştır.

Teknolojik bağımlılığın bir başka sonucu da, gelir dağılımını giderek bozması ve istihdam sorununun çözümünü zorlaştırmasıdır. İleri kapitalist ülkelerden ithal edilen teknolojiyle kurulan sanayiler, gelir dağılımını sermaye sınıfı lehine olarak bozarken, istihdam sorununa da bir çözüm getirmemekte ve marjinalleşmiş bir nüfus kitlesi ortaya çıkarmaktadır.

5. Bağımlı Sanayileşmenin ve Bir Bütün Olarak Hakim Birikim Modelinin Sosyo-Ekonomik Sonuçları

Önceki alt-bölümde, hakim birikim modeli olan bağımlı sanayileşmenin, ileri kapitalist ülkelere olan bağımlılığı teknolojik bağımlılığa dönüştürdüğünü ve dış borç yükü artışına büyük bir ivme kazandırdığını gördük. Hakim birikim modeli olan bağımlı sanayileşmenin, gelir dağılımı, istihdam ve marjinalizasyonla ilgili sonuçlarını kısaca tahlil ederek, bu bölümü tamamlamış olacağız.

5.1. Gelir Dağılımıyla İlgili Sonuçlar

Gelişen ve yayılan kapitalizme entegre olmalarıyla, azgelişmiş ülkelerde ta baştan aşırı düzeyde adaletsiz bir gelir dağılımı ortaya çıkmıştır. Entegrasyonla birlikte, bu ülkelerde yaratılan değerin daha büyük bir bölümünün mülk sahibi sınıfların elinde toplanması mümkün olmuştur. Mülk sahibi sınıflar da, geniş ekilebilir toprakları ellerinde bulunduran toprak sahipleri ile bu topraklardan elde edilen ürünleri dış pazarda satan ihracatçılardır. Bu yolla sağlanan gelir (döviz) de çoğunlukla sanayiye yönelmediği için (ekseri lüks tüketim amacıyla kullanılıyordu), sosyal üretkenliği sınırlı geniş bir hizmetler sektörünün oluşmasını sağlamıştır.

Sanayi Devrimi sırasında ve daha sonraki dönemde, azgelişmiş ülkelerdeki yerli sanayilerin (el sanatlarının) tahrip edilmesiyle mülksüzleşip yoksulluğa itilen kitleler, hizmetler sektörüne, kısmen de geleneksel tarım sektörüne kaymak zorunda kalmışlardı. Böylece yerli (geleneksel) sanayilerin yıkılması, hem gelir dağılımı adaletsizliğini artırıcı, hem de hizmetler sektörünü şişirici bir etki yapmıştır. İşte, azgelişmiş ülkelerde hizmetler sektörünün şişkinliğinin önemli nedenlerinden biri, budur.

İktisadi büyümenin dışa dönük bir "ihracat ekonomisi" özelliği taşıması, işçi sınıfının sayıca cılız kalmasına ve doğal olarak daha az mücadeleci bir nitelik taşımasına da neden olmuştur. Büyük bir "işsizler ordusu"nun varlığı, örgütlenmek ve demokratik haklar elde etmek isteyen işçiler üzerinde önemli bir baskı unsuruydu. Nitekim "sefalet ücretleriyle" bile işe girmeye hazır geniş bir işsiz kitlesi, sürekli olarak varlığını korumuştur. Bu durum, hem ücretler hem de çalışma koşullarıyla ilgili talepleri etkisizleştirerek, aşırı-sömürüye neden olmuştur.

Öte yandan, merkezden ithal edilen teknolojiler görece ileri teknolojiler olduklarından emek verimliliğini artırıyorlar, ama yukarda değinilen nedenlerden ötürü verimlilikle orantılı bir ücret artışı elde etmek mümkün olmuyordu.

Gelir dağılımındaki dengesizliğin giderek artması, iç pazarın da sınırlı olması sonucunu doğurmuştur. Gelir dağılımındaki bu aşırı dengesizlik, "ihracat ekonomileri" döneminde geçerliliğini korumuştur. Fakat 1929 krizinin ortaya çıkardığı kopukluk sonucu "ithal ikameci" bir sanayileşme sürecinin başlamasıyla (1930-1940), emek gelirleri lehine olarak kısmi bir iyileşme olmuştur.

Hakim birikim modelinin gelir dağılımı üzerindeki olumsuz etkisi, üç yönde oluyor:

- Yaratılan değerden emekçilerin aldığı pay azalıyor.
- Bazı (dinamik) sanayi dallarının aldığı pay giderek büyüyor.
- Gelir bölüşümünde tarım sektörünün payı giderek küçülüyor.

a) Azgelişmiş ülkelerde, gelişmiş kapitalist ülkelerde geçerli üretim teknolojisi kullanıldığında, doğal olarak emek verimliliği artıyor. Fakat ücretler düşük olduğundan, katma değer içinde ücret gelirleri düşüyor (burada mutlak bir düşüşten değil, göreceli bir düşüşten söz ediliyor). Böylece, zaten sermaye lehine olan durum daha da belirgin hal alıyor. Başka ifade ile, verimlilik artışından en büyük payı sermaye kesimi alıyor. Örneğin Brezilya'da 1955-1962 yıllarını kapsayan dönemde emek verimliliği % 5 oranında artarken, reel ücret artışı % 1 civarındaydı[13]. Meksika'da 1955-1965 döneminde işçi başına yıllık verimlilik artışı % 5.3'tür; aynı dönemde işçi ücretlerindeki ortalama artış % 1.3'tü[14]. Charles Bettelheim, Hindistan'da sanayileşmeden en büyük yararı büyük Hint burjuvazisinin sağladığını yazıyor. Resmi verilere göre gayrisafi kâr oranlarında % 300'luk bir artış olmuştur[15]. Benzer sonuçlar, benzer durumdaki diğer ülkeler için de geçerlidir.

Sanayide yaratılan katma değer içinde ücretlerin payı

(13) Andre Gunder Frank, **Lumpen bourgeoisie et Lumpen développement** (Maspero, Paris 1972), s. 112.
(14) **L'inde Indépendante, s. 187.**
(15) **Aynı eser,** s. 189.

çeşitli ülkelerde şöyleydi: Tayland'da 1962'de % 12; Pakistan'da 1957'de %24; İran'da 1962-1963'te % 19; Ghana'da 1963'te % 16; Şili'de 1963'te % 15; Türkiye'de 1977'de % 14.(16)

Yukardaki açıklamaları basit bir örnekle desteklemek mümkündür. Herhangi bir sanayi dalında, "A" teknolojisi kullanıp, 1000 işçi çalıştırarak günde 10.000 ünite mal üreten bir firma varsayalım. Firma sahipleri kullandıkları teknolojiyi daha ileri bir "B" teknolojisiyle ikame etmeye karar verip bunu uygularlarsa, gelir dağılımı açısından nasıl bir tablo ortaya çıkar?

"B" teknolojisi kullanıldığında işçi gereksinmesinin 100 olduğunu varsayalım (yeni teknoloji, doğal olarak sermaye-yoğun bir teknolojidir). "B" teknolojisi ve 100 işçiyle, günde 15.000 ünite mal üretiliyor olsun. 1000 işçi yerine 100 işçi kullanılarak üretim bir öncekine oranla % 50 artırılmış oluyor. Hem 900 işçi açığa çıkmış oluyor, hem de üretimde artış sağlanıyor. İşveren ikinci durumda işçilere bir önceki durumdakinden daha yüksek ücret ödese bile, gelir bölüşümü kesin olarak emek gelirleri aleyhine bozulmuş olacaktır. Bu durum ister istemez talep profilinde "yüksek mallar", "lüks mallar" lehine bir kayma ortaya çıkaracaktır.

b) Hakim birikim modelinin gelir dağılımı bakımından doğurduğu ikinci sonuç, sanayinin "dinamik" sektörleri lehine bir durumu ortaya çıkarmasıdır. Dayanıklı tüketim malları (otomobil, buzdolabı, çamaşır makinası, televizyon, elektronik müzik aletleri, bilgisayar vb.) üreten sanayi dalları, daha büyük pay alıyorlar. Bu koşullarda sermaye ve aramalı üretimi de bu sektörü desteklemeye yöneliyor.

c) Tarım ile sanayi arasında da, değişim hadlerinin (iç ticaret hadleri) tarım aleyhine seyretmesi, giderek tarım kesiminin ulusal gelirden daha düşük pay alması sonucunu doğuruyor. Tarım ürünleri ile sanayi ürünleri arasındaki fiyat makasının sürekli olarak tarım ürünleri aleyhine açılması, genel

(16) A. Maizesl, **Industry and Trade**, a.g.e., s. 45.

bir eğilimdir. Bu eğilim, bazı müdahalelerle daha da kuvvetlendiriliyor. Çoğunlukla azgelişmiş ülkelerin hükümetleri, bazı müdahalelerle, tarımdan sanayiye kaynak aktarmada iç ticaret hadlerinin tarımın aleyhine bozulmasını teşvik ediyorlar. Ne ki, bu tip uygulamalar uzun dönemde tarımsal üretimin gerilemesine neden oluyor.

Aşağıdaki tablo bazı yarı-sanayileşmiş ülkelerdeki gelir dağılımını gösteriyor. Rakamlar ve oranlar, azgelişmiş ülkelerde gelir bölüşümünün ne kadar adaletsiz olduğunu gösteriyor. Brezilya'da hane halklarının en yoksul % 20'si, toplam gelirin % 2'sine el koyuyor. Hane halklarının süper zengin % 10'u ise, toplam gelirin %50.6'sına sahiptir. Gelir dağılımı adaletsizliği bakımından Türkiye baştan üçüncü sırada yer alıyor. Türkiye'de hanelerin en yoksul % 20'si, toplam gelirin % 3.4'ünü alıyor; en zengin % 20, toplam gelirin % 56.5'una, süper zengin % 10'u da toplam gelirin % 40.7'sine el koyuyor.

İstanbul'da yakın tarihte yapılan ve 1000 aileyi kapsayan bir anketin sonuçları, gelir dağılımındaki adaletsizliğin hangi boyutlara vardığını gösteriyor. İstanbul nüfusunun en varlıklı % 20'si, İstanbul'da yaratılan toplam gelirin % 69'una el koyuyor. En yoksul % 20 ise, toplam gelirin sadece % 2.4'ünü alıyor. En varlıklı son iki % 20, yani İstanbul nüfusunun % 40'ı, toplam gelirin % 90'ına el koyarken, kent nüfusunun % 60'ı toplam gelirin ancak % 10'una sahiptir.(17)

Yarı-sanayileşmiş denilen ülkelerde, 1970'li yıllardaki durumun, son yıllarda daha belirgin bir hal aldığını söylemekte herhangi bir sakınca yoktur. 1970'li yıllardan bu yana, gelir dağılımındaki aşırı dengesizlik giderek daha hızlı büyümüştür. 1970'li yılların başında (Küba hariç) Latin Amerika'da nüfusun % 5'i toplam gelirin % 33'üne el koyuyordu. Nüfusun % 50'si de, toplam gelirin % 16'sını elde etmekteydi. (18)

(17) TÜSİAD, **Türkish Economy 1980**, s. 15.
(18) P. Salama, J. Valier, **Ekonomi Politik El Kitabı**, s. 169.

Tablo IV

Hane Halkının Toplam Gelirden Aldığı Pay

Ülkeler	Yıllar	En Düşük % 20	İkinci % 20	Üçüncü % 20	Dördüncü % 20	En Yüksek % 20	En Yüksek % 10
Brezilya	1972	2.0	5.0	9.4	17.0	66.6	50.6
Meksika	1977	2.9	7.4	13.2	22.0	54.4	36.7
Türkiye	1973	3.4	8.0	12.5	19.5	56.5	40.7
Filipinler	1971	3.7	8.2	13.2	21.0	53.9	—
Arjantin	1970	4.4	9.7	14.1	21.5	50.3	35.2
Kore	1976	5.7	11.2	15.4	22.4	45.3	27.5
İspanya	1974	6.0	11.8	16.9	23.1	42.2	26.7
Yugoslavya	1973	6.5	11.9	17.6	24.0	40.0	22.5
Tayvan	1971	8.7	13.2	16.6	22.3	39.2	24.7

Kaynak: **Turkish Economy 1981** (TUSİAD), s. 14.

5.2. İstihdamla İlgili Sonuçlar

Azgelişmiş ülkeler sanayileştikçe, istihdamda bir iyileşme ortaya çıkmıyor. Dahası bu ülkeler sanayileştikçe işsiz sayısı da kabarıyor. Bu çelişik durum sanayileşmenin niteliğiyle doğrudan ilgilidir. Sözkonusu ülkelerde sanayileşme ilerledikçe işsizliğin de artması, iki temel nedenle açıklanabilir ve bu iki neden birbirine sıkıca bağlıdır. Bilindiği gibi, azgelişmiş ülkelerde kurulan sanayiler, sondan başlayan bir süreç niteliğindedir. Sağlıklı bir sanayi yapısının gerektirdiği temel aşamalar atlandığı için, teknolojinin, yatırım mallarının, ara-malların ve hammaddelerin ithaliyle yürüyen bir süreç sözkonusudur. Herhangi bir sanayi ünitesi kurulduğu zaman, kurulan bu sanayi geriye ve ileriye doğru *(en amont et en aval)* kümülatif sonuçlar doğurur. Örneğin otomobil üretimi başlatılınca bu süreç geriye doğru da bir talep, dolayısıyla üretim ve istihdam yaratır. Eğer çelik sanayii, mo-

tor sanayii vb., kurulmadan otomobil üretimi başlatılırsa, böyle bir ülkede geriye doğru talep yaratılamaz; dolayısıyla istihdam da yaratılamaz. Bu durumda, sözkonusu malların ithal edildiği ülkeler lehine bir istihdam kaybı sözkonusudur. Azgelişmiş ülkelerde sanayi üretiminin ulusal gelir içindeki payı arttığı halde sanayi tarafından yaratılan istihdamda aynı oranda bir artış olmayışının, dahası duraklama ve gerilemenin ortaya çıkmasının birinci nedeni, sanayinin yatay bir eklemlenmeden yoksun olmasıdır. Ülke içinde böyle yatay bir eklemlenme olmayınca, ister istemez sanayileşmiş ülkelerle dikey bir eklemlenme ortaya çıkıyor.

İkinci neden, üretilen malların niteliğiyle ilgilidir. Bu mallar ekseri ileri kapitalist ülkelerdeki tüketim modeline uygun düşen mallardır. Bu da sömürgecilik döneminden mirastır. Bu ürünler sermaye-yoğun teknolojilerle üretiliyorlar. Bu da işgücü gereksinmesini azaltıyor.

İleri kapitalist ülkelerde sürekli olarak emek gereksinmesini azaltan makinalar, teknolojiler devreye sokuluyor. Burada amaç, maliyet unsurları içinde ücretlerin payını küçültmektir. İleri kapitalist ülkelerdeki rekabet koşullarında her girişimci sürekli olarak emek tasarrufuna yönelecektir. Oysa azgelişmiş ülkelerde aynı koşullar geçerli değildir. Bu sonuncu ülkelerde, hem emek bol ve ucuzdur, hem de pazar dış rekabete karşı korunmuş durumdadır. İşgücü ucuz olduğundan, emek tasarrufuna yönelmekten çok sermaye tasarrufuna yönelmek gerekir. Fakat teknolojik bağımlılık ve ileri teknolojilerin gelir konsantrasyonu yaratması bir yandan; özendirici önlemlerin teknoloji ithalini "ucuzlatması" diğer yandan, ileri teknoloji ithalini kolaylaştırıyor. Bu bağlamda, rekabetçi konumunu koruyabilmek için sürekli emek tasarrufuna yönelmek durumunda olan ileri kapitalist ülkelerin girişimcisi ile, hiç de benzer bir zorunluluğun bulunmadığı azgelişmiş ülkenin girişimcisi (ya da kamu kesimi), aynı sermaye-yoğun teknolojileri kullanmak durumunda kalıyorlar.

Kullanılan teknoloji ile yaratılan istihdam arasındaki

ilişkiyi daha yakından görebilmek için basitleştirici bir örnek verilebilir. Bir firma, 4 makina kullanıp 12 işçi çalıştırarak 1000 ünite mal üretiyor olsun. Yeni bir makina geliştirildiğini varsayalım ve bu makinanın verimliliği birincinin iki katı olsun. Bu durumda 4 makina yerine 2 makina kullanarak ve 6 işçi çalıştırılarak yine 1000 ünite mal üretmek mümkün olacak. Zira emek verimliliği iki kat artmıştır. Bu yeni durumda aşağıdaki olasılıklar akla gelir:

I. durum: Eğer pazar 1000 ünite maldan fazlasını emecek durumda değilse, yani talep sabitse, bu durumda istihdam düzeyi yarıya inmiş olacaktır. Yani istihdamda % 100'lük bir düşüş sözkonusudur.

II. durum: Talebin iki katına çıktığını varsayalım. Bu durumda 2000 ünite mal üretebilmek için 12 işçi çalıştırılacaktır. İstihdam seviyesi sabit kalmıştır.

III. durum: Talep üç kat artarsa, 3000 ünite üretebilmek için 6 makina ve 18 işçi kullanmak gerekir ki, sonuncu durumda istihdamda %50 ve sermaye stokunda üç kat artış olur.

Demek ki emek verimliliği artışı, ancak önemli bir sermaye birikimi meydana geldiği zaman istihdamı artırıyor. Teknoloji ithal eden, dar bir iç pazar için üretim yapan, yatırımların ileriye ve geriye dönük kümülatif sonuçlarının sınırlı olduğu azgelişmiş ülkelerde, ileri teknolojinin istihdam seviyesini yükseltmesi olanaksızdır. Yukarıdaki örnekteki III. durum, ancak belirli tarihsel dönemlerde, tüm dünyaya yönelik üretim yapan ileri kapitalist ülkeler için geçerli olmuştur.

Yukardaki örnek, azgelişmiş ülkelerin, teknoloji ithaline dayalı bir sanayileşme süreciyle işsizlik sorununa bir çözüm bulamayacaklarını gösteriyor. Tarım sektöründe artan ölçülerde ileri üretim tekniklerinin kullanılması ve ekilebilir toprakların sınırına varılması, kır kesiminden kentlere doğru nüfus akışını hızlandırıyor. Bu ülkelerdeki yüksek doğurganlık da, ortalama nüfus artışını % 2.5 ila % 3 seviyesinin hep üstünde tutmaktadır. Bu süreçlerin sonucunda, kentlerde

geniş bir işsiz kitlesi oluşuyor.

Bugün birçok azgelişmiş ülke, kendi ihtiyacı olan gıda maddelerini üretemez durumdadır. Tarım sektöründeki düşük verimlilik, bu sektörün hızlı bir sanayileşmenin finansmanına kaynaklık etmesini zorlaştırmaktadır. Üstelik işsizliğin giderek artması sonucu, çalışabilenler, giderek artan oranlarda çalışmayanı doyurmak zorundadırlar.

Sanayileşme sürecinin istihdam yaratmada ne kadar yetersiz kaldığını, uluslararası kuruluşların raporları da göstermektedir. Birleşmiş Milletler Latin Amerika Ekonomik Komisyonunca verilen rakamlar, bu bakımdan ilgi çekicidir: "Latin Amerika'da sanayinin milli gelir içindeki payı 1925'te % 11, 1950'de % 22, 1967'de % 23 oranlarına ulaşırken, sanayinin istihdam ettiği işgücü, yüzyılın ilk çeyreğinde yaklaşık % 14, 1950'de % 14, 1960'ta % 14 ve 1969'da hâlâ % 14 seviyesinde kalmıştır[18]. Türkiye'de de sanayinin GSYİH içindeki payı giderek arttığı halde, sanayi 1982'de aktif nüfusun ancak % 11.9'ünü istihdam eder durumdadır[20].

5.3. *Ülke Nüfusunun Bir Bölümünün Dışlanması: Marjinalizasyon*

Hızlı nüfus artışı, tarımın makinalaşması sonucu kırdan kente göçlerin hızlanması ve kurulan sanayilerin yeterli düzeyde istihdam yaratamaması, azgelişmiş ülkelerde nüfusun önemli bir bölümünün dışlanması sonucunu doğurmuştur. Kurulan sanayi, niteliği gereği, yeterli iş alanı yaratamayınca, hızlı nüfus artışı ve iç göçler sonucu büyük kentlerde biriken nüfus ya işsiz kalmakta; ya da sosyal verimliliği düşük işlerde (hizmetçilik, ayakkabı boyacılığı, seyyar satıcılık, işportacılık, kader oyunları, mevsimlik sebze-meyve satıcılığı, vb.) çalışmak zorunda kalmaktadır. Bu süreç, zaten şişkin olan hizmetler sektörünü daha da şişirmektedir. Bu durum, bazı iktisatçıların ileri sürdükleri, sektörler arasındaki

(19) A.G. Frank, **Lumpen bourgeoisie**, s. 108.
(20) DPT, IV. **Beş Yıllık Kalkınma Planı**, 1983 Yılı Programı.

doğrusal büyüme oranları görüşlerini de doğrulamamaktadır [21]. Azgelişmiş ülkelerdeki hizmet sektörünün şişkinliği, kapitalizmle bütünleşme ile ilgilidir. Yeterli bir sanayi yapısı ortaya çıkmadan, yaygın bir hizmetler sektörü oluşmuştur. Sanayileşme süreci ve tarımın makinalaşmasıyla, bu sektör daha da genişlemektedir.

Venezuela'da hizmetler sektörünün milli gelir içindeki payı, 1925'te % 73, 1960'ta % 82'dir.[22] Türkiye'de hizmetler sektörünün toplam üretim içindeki payı, 1984'te % 36.4'tür[23]. Bu sektörün istihdam ettiği işgücü, 1984'te toplam çalışır nüfusun %27.4'ünü oluşturuyordu.[24] Azgelişmiş ülkelerde kentleşme oranı yılda ortalama %10 ile % 14 arasında değişirken, ücretli emek artışı oranları bunun % 30 ila %50 oranın da *altında* seyretmektedir. Bu olgu, marjinalleşmenin boyutlarını giderek arttırmaktadır. Yapılan tahminlere göre, XX. yüzyılın sonunda azgelişmiş ülkelerde kent nüfusu 2 milyara, işsiz sayısı da 200 milyona ulaşacaktır. Bu marjinalleşmiş nüfus, potansiyel sosyal patlama odakları oluşturmaya devam edecektir. Azgelişmiş ülkelerde geçerli "büyüme modeli", her seferinde ortaya attığı ve büyüttüğü ekonomik, toplumsal ve kültürle sorunları sürekli çözümsüz bırakmaktadır. İleri kapitalist ülkeler her aşamada taklit edildikçe, sorunların daha büyük boyutlarda yeniden üretilmeleri kaçınılmaz görünüyor.

---

(21) Bkz. Colin Clark, **The Conditions of Economic Progress.**
(22) H.F. Cardoso, **Politique et développement dans les sociétés dependantes** (Editions Anthropos, Paris 1971), s. 130.
(23) **V. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989),** T.C. DPT Yay., s. 7.
(24) **V. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989),** T.C. DPT Yay , s. 236.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YENİ DÜNYA EKONOMİK KRİZİ VE AZGELİŞMİŞLĞİN DERİNLEŞMESİ

"Özgürlüklerin şu ya da bu biçimine karşı olanlar bütün özgürlüklere karşıdırlar."
Karl Marx*

1. Kriz ve Azgelişmiş Ülkelerdeki Sonuçları

1940'lı yıllarda, hakim durumda bulunan ileri kapitalist ülkeler yeniden "yükselme" dönemine girdiler. Böylece ABD' de 1940'ta, Batı Avrupa ve Japonya'da 1947-48'den başlayarak, dünya sistemi yeni bir "uzun dalga"ya giriyordu. 1890'lı yıllarda başlayan bir önceki "uzun dalga", İkinci Dünya Savaşıyla birlikte son bulmuştu.

Bilindiği gibi her "uzun dalga", belirli bir birikim modelini ifade ediyor. Kullanılan teknoloji, emek-sermaye ilişkileri, çevre-merkez tamamlayıcılığı, uluslararası ekonomiler hiyerarşisinde hegemonik durumdaki ekonomilerin konumu, vb., birikim modeliyle uyumlu olarak biçimleniyor. Öte yan-

(*) Parlamentoda basın özgürlüğü tartışmaları.

dan "uzun dalga"lar da iki aşamalı olarak ortaya çıkıyor. Birinci aşama, ekspansiyon dönemini kapsıyor. Bu dönem yeni üretim teknolojilerinin uygulama alanına konulduğu, iş organizasyonunun geliştirildiği, yeni ürünlerin dünya piyasalarını kapladığı, pazarın genişlediği, kâr oranlarının yükseldiği aşamadır. Bu aşamanın yaklaşık 20-30 yıl devam ettiği ileri sürülmüştür.(1)

Bu genişleme aşaması (teknolojinin eskidiği, kâr oranlarının düştüğü) sınırına vardığı zaman ise, sistem, *yeni* bir birikim modelinin sancılarını yaşamaya başlıyor. Bu aşama bir bakıma yeni bir birikim modeline geçişin koşullarının yaratıldığı dönem oluyor. Bu aşama da yaklaşık iki-üç onyıllık bir zaman kesitinde tamamlanıyor.(2)

Eskiyen teknolojinin yeni teknolojilerle ikame edilmesi ve iş organizasyonunun uyumlu hale getirilmesi, azgelişmiş ülkelerden merkeze doğru değer transferinin hızlandırılması, bir önceki dönemde oluşan emek-sermaye dengesinin emekçiler aleyhine olarak bozulmasına, kısaca sömürü oranlarının yükseltilmesine bağlıdır. Bu da geniş emekçi kesimlere daha düşük yaşama standartlarını kabul ettirmekle mümkündür.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında üretim teknolojisinde önemli değişiklikler uygulama alanına kondu. Bu dönemin dinamik ürünleri ve alanları, otomobil, elektronik, transistör, televizyon, vb. ile fonksiyonel kentleşme olmuştur. Öte yandan bu dönem, kapitalist ilişkilerin uluslararası planda süratle yaygınlaştığı bir dönemdi.

Şüphesiz bu dönemdeki kapitalist genişlemede, azgelişmiş ülkelerden sağlanan ucuz enerji ve hammaddenin de rolü büyük olmuştur. Özellikle Batı Avrupa ve Japonya ekonomilerinin 1950'li yılların sonuna doğru ABD ekonomisi ile rekabet ederduruma gelmelerinde, azgelişmiş ülkelerden sağlanan ucuz hammadde ve enerjinin katkısı büyük olmuştur.

---

(1) Bu konuda Bkz: E. Mandel **Troisième âge du capitalisme** (Union générale d'Editions, Paris 1976); ve **Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları**, Yazın Yayıncılık, İst. 1991.

(2) Bkz: S. Amin: **La Crise de L'impérialisme** (Editions de Minuit, Paris 1975) içinde.

Petrol fiyatlarının ilk defa 1973 sonlarında yükseltilmesinden önce, petrolün varili petrol şirketlerine yaklaşık 10-12 Amerikan *cent*'ine mal oluyordu ki, bu, sembolik bir rakamdı. Petrol şirketleri ortalama 10-12 cent'e elde ettikleri petrolü 2 ilâ 3 dolardan satıyorlardı. Üretim maliyetleriyle satış fiyatları arasında yaklaşık 20-30 misli fark vardı. Petrol fiyatları 1973 sonunda ilk defa yükseltildiğinde, petrol gelirlerinin reel değeri ancak 1952 seviyesine ulaşabilmişti. Bu, aslında bir yakalama operasyonuydu.(3)

Krizin ilk belirtileri uluslararası para sisteminde görüldü. Para krizi, o zamana kadar kapitalist ekonomiler hiyerarşisinde tartışmasız "tepede" oturan ABD'nin hegemonik durumunun da sarsılmakta olduğunu haber veriyordu. Nitekim Batı Avrupa ve Japonya ekonomileri, 1950'li yılların sonlarına gelindiğinde ABD ile aralarındaki farkı büyük ölçüde kapatmış durumdaydılar. "Dünya üretimi içinde ABD'nin payı 1950'de % 70'ten, 1970'te % 49'a düşerken, dünya ticaretindeki payı da önemli ölçüde azalmaya başladı. Batı Avrupa'nın dünya ticaretindeki payı 1960'ta %21.9'dan 1970'te % 27'ye yükselmişti. Diğer taraftan ABD sanayisinin rekabetçi gücünü yitirmesi sonucu, bazı üretim alanlarında mevcut kapasitenin % 40'ına yakın bir bölümünü atıl kapasite oluşturuyordu."(4)

Böylece ABD'nin kapitalist dünyadaki tartışılmaz liderliği tartışılabilir duruma gelmişti. Savaş sonrasında ABD'nin kapitalist dünyayı "güçlendirme" stratejisi de, ABD açısından çelişik sonuçlar dogurmuştu. Bir bütün olarak kapitalist bloku (Birinci Dünya) güçlendirme stratejisi, ileri kapitalist ülkeler arasındaki kuvvet ilişkilerini ABD'nin aleyhine olarak bozmuştu. Marshall Planının ABD açısından ortaya çıkardığı çelişik durum, 1960'lı yılların sonlarına doğru kendini göstermeye başladı. Bretton-Woods para antlaşmasıyla

(3) F. Partant, **La fin du dévéloppement**, Maspero, 1982.
(4) Fikret Başkaya, "1975'te Dünya Ekonomisinin Genel Görünümü"; **Yeni Toplum**, Aralık 1975, s. 21.

ABD, kendi çıkarlarına hizmet edecek bir para sistemini diğer ülkelere empoze etmişti. Havana Konferansı ile de ticari plandaki üstünlüğünü pekiştirmişti. ABD'nin eline ideolojik bir koz daha geçmişti: Soğuk Savaş. "Hür dünya"yı tehdit eden "kızıl tehlike", ABD tarafından ustalıkla kullanılmıştı.

Ekonomik krizin bütün ileri kapitalist ülkeleri etkisi altına aldığı yılın petrol fiyatlarının yükseltildiği döneme rastlaması, ileri kapitalist ülkelerin bir koz daha ele geçirmelerini kolaylaştırdı. Dünya ekonoisini saran resesyonun gerçek nedenini gizlemek ve krizin sorumluluğunu petrol üretici Arap ülkelerinin üzerine atmak için bir fırsat ortaya çıkmıştı. Batılı hakim çevreler, bu rastlantının nimetinden yararlanmakta gecikmediler. Bütün kitle iletişim araçlarını harekete geçirerek, anti-Arap bir kampanya başlattılar. Amaç, ekonomik krizin petrol fiyatlarının yükseltilmesinin bir sonucu olduğu düşüncesini kafalara sokmaktı. Bu amaçla ırkçılık ve Arap düşmanlığı ön plana çıkarıldı.

Batılı hakim çevrelerin yaygınlaştırmak istediği inancın aksine, kriz, petrol fiyatlarının yükseltilmesinin sonucu ortaya çıkmamıştı. Dünya ekonomisindeki gidişin tersine dönmesi, petrol fiyatlarının yükseltilmesinden önce başlamıştı. İleri kapitalist ülkelerde, özellikle de ABD'de büyüme 1971 öncesinde yavaşlamaya başlamıştı. ABD'de net kâr oranı 1972'de % 7.2 iken, 1973'te % 5; 1974'te %2.5, 1975'te % 3.5 olmuştu. İngiltere'de de net kârlılık oranlarında önemli düşüşler gözleniyordu: 1972'de % 1.5, 1973'te % 1.3; 1974'te % 1; 1975'te % 0.9. Fransa'da ise brüt kârlılık oranları, 1972'de % 10.3; 1973'te % 9.6; 1974'te % 8.2; 1975'te % 5.7 olmuştu.(5)

Öte yandan Batı Avrupa'da yıllık sanayi üretiminde de 1970'den sonra hissedilir bir düşme gözleniyordu. Sanayi üretiminde büyüme oranları 1964'te % 8; 1970'te % 5.7; 1971'de % 2.7 düzeyindeydi.(6) 1973 öncesinde sanayi üretimindeki geri-

(5) A.G. Frank, **Crisis In the World Economy**, s. 33.
(6) **Aynı eser**, s. 35.

leme üç alt-sektörde odaklaşmıştı. Bunlar kimya, elektronik, siderürji (demir-çelik) dallarıydı. Tüm ileri kapitalist ülkelerde yıllık sanayi üretim artışı 1960-1969 aralığında ortalama % 6.2 iken, bu oran 1969-1977 aralığında % 3.2 seviyesindeydi.(7)

Kapitalizmin krizinin nedeni "yüksek" petrol fiyatları olmadığı gibi, petrol fiyatlarının yükseltilmesinin doğurduğu sonuçlar da abartıldığı gibi değildi. OECD'nin yaptırdığı araştırma sonuçları da yukardaki görüşü doğrulamaktadır. OECD'nin hesapları, birinci petrol şokunun Batılı ekonomilere, genel fiyat seviyesinde 2 puanlık bir artışa neden olabileceğini gösteriyor. Oysa 1975'ten sonra fiyatlardaki artış % 10 civarındaydı. Benzer bir değerlendirme, CNRS (Fransız "Ulusal Bilimsel Araştırma Merkezi") tarafından yapılmıştır. Bu hesaplama da brüt petrol fiyatlarındaki % 100'lük bir artışın, fiyatlar genel seviyesinde % 1 ile % 2 oranında yansıyabileceğini ortaya koyuyor.(8) Petrol fiyatlarının yükseltilmesinin genel fiyat seviyesine yansıması abartıldığı gibi değildi. Şüphesiz bunun ödemeler dengesi üzerindeki sonuçları daha büyük önem taşıyordu.

Fakat ileri kapitalist ülkelerin yöneticileri, krizle ilgili gerçeği ergeç söylemek zorunda kaldılar. Krizin geçici olmadığı ve para krizinden ibaret olmadığını, Arap şeyhleri tarafından ihraç edilmiş birşey de olmadığını, yapısal ve süreklilik arzeden bir kriz olduğunu itiraf etmek zorunda kaldılar. OECD tarafından hazırlanan raporlar da, 1974'ün petrol fiyatlarından bağımsız bir resesyon yılı olduğunu ortaya koyuyordu.(9) GATT tarafından hazırlanan bir başka raporda da; "1978 Aralık-1979 Haziran arasında birkaç defa artan petrol fiyatları, ne sanayileşmiş ülkelerde enflasyonun tekrar yükselmesinin, ne de ABD'de kendini hissettirmeye başlayan

(7) Jean-Herve Lorenzi, Alivier Pastre, Joelle Toledano, **La crise du XXe Siècle** (Paris, 190), s. 24.
(8) F. Başkaya **a.g.e.**, s. 21.
(9) Jean-Herve Lorenzi ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 14.

resesyonun nedeni değildir"[10] deniyordu.

Petrol fiyatlarının yükseltilmesinden en çok zararlı çıkan ülkeler, hiç şüphesiz, petrol ithalatçısı azgelişmiş ülkeler olmuştur. Petrol ihraç eden ülkeler [OPEC ülkeleri] bu operasyondan kârlı çıkarken, ileri kapitalist ülkeler de ihraç mallarının fiyatlarını yükselterek enerji fiyatlarındaki artışı başkalarına yansıtma yolunu tuttular. Öte yandan, petrol fiyatlarının yükseltilmesiyle ihracat kapasiteleri yükselen OPEC ülkeleri hızlı bir büyüme sürecine girdiler ve ileri kapitalist ülkelerden daha fazla ekipman, ara-malı, gıda maddeleri, vb. ithal etmeye başladılar. Böylece sanayileşmiş ülkelerden OPEC ülkelerine doğru mal ve hizmet ihracında önemli artışlar oldu. Oysa petrol ithalatçısı durmundaki ülkeler iki yönlü bir olumsuzlukla karşı karşıya kaldılar. Bir taraftan enerji faturasının, öte yandan ileri kapitalist ülkelerden ithal ettikleri malların fiyatlarının yükselmesi, bu sonuncu ülkelerde altından kalkması kolay olmayan ekonomik sorunlar yarattı. Bağımlılık ve şartlandırma süreci sonucunda enerji bakımından petrole dayalı bir "enerji politikası" izleyen bu ülkeler, bağımlılığın yüksek bedelini ödemek zorunda kaldılar.

Petrol fiyatlarının yükseltilmesi "operasyonu"nda, OPEC ülkelerinin ve "Yediler" diye bilinen petrol şirketlerinin oluşturduğu kartelin rolü kadar, ABD'nin de etkili olduğu bir gerçektir. Petrol karteli çok önceden bu amaçla girişimlerde bulunmuştu. Suni olarak petrol darlığı yaratılmış, büyük kentlerde petrol dağıtımı kısıtlanmıştı. Petrol fiyatlarının yükseltilmesinde ABD ise, dolaylı olarak etkili olmuştur. ABD, petrol fiyatlarını bir koz olarak kullanarak, kendi ekonomik ve ticari hegemonyasını tehdit eden Batı Avrupa ve Japonya ekonomilerine bir darbe vurmak istemişti. Gerçekten Batı Avrupa ve Japonya ekonomileri Orta Doğu petrolüne büyük ölçüde bağımlıydılar; halen de öyledirler. Petrol fiyatlarında

(10) Aynı yerde.

hatırı sayılır bir artış, bu sonuncu ülke ekonomilerinin rekabet gücü üzerinde olumsuz etki yapabilirdi. Böylece ABD, Japonya ve Batı Avrupa ülkelerine kaptırdığı pazarları yeniden ele geçirmeyi amaçlıyordu.

Bilindiği gibi ABD de petrol üreticisi bir ülkedir. Kendi rantabl olmayan kuyularını korumak amacıyla, iç üretime sübvansiyon veriyor. Dolayısıyla Amerikan iç pazarında petrol, Orta Doğu petrolünden daha pahalıya satılıyordu. Bu koşullarda petrol fiyatları belirli bir düzeyin üstüne çıkmadığı sürece, bundan ABD ekonomisinin olumsuz yönde etkilenmesi sözkonusu olmazdı.

İleri kapitalist ülkelerdeki ekonomik krizin ve giderek artan işsizliğin, yarı-sanayileşmiş ülkelerin rekabetinden kaynaklandığı yolunda görüşler ileri sürenler de olmuştur. Bu görüşler de inandırıcı dayanaklardan yoksundur. Nitekim 1963-1977 aralığında, yarı-sanayileşmiş ülkeler ile ileri kapitalist ülkeler arasındaki ticarette, sonuncular lehine olarak 12 milyar dolarlık bir fark ortaya çıkmıştır. Öte yandan azgelişmiş ülkelerdeki sanayileşmenin merkezde yarattığı iş alanı, kaybettirdiğinden daha fazladır.(11)

Genelleşmiş resesyon, ortalama kâr oranlarındaki eğilimsel düşüşün bir sonucuydu. Bu eğilim, yatırım harcamalarının düşmesine neden oldu. Birçok ülkede alınan anti-enflasyonist önlemler, yatırımların daha da azalmasıyla sonuçlandı. Düşük kapasite kullanımı, iflaslar ve işten çıkarmalar sonucu üretim düşüp işsizlik artarken, fiyatlar da tırmanışa geçti. Üretimin düştüğü ve işsizliğin arttığı bir ortamda fiyatların yükselmesi, krize ilginç bir görünüm kazandırmıştır. Bu durum, yeni dünya ekonomik krizinin bir özelliği olarak ortaya çıkmıştır. Aslında üretimin, işsizliğin, dolayısıyla da toplam talebin düştüğü bir ortamda, fiyatların da gerilemesi gerekir. Fakat dünya pazarına hakim tekellerin fiyat stratejileri, tersine bir durumun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Büyük fir-

(11) Bkz: OECD, L'incidence des nouveaux pays industrialies.

malar üretimi kısıp fiyatları yükseltmeyi, böylece kârlılık oranını belirli bir seviyenin üstünde tutmayı yeğlemişlerdir. Sonuçta durgunluk (stagnasyon) ile fiyat artışlarının (enflasyon) birlikte ortaya çıktığı yeni duruma, stagflasyon denmiştir. Şimdilerde OECD ülkelerinde işsiz sayısı, 40 milyon civarındadır.

Azgelişmiş ülkeler azgelişmişleştikçe ya da azgelişmişlik yolunda "ilerledikçe", ileri kapitalist ülkelerle daha çok bütünleşiyorlar. Bu durum, kapitalist dünya sisteminin işleyişinin doğal sonucudur. Entegrasyon katsayısı yüseldikçe, ekonomik bağımlılık da artıyor. Bağımlılık arttıkça da, bu ülkelerin hareket alanı daralıyor. Bu koşullarda, uygulanabilecek alternatif kalkınma stratejileri de giderek ortadan kalkıyor. Böylece sistem içinde yapılabilecek şeyler de aşırı düzeyde sınırlanmış oluyor. Bu durum, "kalkınma stratejileri" ya da ekonomik politikalar üzerinde, ileri kapitalist ülkelerin ve onların çıkarlarını gözeten uluslararası kuruluşların denetimini zorunlu hale gtiriyor.

Bugün, yeni-sömürgeciliğin araçları durumundaki uluslararası konomik ve mali kuruluşlar ve onların "uzmanları" aracılığıyla, azgelişmiş ülkelerin "ekonomik politikaları" sıkı bir denetim altında tutuluyor. Azgelişmiş ülkelerde neyin, ne kadar, nasıl, hangi amaçla üretileceği; nereye, nasıl, kaça satılacağı; nelerin üretilmeyeceği; emisyon hacminin hangi seviyede olacağı; temel mallarla ilgili yaklaşımın ne olacağı; ücret ve sosyal hizmetlerin seviyesi ve hacmi, vb., bütünüyle IMF, Dünya Bankası (IBRD), OECD gibi kuruluşlarca belirleniyor. Yerli "uzman"lara da işi "takip etmek" kalıyor. Şüphesiz buradan giderek, azgelişmiş ülkelerin, ileri kapitalist ülkeler karşısında hiçbir hareket serbestisine sahip olmadıkları gibi bir anlam çıkarmamak gerekir. Bu ülkeler biçimsel planda, siyasal olarak bağımsızdırlar. Fakat ekonominin yasalarıyla politikaların yasaları her zaman birbirleriyle çakışmıyor. Elbette bağımsız ülke hükümetleri, siyasal planda daha çok bağımsızdırlar; fakat ekonomik olarak

aynı hareket kabiliyetine sahip değillerdir. Ne var ki kapitalist dünyada politikayı da son tahlilde ekonomik olan belirliyor.

Aşağıdaki alt-bölümde, ileri kapitalist ülkelerin uluslararası kuruluşlar aracılığıyla azgelişmiş ülkelere "tavsiye" ettikleri yeni "büyüme stratejileri" üzerinde kısaca durulacak. Bu stratejilerin teorik planda neyi ifade ettiği, hem azgelişmiş hem de gelişmiş kapitalist ülkelerde ne gibi sonuçlar doğurduğu ya da doğurabileceği üzerinde bazı değerlendirmeler yapacağız.

2. Azgelişmiş Ülkeler İçin Yeni Strateji: "Dışa Dönük Sanayileşme Modeli" veya "İhracat Öncülüğünde Büyüme"

Özellikle 1970'li yıllarda, değişmekte olan uluslararası işbölümüne uygun olarak, bazı azgelişmiş ülkeler sanayi ürünleri ihraç etmeye başladılar. Çoğu hafif sanayi ürünü olan bu ihraç malları, iki şekilde ortaya çıkıyordu: Daha önce iç pazara yönelik olarak kurulmuş, ithal ikameci modelin tıkanmasıyla, bu modelin geçerli olduğu ülkelerde dışa açılmak bir zorunluluk haline gelmişti. Örneğin Tayvan ve Güney Kore'de, sanayinin dünya pazarına dönük hale getirilmesi, ithal ikameci modelin tıkanmasından sonra olmuştur. Bir kısım ülkeler ise, başlangıçtan itibaren dışa dönük bir sanayi yapısına sahip olmuşlardır. Doğrudan dış pazara yönelik bir sanayileşme deneyimini başlatan ülke, Hong Kong'dur. Bu ülkenin bir İngiliz sömürgesi oluşu, bir depo-şehir konumunda bulunuşu ve iç pazarının son derece kısıtlı oluşu gibi nedenler, başlangıçtan itibaren hafif sanayi ürünleri ihracatına yönelik bir strateji izlemeyi hem zorunlu kılmış, hem de kolaylaştırmıştır.

Dış pazara yönelik olarak üretim yapan ülkeler, ülkenin uygun bir bölgesini alt-yapı donanımına kavuşturarak bu alana yabancı sermaye çekmeye çalışıyorlar. Enerji, ulaşım, ha-

berleşme, depo, fabrika binaları gibi gerekli alt-yapılar tamamlandıktan sonra, çokuluslu şirketlerin sağladığı ekipman ve ara-malı ile üretim başlatılıyor.

Bu tip sanayilere "serbest üretim" ya da "ihracatı teşvik bölgeleri" deniyor. Bu durumda herhangi bir malın tüm parçalarının "serbest üretim" bölgesinde üretilmesi de gerekmiyor. Herhangi bir malın sadece bazı parçaları o bölgede üretiliyor. Üretimin bu şekilde parçalanarak bazı kısımlarının azgelişmiş ülkelere kaydırılmasının nedeni, bu ülkelerde ücretlerin çok düşük olmasıdır. Böylece bazı malların bir kısım emek-yoğun parçalarının üretimi azgelişmiş ülkelere transfer edilmiş oluyor.

Başta Birleşmiş Milletler Sınai KalkınmaÖrgütü (UNIDO) olmak üzere uluslararası kuruluşlar, azgelişmiş ülkelerde serbest üretim bölgelerinin kurulmasıyla bu ülkelerin dış ödemeler dengesinin sağlıklı bir yapıya kavuşacağı, ihracat gelirlerinin artacağı, teknolojik ilerlemenin gerçekleşeceği, işgücünün teknik beceri düzeyinin yükseleceği, ekonomik bağımsızlığın sağlanacağı ve kendi kendine yeterli bir ekonomik yapının oluşacağı gibi gerekçeler ileri sürmektedir. Yukarda sıralanan gerekçeler hem teorik olarak geçersizdir, hem de bu deneyleri yaşayan ülkelerin elde ettikleri sonuçlar tarafından yalanlanmıştır.

Özellikle 1970'li yıllarda bir kısım Amerika, Avrupa ve Japon firmaları, üretim sürecini parçalara ayırarak bazı parçaları azgelişmiş ülkelerde üretmeyi yeğlediler. Buna "segmantasyon" deniyor.

Yine çokuluslu şirketler, bir kısım emek-yoğun sanayi dallarını azgelişmiş ülkelere kaydırdılar. Bu kaydırma sürecine de "delokalizasyon" deniyor. Böylece hem düşük ücretlerden ötürü katma değer içinde ücretlerin payı düşürülmüş oluyor, hem de kalifiye olmayan emek kullanıldığı için ödenen ücretler içinde kalifiye emeğin payı da küçültülmüş oluyor.

Bir kısım sanayilerin azgelişmiş ülkelere kaydırılmasının bir nedeni de, çevre kirlenmesi gerekçesidir. Böylece çevre kir-

lenmesine neden olan bir kısım sanayiler azgelişmiş ülkelere transfer edilmiş oluyor. Aynı şekilde, yapısı gereği fazla yer kaplayan "hantal" bazı sanayiler de delokalizasyona tabi tutulmuştur.

Uluslararası işbölümünde ortaya çıkan bu yeni eğilim, belli başlı üç nedenle açıklanabilir. Bunlardan birincisi, hiç kuşkusuz, azgelişmiş ülkelerdeki ucuz emektir. "Yüksek düzeyde emek-yoğun sanayi mallarının ihracatında başarılı olmak için, ücretler düşük tutulmak zorundadır. Bu maliyetler sadece ücretlerin seviyesine değil, işin verimliliğine de bağlıdır."(12) Çokuluslu şirketlerin ileri kapitalist ülkelerin pazarında satmak üzere bazı sanayi ürünlerini azgelişmiş ülkelere kaydırabilmeleri, ulaşım ve haberleşme teknolojisindeki gelişmeyle mümkün olmuştur. Böylece bir kısım malların tamamını ya da bazı parçalarını azgelişmiş ülkelerde üretip, buradan ileri kapitalist ülkelere taşımak kolaylaşmıştır. Segmantasyon için, hem malın bölünebilir olması, hem de bu "parça"ların kalifiye işgücü gerektirmeyen parçalar olması gerekiyor.

Bazı ülkelerde de, dış pazara sanayi ürünleri ihraç etmek, ithal ikamesinin tıkanmasının sonucuydu. Bu ülkeler, kendi kendini yeniden üretemez hale gelen ithal ikameci sanayi yapısını dış pazara, özellikle de ileri kapitalist ülkeler pazarına açarak bir uyum sağlama çabası içine girdiler.

Serbest üretim ya da ihracatı teşvik bölgeleri, tüm azgelişmiş ülkelere eşit olarak dağıtılmıyor. Çokuluslu şirketlerin serbest üretim yada ihracatı teşvik bölgelerine ilgi duymaları, bazı koşulların yerine getirilmesi durumunda mümkündür. Yukarda sözünü ettiğimiz gerekli alt-yapı, vergi kolaylıkları, kâr transferinde serbesti gibi koşullardan ayrı olarak, bir de "yatırım iklimi"nin uygun olması gerekiyor. Bilindiği gibi "yatırım iklimi"nin uygun olup olmaması, doğrudan işçi haklarının ne durumda olduğuyla ilgilidir. Eğer bir ülkede grevler yasaklanmışsa, sosyal harcamalar, sosyal politika

(12) M. Myiat. Southeast Asia's Economy, Development Polices in the 1970, s. 60.

uygulamaları çok düşük seviyedeyse ve siyasal iktidar bu durumu kısa ve orta vadede sürdüreceğine dair güvence veriyorsa, o ülkede "yatırım iklimi" de elverişli demektir. Eğer iklim koşulları bozulmaya yüz tutarsa, o zaman "fabrika" iklimin elverişli olduğu bir ülkeye taşınıyor. Bu tip kuruluşlar büyük teçhizat yatırımları gerektirmediği için, bir ülkede "işler kötü giderse" bir diğerine taşımak kolay oluyor. Bu "fabrikalar"bazı kuş türleri gibi iklim koşullarına uygun olarak "mevsimlik" yer değiştirebiliyorlar.

"Yatırım iklimi"ni kıvamında tutmayı başaran azgelişmiş ülke yöneticileri, Batılıların ve uluslararası kuruluşların takdirini kazanıyorlar. Böylece yaratılan "mucizeler"den söz ediliyor. Fakat azgelişmiş ülke yöneticilerinin "iklim şartlarını" belirlemede büyük bir manevra alanına sahip oldukları sanılmamalıdır. Bu alan giderek daralmaktadır. İşsizliğin çığ gibi büyüdüğü, gelir dağılımı uçurumunun iyice açıldığı, toplumun önemli bir bölümünün dışlandığı, toplumsal çürümenin hızlandığı azgelişmiş ülkelerde, "iklim" koşullarını çokuluslu şirketlerin ve ileri kapitalist ülkelerin istedikleri "kıvamda" tutmak artık kolay görünmemektedir.

Böyle bir süreçten ileri kapitalist ülkelerin beklentileri şöyle sıralanabilir: Bir kere bu süreçle, verimliliği düşük bir kısım sermaye düşük ücretli ülkelere kaydırılarak "verimlilik" ömrü uzatılmaktadır. Diğer yandan, ileri kapitalist ülkelerde emekçi kitlelerin ve düşük gelir guruplarının kullandığı bir kısım tüketim malları azgelişmiş ülkelerden ucuza sağlanarak bu ülkelerdeki ücret talepleri düşürülmek isteniyor. Böylece ortalama kâr oranlarının daha fazla düşmesi önlenmek isteniyor. Üçüncü neden, azgelişmiş ülkelerin, uluslararası mali kuruluşlara, özel bankalara ve Batılı devletlere olan borçlarını "düzenli" ödemelerini sağlamaktır. Dışa dönük "strateji"de, açıkça ifade edilmemekle birlikte "yoksullaştırıcı" bir ihracat pahasına azgelişmiş ülkelerin borçlarını ödeyebilecekleri düşüncesi saklıdır.

Bilindiği gibi, bazı azgelişmiş ülkelerde dışa dönük olarak

geliştirilen sanayilerden bir kısmı, ayakkabı, hazır giyim, bisiklet, motorsiklet, mobilya, oyuncak, oyun araçları, kağıt, bir kısım elektronik aletler, telefon aksamı, radyo, televizyon, plastik eşya, konserve yiyecekler gibi ürünlerden oluşmaktadır. Bu tip hafif sanayi ürünleri, ücretli kesimin ihtiyaçlarına cevap veren tüketim mallarıdır. Eşit olmayan değişim, dış icaret hadlerinin azgelişmişlerin aleyhine bozulması ve sürekli devalüasyonlar sonucu, sözkonusu hafif sanayi ürünleri çok düşük fiyatlardan ihraç edilmektedir. Üstelik, aynı malları üreten çok sayıda azgelişmiş ülke bulunuyor. Çok sayıda ülkenin, krizin de etkisiyle iyice daralan Batı pazarında birbiriyle kıyasıya rekabete girmeleri, fiyatların daha da düşmesine neden oluyor.

Burada ister istemez bir soru akla geliyor: Bir kısım hafif sanayiler ile, çevre kirlenmesine neden olan ve çok yer kaplayan bazı sanayilerin, verimliliği düşük bazı klasik ağır sanayi dallarının azgelişmiş ülkelere bırakılması, kesin bir durumu ifade ediyor mu? Aslında böyle kesin bir kaydırma tercihinden söz etmek mümkün değildir. 1981 yılına ait bir GATT raporunda, ileri kapitalist ülkelerin, tekstil ihracatının bile en önemli bölümünü gerçekleştirdiklerini gösteriyor. 1980 yılında tekstil ihracatının % 33'ü ileri kapitalist ülkeler tarafından yapılmıştır. Hazır elbise ihracatının yarısı da aynı ülkeler tarafından yapılmıştır. Aynı yıl azgelişmiş ülkelerin dünya tekstil ihracatındaki payı yaklaşık % 20, hazır elbise ihracatındaki payı da % 37 idi.[13]

1970'li yıllarda tekstil teknolojisinde önemli gelişmeler oldu. Özellikle ABD ve Japonya'da geliştirilen yeni tekniklerle, üretimin önemli ölçüde otomasyonu sağlandı. Bu gelişmeyle, ileri sanayi ülkelerinin ucuz işgücü ülkeleri lehine olarak kaybettikleri üstünlüğü yeniden kazanmaları mümkün oldu. Benzer bir teknolojik gelişme, başka bazı sanayi dalları için de geçerlidir. Mikro-prosesörlerin (mikro-işlemeciler) ve

(13) GATT, **Le Commerce International en 1980-81**, Cenevre, 1981.

robotların artan ölçüde üretime sokulmalarıyla, işgücü maliyetlerinde önemli bir tasarruf sağlanabildi. Bir kısım Japon firmalarının işgücü maliyetlerinin yüksek olduğu Batı Avrupa ve ABD'de yatırımlara yönelmesi, bu üstünlükten ötürüdür. Bu yeni gelişmeler karşısında azgelişmiş ülkeler ancak yeni teknolojileri ithal ederek sözkonusu malları üretip ihraç edebilirler. Dış ödeme güçlükleri ise, teknoloji ithalini giderek sorunlu hale getiriyor.

Şimdilerde Batılı devletler ile onların çıkarlarını gerçekleştirmek üzere oluşturulmuş uluslararası kuruluşların, özellikle de IMF ve IBRD'nin (Dünya Bankası) ve gelişmiş ülkelerin çıkarlarının ideolojik savunusunu yapan iktisat teorisyenlerinin ısrarla tasviye ettikleri "dışa dönük büyüme" modeli, teorik planda hiçbir anlam ifade etmiyor. Bunun pratik geçerliliği de yoktur. Bu stratejiyle amaçlanan, azgelişmiş ülkelerin hakim Batı ekonomileriyle daha fazla bütünleşmelerini sağlamaktadır. İlişkilerin eşitsizlik temeli üzerine oturtulduğu koşullarda, bunun azgelişmiş ülkeler aleyhine varolan sonuçları daha da ağırlaştırması kaçınılmazdır. Zaten amaç da odur. Bu strateji, ileri kapitalist ülkelerin krizi atlatmasının araçlarından biri olarak görülüyor. Yaklaşık beş yüz yıldan beri bugünkü azgelişmiş ülkelerin sömürüsüyle yürüyen uluslararası kapitalizmin bu stratejiden de beklentisi aynıdır.

Borçlanma-ödün politikasının bir sonucu olarak, azgelişmiş ülkeler tam bir çıkmaza girmiş durumdalar. Nasıl bir zamanlar içe dönük sanayileşmenin (ithal ikamesi), başta ödemeler dengesi olmak üzere, büyüme sorununu çözeceği ileri sürülüyorduysa, 1970'lerin sonlarından beri "dışa dönük stratejinin" her sorunu çözeceğine ilişkin görüşler yaygınlaştırılmaya çalışılıyor.

Dışa dönük büyüme modeli, kapitalizmin ilk yayılma dönemlerinde plantasyonların, daha sonra madenlerin işletilmesinde olduğu gibi, dikey eklemlenmeler ve adacıklar ortaya çıkarmaya devam ediyor. Bu "yeni strateji"de de, üre-

tilen mallar her bir azgelişmiş ülkenin gereksinmesinden bağımsız, dışardaki gereksinmeleri karşılamaya yöneliktir. "Şimdiki, dünya pazarı için imalat sanayii ve 'agro-business' üretimi şeklindeki yeni, bağımlı, ihracat öncülüğünde büyüme tipi, zaten Üçüncü Dünyayı başlangıçta azgeliştirmişleşmiş olan eski hammadde ihracatı öncülüğündeki büyümeden, özünde hiç de farklı değildir."(14)

Dışa dönük sanayiler, içe dönük sanayilerden farklı olarak, "gelir bölüşümcü" bir model değillerdir. İçe dönük sanayileşme, doğası gereği, iç pazarda satılmak üzere mal ürettiği için, ücretler üzerinde fazla baskıcı olmak zorunda değildir. Zaten büyümenin enflasyonist bir ortamda gerçekleşiyor olması, sendikalaşma ve ücret talepleri yönünde sürekli baskı yaratıyor. Oysa yeni stratejide, üretilen mallar onları üretenler tarafından tüketilmeyeceği için, ücret taleplerini susturmak gerekiyor. Dolayısıyla dışa dönük "büyüme" modeli, ister istemez baskıcı, anti-demokratik bir ortamda uygulama alanı bulabilir. Azgelişmiş ülkelerde kurulan sanayilerin yüksek düzeyde ithal bağımlılığı içinde bulunuşu ve eşit olmayan değişim geçerli olduğu için, maliyet unsurları içinde ücretlerden başkasıyla "oynamak" kolay olmuyor.

Fakat yarı-sanayileşmiş tüm azgelişmiş ülkelerin ileri kapitalist ülkeler pazarına yönelik olarak üretim yapmalarını savunmanın inandırıcılığı yoktur. "Birkaç küçük ülkenin ihracat öncülüğünde büyümesi ve onların ihracatının dünyanın kalanı tarafından ithalat olarak massedilmesi başka şeydir; aynı ihracat öncülüğünde büyümenin (kime ihraç edeceği/neyin kim tarafından ithal edileceği belli olmayan) dünyanın o kalan kısmına genellenmesi bambaşka şey - bu, genel kısıtlamayı oluşturuyor. Hong Kong ve Tayvan türü ihracatın, bırakalım bütün Üçüncü Dünyayı, sadece Çin ve Hindistan ölçeğinde gerçekleştirilmesinin problemlerini ve ne kazandıracağını bir düşünün bakalım. Böyle bir 'model'in mutlak ola-

(14) A.G. Frank, "Dünya Krizi ve Dönüşüm; **Yapıt**, Ekim-Kasım, 1984, s. 53.

naksızlığı, sezgisel düzeyde bile açıktır. Bunun 'bilimsel' nedenlerini ise, dünya sistemi analizi bize sunuyor: NIC'larinki(*), savaş sonrası Avrupa ve Japonya'sınınki, ya da hatta doğrudan doğruya sanayi devrimindeki gibi özel büyüme deneyimleri, tam da meydana geldikleri zaman ve yerde meydana gelmiş ve böylece dünyanın kalanını aynı olanaktan dışlayıp engellemiş olmaları nedeniyle, dünyanın kalanına genellenemezlerdi ve genellenemezler... Ama emperyalizm, bağımlılık ve dünya sistemi analizinin vurguladığı gibi, 'başı çekenler'in büyüme kalıbının her zerresi, dünyanın büyük kısmının onları izlemesinin *olanaksızlığına* hem dayanmış, hem de o olanaksızlığı yaratmıştır."(15)

"İhracat öncülüğünde büyümenin sahip olduğu düşünülen erdemler, ödemeler dengesini düzeltici döviz girişleri sağlaması, istihdamı artırarak işsizliği bertaraf etmesi ya da teknoloji ithali ve beceri düzeyinin yükselmesi yoluyla teknolojik gelişmeyi hızlandırması, genel olarak bütüncül bir kalkınmaya katkıda bulunmasıdır. Ne var ki ihracat öncülüğünde büyümenin, tecrübenin mihenk taşına vurulduğunda, gayet esaslı nedenlerle, varsayılan bu erdemlerinin herbiri açısından çok düşük puan aldığı görülüyor."(16)

Brezilya, Meksika vb. gibi ülkelerin deneyimleri, dışa dönük modelin ödemeler dengesi sorununu çözmek bir yana, iyice bozduğunu gösteriyor.

Öte yandan, "dünya pazarına yönelik sanayileşme, yarattığı istihdam biçimi açısından istihdam sorununa hiçbir çözüm getirememektedir ya da başka bir deyişle, geri kalmış ülkelerin istihdam sorununu çözememektedir. Dünya pazarına yönelik sanayileşme fenomeninin de –bu fenomenin yarattığı yapısal farklılaşmalar yüzünden– geri kalmış ülkelerin açık işsizlik ve gizli işsizlik sorunlarına getirilecek bir çözüm için gerekli hiçbir ulusal ekonomik gelişmeden söz etme olanağı

(*) Yeni Sanayileşen Ülkeler anlamında.
(15) A.G. Frank, **a.g.e.**, s. 55.
(16) A.G. Frank, **a.e.g.**, s. 56.

yoktur."[17]

Teknolojik düzeyin yükseleceğine ilişkin argüman da, en az diğerleri kadar inandırıcı olmaktan uzaktır. Bir kere, hiçbir zaman dinamik sanayiler azgelişmiş ülkelere transfer edilmiyor. İkinci olarak, birçok durumda üretilen mallar, tüketim malları ya da "agro-business" ürünlerini olduğu, ya da segmantasyon süreci sonucunda bir malın bazı parçaları, özellikle de emek-yoğun bölümleri azgelişmiş ülkelere kaydırıldığı için, bunlar yüksek seviyede teknik yetişkinlik gerektirmiyor.[18] Dolayısıyla, teknolojik düzeyin ve teknik beceri düzeyinin yükseleceğine ilişkin olarak ileri sürülen gerekçeler geçersizdir.[19]

"Özetlersek, dünya pazarına yönelik sanayileşme aslında Afrika, Asya ve Latin Amerika ülkelerindeki bağımlı ve eşitsiz tarihsel gelişme sürecinin son bulması değil, tam tersine sürdürülmesinden başka bir şey değildir. Sanayi sektörünün kendini yeniden üretimi, ileri ülkeler ekonomisinin yeniden üretilme sürecine bağımlı bulunmaktadır böylece. Bu eşitsiz gelişme, yaşamın tüm öbür kesimlerinin, dünya pazarına yönelik birikim modeli içine ve böyle bir bağımlılığa kaçınılmaz bir biçimde mahkûm edilerek sokuşturulmasının toplu sonucudur."[20]

3. Yeni Sanayi Ülkelerinin Başarısı Tekrarlanamaz

1970'li yılların sonu ve 1980'li yılların başından beri *neoliberal saldırı*, "dışa dönük modelin" teorik düzeyde üstünlüğünü ilan ederken, söz konusu teorik yaklaşımların "etkinliğinin kanıtı olarak" Asya'nın Dört Küçük Kaplanı" ya da "Dörtler Çetesi" de denilen Güney Doğu Asya'nın dört ülkesini

(17) Folker, Fröbel, Heinrichs, Kreye, **Uluslararası Yeni İşbölümü ve Serbest Bölgeler** (Belge Yayınları, İstanbul, 1982), s. 152.
(18) Bkz. James Petras ve Morris Morley; "Washington à l'assault de Continent américain", Le Monde Diplomatique. Mai 1991.
(19) A.G. Frank, **a.g.e.**
(20) Folker, Fröbel, Heinrichs, Kreye, **a.g.e.**, s. 174.

(Hong-Kong, Singapur, Tayvan, Güney-Kore) örnek göstermeyi adet edinmiş görünüyor. Uluslararası sermayenin sözcüsü durumundaki "bilim adamlarının" ürettiği efsaneye sıradan insanlar inandırılmak isteniyor. 1985'deki bir konuşmasında ABD Başkanı Ronald Reagan söz konusu ülkelerin "başarısını" serbest teşebbüs formülünün başarısı olarak ilan ederken şunları söylemişti: "Amerika'nın ekonomik başarısı... yüz ülkede yüz defa tekrarlanabilir. Bir çok Doğu-Asya ve Pasifik ülkesi halklarının girişkenliği dışında çok az kaynağa sahip. Fakat, düşük vergi oranları ve serbest pazar sayesinde merkezi planlı ekonomilerin önüne geçtiler."(21)

Kitle iletişim araçları ve azgelişmiş ülkelerin işbirlikçi sınıfları da bu koroda önemli bir yer tutuyor! Radyo-televizyon ve yazılı basın, sermayenin ve onun devletinin bir aracı olarak kaldıkça, benzer efsaneler bundan sonra da üretilmeye devam edecektir. Paradoksal olarak, kitle iletişim araçlarının hızlı gelişmesi, kitlelerin bilincini manipüle etmenin bir aracı haline geldi. Dünyanın zenginliğine el koyan azınlık (ABD, AET ve Japonya) dünya gayrisafi hasılasının % 70'ine el koyuyor. İletişim alanındaki tüketimin de % 90'ını gerçekleştiriyor. Bu alanda faaliyet gösteren 300 kadar firmanın 144'ü ABD kökenli, 80'i Batı-Avrupa kökenli, 49'u da Japonya'ya ait... En büyük 75 media şirketinin 39'u Amerikan, 25'i Batı-Avrupa, 8'i Japonların... Dünya zenginliğine el koyanlar iletişim alanını hemen tümüyle denetlerken, bu denetim onların egemenliğini daha da derinleştiriyor.(22)

Bu gün çağdaş media insanların bilincini çarpıtma ve "modern efsaneler" üretme konusunda büyük bir güç haline geldi. Tam da bu nedenden ötürü, ileri sürülenin aksine, kitle iletişim araçlarının bu ölçüde gelişmesi, insanların iletişim özgürlüğünü ve iletişim olanaklarını geliştirmenin değil, olayların ve süreçlerin çarpıtılmış, gerçek dışı bir versiyonunu ka-

(21) In Foreign Policy Association, "Third World Development: Old Problems, New Strategies" in Great Decision 1986 (New-York: Foreign Policy Association 1986)

(22) Bkz. Jacques Decornoy: "Aux ordres du Nord, L'ordre de L'information" Le Monde diplomatigue, Mai 1991.

falara yerleştirmenin bir aracı haline geldi. Dolayısıyla gerçek bilim adamlarına bu gün her zamankinden daha büyük görev düşüyor. Kitle iletişim aralarının yoğun bombardımanı altındaki kitleleri yaşanan olayların kimin için neyi ifade ettiği konusunda uyarmaları gerekiyor...

Söz konusu ülkelerin ve sözkonusu "başarının" tahlilini başka yerde yapmak kaydıyla burada kimi kısa açıklamalarla yetinebiliriz. Yayılan efsane, Güney Doğu Asya'nın dört ülkesinin başarısını *serbest ticaretin, serbest piyasa ekonomisinin, görünmez elin* marifeti olarak sunmayı amaçlıyor. Aynı zamanda, IMF, Dünya Bankası ve dğerleri tarafından azgelişmiş ülkelere önerilen "dışa açık büyüme modelinin" etkinliğinin de kanıtı sayılıyor. Başka bir ifadeyle, söz konusu ülkelerin başarısı neo-klasik iktisat kuramına dayalı politika önerilerinin başarısıymış gibi gösterilmek isteniyor. Yayılan efsane öyle olsa da, gerçekten yaşanmış olan süreç farklıdır. Asya'nın dört küçük kaplanının ulaştığı seviye serbest ticaretten çok, yoğun devlet müdahalesinin, kamu kaynaklarının yoğun bir biçimde kullanılmasının, korumacılığın, yönlendirmenin, teşviklerin ve cezalandırmanın çok kaba olarak söylendiğinde kapitalist "planlamanın" sonucudur. Bu ülkelerin ikisi (Hong-Kong ve Singapur(*)) "ticari kentlerdir" ve benzer gelişmişlik düzeyindeki kentlere azgelişmiş ülkelerin bir çoğunda rastlamak mümkündür. Fakat bu dört ülke birlikte düşünüldüğünde bile azgelişmiş ülkeler nüfusunun çok düşük bir oranını temsil etmektedir. "Dört Küçük Kaplan"ın nüfusu azgelişmiş ülkeler nüfusunun % 2'si(**), azgelişmiş ülkelerin üretiminin de % 7'sini gerçekleştirmekteydiler (1986). Fakat asıl sorun, bu dört küçük ülkenin azgelişmiş ülkeler nüfusunun %2' sini oluşturdukları halde, azgelişmiş ülkelerin toplam ihracatının % 20'sini, sanayi ürünleri ihracatının da % 60'ını temsil ediyor olmalarıdır...

IMF, Dünya Bankası gibi "uluslararası" kuruluşlar söz ko-

(*) Singapur'un yüzölçümü 620 km2, nüfusu da 2 milyon civarındadır.
(**) Çin'in bir eyaleti olan Shanghai'in nüfusu dört ülkenin nüfusundan fazladır.

nusu ülkelerin başarısını serbest piyasa ekonomisinin, dolayısıyla neo-klasik iktisat kuramına dayalı politikaların başarısı olarak gösterme eğilimindedir. Serbest piyasa ve açık kapı politikası uyguladığı iddia edilen Güney Kore'de devlet bazı alanlarda merkezi planlamanın geçerli olduğu bürokratik işçi devletlerinden daha müdahaleciydi... Yatırılabilir kaynakların üçte ikisini denetliyordu. 1970'de iç tasarrufların % 43'ü kamu sektöründen kaynaklanıyordu ve 1962-1973 aralığında toplam yatırımların % 30'u kamu iktisadi teşebbüsleri tarafından gerçekleştirildi. 1950'li yıllarda ve 1960'lı yılların başında G. Kore'nin devlet gelirlerinin yarısı ABD yardımına dayanıyordu. Güney Kore 1946-1978 döneminde ABD'den 6 milyar dolar ekonomik yardım aldı. Aynı dönemde tüm Afrika ülkelerine ABD ekonomik yardımı 6.8 milyar dolardı... Yine 1953-62 aralığında G. Kore'nin aldığı dış yardım toplam ithalat değerinin % 69'una eşitti.(23) Fakat G. Kore sadece önemli dış yardım almakla da kalmadı,Vietnam Savaşı yıllarında, ABD'nin askeri amaçlı siparişlerini sağlama "misyonuna" da koşulmuştu. Bu ve benzer özel ve konjonktürel nedenler söz konusu ülkenin bazı alanlarda önce kimi hafif sanayiler, daha sonra da görece yüksek teknoloji ürünleri alanında bir hamle yapmasına olanak verdi...

1951-1965 döneminde Tayvan'ın gayri safi yatırımlarının % 34'ü ABD yardımı sayesinde gerçekleşiyordu. Yardım, yıllık büyüme oranını iki katına, kişi başına geliri 4 katına çıkarmıştı... Eğer yoğun ABD yardımı söz konusu olmasaydı, Tayvan'ın 1964 seviyeye ancak 1994'de ulaşabileceği ileri sürülmüştür.

Güney Kore'de Maliye Bakanlığı ve İktisadi Planlama Dairesi, neyin ne kadar üretileceği, ne kadarının ihraç edileceğine vb. doğrudan karar veriyor. Ve planlama dairesi bürokratik hiyerarşide tüm Bakanlıkların üstünde, Başbakan yardımcılığı konumundadır. Diğer ülkeler için de farklı bi-

(23) Peter Nolan, "Assesing Economic Growth in the Asian NICs Journal of Contemporary Asia, Vol 20. No: 1, 1990, s. 47.

çimlerde ve yoğunluklarda olmak üzere, ekonomi merkezi olarak yönlendirilmiştir. Bir bütün olarak alındığında dört ülkenin toplam yatırımlarının yarıya yakını emperyalist ülkelerden gelen sermaye sayesinde mümkün olmuştur. 1966'da Singapur'da yabancı sermaye yatırımları sadece 250 milyon dolardı. 1970'de 1 milyar doları aştı, 1974'deyse 5 milyar dolara ulaştı. Bu gün Singapur çokuluslu bankaların Doğu Asya'daki merkezi durumundadır. 1985'de ülkede faaliyet gösteren yabancı banka sayısı 120'ye ulaşmıştı. Dört küçük ülkeye (ki ikisi şehir-devlettir) geldiği kadar yabancı sermaye diğer azgelişmiş ülkeler için de mümkün müdür?

Bu aşamada söz konusu ülkelerin ihracat başarısında belirleyici olan iki önemli faktörü de hatırlamak gerekir. Dört ülkenin dışa açık büyüme stratejileri uyguladıkları dönem, dünya ticaretinin genişlediği ve korumacılığın önemli olmadığı bir konjonktüre rastlamıştı. Elbette ihracat başarısının gerisinde (G. Kore ve Tayvan için) bir önceki dönemin ithal ikameci sanayileşme sürecinin önemi unutulmamalıdır.

1970 yılına kadar GATT sistemi etkinliğini koruyordu. GATT aracılığıyla uluslararası tiarette sağlanan disiplin, söz konusu ülkelerin "serbest ticaret ortamından" yararlanmalarına olanak verdi. Üstelik dünya ticareti hızlı bir genişleme dönemindeydi. 1962-1975 aralığında dünya ticareti reel olarak % 8 oranında büyüdü. Oysa 1980'li yıllarda önemli bir daralma söz konusuydu. Korumacılığın yaygınlaştığı bir uluslararası konjonktürde, ihracat başarısını sürdürmek problemli hale gelir. Güney Kore gibi ihracatın GSMH'ye oranının % 40'lara ulaştığı bir ülkenin korumacılıktan ne ölçüde etkilendiğini tahmin etmek zor değildir[24]. Bu durum az sayıda malın az sayıda ülkeye ihraç edildiği koşullarda daha büyük önem kazanır.

Elbette burada kalkınma kavramının neyi ifade ettiği ya da etmesi gerektiği üzerinde durmuyoruz. Emekçi toplum ke-

(24) Walden Bello, Confronting the Brave New World Economic Order: Toward a Southern Agenda for the 1990 s" Alternatives XIV, (1989) ss. 135-167.

simlerinin koyu bir baskı altında tutulduğu, ekolojik kaygıların söz konusu olmadığı, gelir dağılımının daha da bozulduğu, sosyal nitelikteki harcamaların önemsiz olduğu, dışa bağımlılığın arttığı vb. koşullarda sadece çokuluslu şirketlerin ve küçük bir yerli azınlığın çıkarlarını gerçekleştiren "büyüme modelinin" başkalarına örnek gösterilmesi anlamsızdır. 1987'de Güney Kore'de otomobil sanayiinde işçi saat ücreti 3.6 dolar, Japonya'da 18 dolardı. İşçi ücretleri Japonya'daki seviyeye doğru yükseldiğinde de büyük Japon şirketleri Güney Kore ve öteki ülkelere (Tayvan, Singapur, Hong-Kong) yatırım yapmaya devam edecekler mi? Çokuluslu şirketlerin ve bankaların bu bölgeye ilgi duymalarının nedenlerinden biri, işçi sınıfının yoğun baskı altına alınmış olmasıydı. Elbette başka nedenler de vardı: Vergilerin düşüklüğü, kâr transferi kolaylığı, sosyal harcamaların hemen hiç olmayışı, çevre korumaya yönelik sınırlamaların bulunmayışı vs. Son dönemde söz konusu ülkelerde ücretlerin görece yükselmesine tepki olarak kimi yatırımlar bu bölgeden çekilip, başka "ucuz emek cennetine" transfer ediliyor. Tayland'a, Endonezya'ya vb.(25)

Sosyo-ekonomik ve kültürel boyutların bütünü olan bir toplumsal süreci sadece kimi rakamlara ve oranlara bakarak değerlendirmek anlamlı değildir. Dünyanın geri kalanına söz konusu dört küçük ülkeyi örnek gösteren Batılılar, elbette gerçek durumu bilmiyor değiller... Asıl amaç afişe edilenden farklıdır. Emperyalist kuruluşlar ve sözcüleri bunları boşuna örnek göstermiyorlar. Bilimsel argümanlara dayanılıyor gibi gösterilse de, asıl amaç yoksul ülkelere yönelik yağmayı derinleştirmektir. Dünya pazarının daraldığı, korumacılığın arttığı, tarife dışı uygulamaların yaygınlaştığı bir dünyada, tüm azgelişmiş ülkelere dışa dönük büyüme modeli önermek, bu ülkeleri ve emekçilerini birbiriyle kıyasıya rekabete sokarak, ihraç ürünleri fiyatlarını daha da düşürme amacı ta-

(25) Bkz: Crise ou relance, le capital le fait durement payer au prolétariat de la planète. Nov. 1990. a.g.e., s. 32'de.

şıyor...

Elbette diğer azgelişmiş ülkelerin de kişi başına Güney-Doğu Asya'nın dört ülkesi kadar ihracat yapmalarının olanaksızlığı herkesçe biliniyor. Hindistan ve Pakistan da kişi başına Singapur kadar (11.000 dolar) ihracat yapabilir mi? Pratikte böyle bir şeyin olanaksızlığı bir yana teorik düzeyde saçmalığı da ortadadır.

Azgelişmiş ülkelerin zaten çok düşük olan ihraç malları fiyatları daha da düşürülerek hem kaynak transferi derinleştirilmek isteniyor, hem de sanayileşmiş ülkelerde enflasyonu düşürmek bu sayede mümkün oluyor. Elbette azgelişmiş ülkelerin işbirlikçi sınıfları da yağmadan pay alabiliyorlar. Emperyalistlerin önerilerine aşırı düzeyde duyarlı olmalarının nedeni budur. Tarihte yaşanmış özel durumların başkaları tarafından taklit edilmeleri olanaksız olduğu gibi, arzulanır bir şey de olmamalıdır.

Söz konusu ülkelerle ilgili olarak S. Amin şunları yazıyor: "Bana göre Üçüncü Dünya'nın bazı bölgelerindeki hızlı sanayileşme, kutuplaşmaya değil, sadece kutuplaşmanın biçimi üzerinde soru işareti ortaya çıkarabilir. Yeni kutuplaşmanın mekanizmaları değişik hakimiyet biçimleri üzerinde ortaya çıkıyor: Mali (dünya ölçeğinde finans kapitalin yeni biçimleri); teknolojik, (yeni bilimsel ve teknolojik devrimle bağlantılı olarak); kültürel, (medyanın giderek artan etkisiyle) ve askeri. Bu bütünlük içinde yeni sanayi ülkeleri (NICs), ilerde merkez olacak yarı-çevreyi değil, yarının gerçek çevresini oluşturuyorlar."(26)

(26) "Sosyalizmin Geleceği" F. Başkaya Çevirisi, Mülkiyeliler Birliği Dergisi, Mayıs 1991.

BEŞİNCİ BÖLÜM

DIŞ BORÇLAR: YOKSULLARIN ZENGİNLERE YARDIMI

"Eleştiri silahı silahlı eleştirinin yerini alamaz. Maddi güç ancak maddi bir güçle yenilgiye uğratılmalıdır. Yığınları etkisi altına aldığında teori maddi bir güç haline gelir."
K. Marx*

II. Dünya Savaşı sonrasında azgelişmiş ülkelerde benimsenen "büyüme modelleri" genel olarak Batı'yı taklit eden ve Batılılar tarafından önerilen modellerdi. Söz konusu büyüme modelleri, azgelişmiş ülkelerde büyümeyi finanse edecek kaynakların ve teknik bilgi birikiminin yeterli olmadığı, kaynak eksikliğinin sanayileşmiş (emperyalist) ülkelerin katkısıyla giderilebileceği, bu ülkelerin Batı'nın mali ve teknik desteğiyle kalkınabilecekleri görüşüne dayanıyordu. Görünen amaç bu şekilde ifade edilse de, asıl amaç yeni "bağımsızlığa" kavuşan bu ülkelerin emperyalist Batı'dan kopmasını önlemekti. İşte bu amaçla, işe önce hibe yardımlarla başladılar. Hibe

(*) Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi.

yardımları, Dünya Bankası, IMF, AID, OECD, vb. gibi kurumların açtığı krediler izledi. Bir kere azgelişmiş ülkeler bir uyuşturucu düşkünü gibi borçsuz yaşayamaz duruma gelince, artık özel ticari bankalar devreye girebilirlerdi... Son tahlilde, sanayileşmiş ülkeler borçlandırma yoluyla azgelişmiş ülkeleri denetimleri altında tutmanın yolunu bulmuşlardı. Bu gün azgelişmiş ülkelerin büyük çoğunluğunda IMF tarafından önerilen "kemer sıkma" ya da borç ödemeyi ön plana çıkaran"dışa dönük" veya "ihracat öncülüğünde büyüme" adı verilen stratejilerin benimsenmesi bu sayede mümkün oluyor.

Şüphesiz yoksul ülkelerin borçlandırılması sadece II. Dünya Savaşı sonrasına özgü bir şey değildir.(1) XIX. yüzyıl boyunca ve içinde bulunduğumuz yüzyılın ilk yarısında da borçlandırma söz konusuydu. Fakat o dönemde borçlandırmanın asıl amacı, azgelişmiş ülkeleri kapitalizme bağımlı hale getirmekti. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ise borçlandırma, bu ülkelerin emperyalizmden kopmalarını önleme amacı taşıyordu. Her iki dönemde de borçlandırmanın dar anlamda amacı; borç verenler için yüksek gelir (faiz), sanayi ürünleri için pazar, hammaddelerin ucuza sağlanması anlamına gelir. Fakat soruna daha genel olarak yaklaşıldığında, borçlandırma çok yönlü bağımlılıkların yolunu açan bir araç işlevine sahiptir. Borç veren ülkelerin nüfuz bölgeleri edinmelerinin ve genişletmelerinin bir aracıdır.(2)

1. Büyüme Modelleri Borçlanmayı Zorunlu Hale Getiriyor.

Azgelişmiş ülkelerde benimsenen büyüme modelleri, yapısı gereği "bağımlı ve dışlayıcı" modellerdir. Öncelikle de, Batı tipi tüketimi taklit eden bir azınlığın ihtiyaçlarını karşıla-

(1) Bkz: Harry Magdoff, "Third World Debt: Past and Present" Monthly Review Vol. 37 Number, 9 February. 1986.

(2) Bu konuda ilginç eserler: Susan George; **A Fate worse than Debt: The world Financial Crisis and the Pooar,** Grove Press, New-York 1988 ve Sue Branford and Bernardo Kucinski; **The Debt Squads: The US, the Banks and Latin America,** Zed Books Ltd. New Jersey, 1988 Richard. W. Lombard; **Le Piège Bancaire, Dette et Dévéloppment, Flammarion,** Paris, 1985.

maya yöneliktir. Bu ülkelerde kurulan sanayiler çoğunlukla teknoloji, teçhizat, ara-malı ve hammadde ithaline yüksek düzeyde bağımlı sanayilerdir. Kullandıkları teknolojiyi kendileri üretemediği için, yüksek düzeyde teknolojik bağımlılık söz konusudur. Dolayısıyla hem ithalat bağımlılığı yüksek, hem de üretilen mallar iç pazara yönelik olduğu için, sanayinin ihtiyaç duyduğu dövizi sağlaması mümkün değildir. Başka bir ifade ile, ithal ikameci sanayileşme geleneksel ürünlerin ihracatından sağlanan dövize bağımlıdır. Oysa, geleneksel ürünler için dünya pazarında iki (birbirlerine bağımlı) olumsuzluk söz konusuydu: Bir kere söz konusu geleneksel ürünlerin (tarımsal ürünler, madenler vb) sürümü giderek zorlaşıyor. (Aynı ürünlerin çok sayıda ihracatçısı olmasından ötürü) İkinci olarak; bunların fiyatları sürekli düşüyor, değişim hadleri azgelişmiş ülkeler aleyhine seyrediyor. Azgelişmiş bir ülke, 1960'da 1 ton kahve ile 37.5 ton kimyasal gübre satın alabilirken, 1982'de bir ton kahve ile 15.5 ton kimyasal gübre satın alabiliyordu. 1960 yılında 250 ton şeker ihraç ederek 180 beygir gücünde bir buldozer ithal edebilirken, 1980 de aynı buldozeri ithal edebilmek için, 1300 ton şeker ihraç etmek zorundaydı...

Sadece 1986'da hammadde ihraç fiyatlarının düşüşü yüzünden azgelişmiş ülkelerin uğradığı kayıp 94 milyar dolardı. Petrol dışındaki 33 malın fiyatı 1980-87 aralığında %40 oranında geriledi. Petrol fiyatı da 1980-1988 aralığında % 47 oranında geriledi. Sadece petrolün bu ölçüde ucuzlaması yüzünden 1986-89 aralığında Batı'ya yapılan transfer 263 milyar dolardı. Oysa sanayileşmiş ülkelerin ihraç malları fiyatları farklı bir istikamette ilerliyordu... Bu ülkelerin makina-teçhizat ve ulaşım araçları ihraç fiyat endeksi 1980= 100 olarak alındığında, 1988'de F. Almanya için 143,9, ABD için 146,8 ve Japonya için 169,7'ye yükseldi. Bir başına bu rakamlar ve oranlar bile yoksul ülkelerin neden borç batağına itildiklerini açıklamıyor mu?

Bir taraftan benimsenen büyüme modelleri, diğer yandan

uluslararası ticaretin azgelişmiş ülkeler aleyhine işleyişi, dış kaynak sorununun sürekli gündemde kalmasına ve çözümsüzlüğün derinleşmesine neden oluyor. Bir kere borçlanmaya başlayınca da yeniden borçlanmak bir zorunluluk haline geliyor. Uyuşturucu düşkününün her seferinde daha çok uyuşturucuya ihtiyaç duyması gibi, azgelişmiş ülkeler de borçlandıkça daha çok borçlanmak zorunda kalıyorlar. Her seferinde daha çok borçlanılarak geçerli "büyüme modelleri" sürdürülebiliyor. Öte yandan büyüme modeli son analizde kapsayıcı olmadığı, "batı tipi" tüketime alışık bir azıklığın ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olduğu için, borçlanmanın asıl faturasını ödeyen toplum kesimleri, büyüme modelinin dışına itilip marjinalleşenlerdir.

Borçlanmanın asıl nedeni sözünü ettiğimiz büyüme modeli olmakla birlikte, 1970'lerde Dünya ekonomisinin içine girdiği kriz, borçların hızla artmasına neden oldu. Nitekim azgelişmiş ülkelerin toplam borçları 1971'de 100 milyar dolar iken, 1980'de 500 milyar dolara, 1987 sonunda 1190 milyar dolara, 1991 başında da 1300 milyar doların üstüne çıktı. (1989 da sadece Latin Amerika'nın dış borcu 416 milyar dolardı...)

Burada kısaca borçlandırmanın borç verenler için nasıl kârlı bir şey olduğu, borçlandıkça neden daha çok borçlanma zorunda kalındığı üzerinde durmalıyız. Basit bir aritmetik modelle, borçlandırmanın borç verenler için ne anlama geldiğini, nasıl bir zenginlik transferine dönüştüğünü gösterebiliriz. Aşağıdaki tabloda (Tablo 1) her yıl % 10 faizle 20 yıl vadeyle 1000 dolar borç alan bir ülkenin sekizinci yılda aldığı yeni borcun borç faiz ve ana-para geri ödemelerini karşılamaya yetmediği, sekizinci yılda 60, onuncu yılda 275... dolar ek borçlanma zorunda kaldığını gösteriyor. Dolayısıyla sekizinci yıldan sonra ülke net kaynak transfer eder duruma geliyor. 1982 den sonra çoğu Latin Amerika ülkesi, aşırı-borçlu ülkelerin durumu budur.

Borçlandırmanın ne kadar "kârlı" olduğunu çokuluslu özel ticari bankaların 1980'li yıllara ait bilançolarından da gör-

Tablo 1
NET SERMAYE HAREKETİ
(Her yıl% 10 faizli, 20 yıl vadeli 1000 dolar borç alındığı durum)

Yıllar	Yeni Ödünç	Birikmiş Borç. Faiz ve Anapara Ödemeleri			Net Fark 1/4
		Faiz	Anapara	Toplam	
1. Yıl	1000	100	50	150	850
2. Yıl	1000	195	100	295	700
3. Yıl	1000	285	150	435	565
5. Yıl	1000	450	250	700	300
6. Yıl	1000	525	300	825	175
7. Yıl	1000	595	350	975	55
8. Yıl	1000	660	400	1060	-60
10. Yıl	1000	775	500	1275	-275

Kaynak: Monthly Review, January, 1984, s. 2

mek mümkündür. Nitekim, en büyük yedi Amerikan bankasının azgelişmiş ülkelere açtıkları kredilerden sağladıkları kâr, 1970'de 167 milyon dolar, 1981'de 1323 milyon dolar, 1982'de 1563 milyon dolardı. 1970'de bankaların kârlarının %22'si azgelişmiş ülkelere açılan kredilerden sağlanırken, 1981'de bu oran % 55'e, 1982 de de % 60'a yükseldi. Bu rakamlar özel ticari banka yöneticilerinin bir zamanlar neden kapı kapı dolaşarak azgelişmiş ülkelere kredi açmak için sabırsızlandıklarını açıklamaktadır. "Batı Avrupa'da Maliye bakanları kendilerine çeki düzen verebilirler. Ama Üçüncü Dünya'nın rüşvete batık ülkelerinde, örneğin Zaire ve Endonezya'da, ödünçleri pazarlamak bir alkoliğe viski kasaları sunmak gibidir. Bankacılar sadece talebe karşılık verdiklerini ısrarla belirtiyorlardı, ama hükümetler durumu böyle görmüyorlardı. Vaktiyle Maliye Bakanı olan bir Latin Amerikalı şöyle diyordu: Bankacıların konferanslarda beni bir köşeye sıkıştırıp ödünçler sunduklarını hatırlıyorum, beni yalnız bırakmazlardı. Bütçenizi denkleştirmeye uğraşıyorsanız, ver-

gileri artırmak yerine, ödünç almak iştahınızı kabartan bir günahtır. Şu gördüğünüz ak saçlar bu günaha direnmenin anıları"[3].

2. Aşırı Borçlanmaya Giden Yol

1970'li yılların ortalarına doğru tüm kapitalist ülkeleri etkisi altına alan ekonomik kriz ve peşpeşe gelen "petrol şokları" azgelişmiş ülkelerin borçlarına ivme kazandırdı. Dünya pazarının daralması, Batıyı etkisi altına alan enflasyon azgelişmiş ülkelerin ithalatını zorlaştırırken, petrol fiyatlarının bir kaç kat artması, petrol ithal eden ülkelerin petrol faturasını aşırı düzeyde büyüttü. Öte yandan, petrol ihraç eden azgelişmiş ülkelerin ellerinde de büyük fonlar birikmişti. Gerçekten söz konusu ülkelerin teknolojik düzeyleri, nüfus yapıları vb. dikkate alındığında, ellerinde biriken fonları verimli bir biçimde kullanmaları imkansızdı. Bu fonları çokuluslu özel ticari bankalara yatırdılar. Bir kısmıyla da sanayileşmiş ülkelerde gayri menkuller satın aldılar ve büyük şirketlerin hissedarı oldular. Böylece 1960'lardan beri sürüp gelen uluslararası spekülasyon sonucu ellerinde zaten büyük fonlar birikmiş olan çokuluslu özel ticari bankalar[4] petrol dolarları sayesinde aşırı fonlara sahiboldular.

Neredeyse petrol ihraç eden ülkelerin fazlaları, petrol ithal eden azgelişmiş ülkelerin açıklarıyla eşitlenmişti[5]. İşte bu koşullarda çokuluslu bankalar devreye girdiler, petrol "fazlası" fonları petrol ithal eden azgelişmiş ülkelere kredi olarak vermeye başladılar. Büyük kaynak açığı olan ülkeler böylece finansman ihtiyaçlarını karşılamanın yolunu bulurlarken, sanayileşmiş ülkeler de az gelişmiş ülkelere yönelik

---

(3) Antony Sampson, Para Tacirleri, Bankalar ve Kaynaşan Bir Dünya. Araştırma, Eğitim Ekin Yayınları. İstanbul 1983, s. 165..

(4) Avrupa-dolarlarıyla ilgili olarakbkz: Antony Sampson, a.g.e. ve İhsan ERSAN, **Euro-Pazarlar ve Türkiye**, Finans ve Finansal Kurumlar Yönetimi Enstitüsü Yayınları No: 2, İstanbul, 1984.

(5) Pascal Arnaud. La detle du Tiers-Monde, a.g.e.

ihracatlarını sürdürmeyi başardılar. 1980'de azgelişmiş ülkeler, sanayileşmiş ülkelerin sanayi ürünlerinin % 40'ını ithal eder duruma geldiler. 1970'li yılların sonlarında İngiltere'nin inşaat malzemelerinin % 42'si, yeni uçakların % 33'ü ve tekstil makinalarının % 32'si azgelişmiş ülkelere yönelmişti. Öte yandan R. Lombardi ABD'de 1970-80 aralığında yaratılan istihdamın % 80'inin azgelişmiş ülkelere dönük ihracat sayesinde gerçekleştiğini yazıyor. 1982'de Meksika borç krizi yüzünden ABD'den yaptığı ithalatı kısmak zorunda kaldığında, bu sonuncu ülkede 240 bin kişi işsiz kalmıştı...[6] Elbette petrol ithal eden Üçüncü Dünya ülkeleri için kısa vadede borçlanmayı cazip hale getiren başka faktörler de söz konusuydu. Bir kere faizler düşüktü. Sanayileşmiş ülkelerdeki yüksek enflasyon faiz oranlarını (reel olarak) bazen negatif seviyelere bile indiriyordu.

Fakat 1979-80'den başlayarak söz konusu eğilimler tersine döndü. Batı'da enflasyonla mücadeleyi ön plana çıkaran daraltıcı "yeni-sağ", "yeni-muhafazakar"da denilen neo-liberal ekonomik politikalar, eflasyonist etkiler yaratırken, ABD'de uygulamaya konulan sıkı-para politikasına eşlik eden yüksek oranlı faiz politikası borçların hızla kabarmasına neden oldu. [Zira faiz oranları 18 ayda ikiye katlandı. Faiz oranlarındaki her bir puanlık artış azgelişmiş ülkelerin borçlarını yaklaşık 5 milyar dolar artırıyordu]. Sadece bu nedenle Brezilya'nın borçlarının 25 milyar dolar arttığı ileri sürülmüştür. Diğer bir olumsuz neden de dünya ticaretinin daralmasıdır. 1979'da 1980'de dünya ticareti % 25 oranında artmışken, bu oran 1981 de % 2.5'a geriledi. Bu arada dünya ticaretinin daralmasının sonucu korumacılık eğilimlerinin artmasının da etkisiyle geleneksel ürünlerin hem sürümü zorlaştı, hem de doğal olarak fiyatlardaki aşırı düşüş, vadesi gelen borçların ödenmesini sorunsal hale getirdi.

Bu tarihten sonra aşırı borçlu ülkeler ilk defa net kaynak

(6) Richard W. Lombardi, Le piège Bancaire, a.g.e., ss. 161-162.

transfer eder duruma geldiler. 1985'te Güney Yemen ihracat gelirlerinin % 47.9'unu, Bolivya % 37.8'ini, Portekiz % 36.8'ini, Cezayir % 33.6'sını, Pakistan % 27.1'ini, Meksika 1983 ve 1984'de ihracat gelirinin % 82'sini borç ödemelerine tahsis etmek durumunda kalmışlardı...

Azgelişmiş ülkelerin içine itildikleri olumsuzluğun bir nedeni de alınan kredilerin verimsiz kullanılması, çoğunlukla sağlanan kaynağın silah alımlarında kullanılmasıdır. "1982' ye kadarki on yılda, petrolü olmayan gelişmekte olan ülkelerdeki dış borçların % 20'sinin silah ithalatından kaynaklandığı tahmin edilmektedir."(7) Üçüncü Dünya'ya 1982-86 döneminde de 224.4 milyar dolarlık silah satıldı. Bir başka neden, borçlu ülkelerden sermaye kaçışı, kredilerinin verimsiz projelerde telef edilmesi ve lüks tüketim harcamalarına yöneltilmesidir.

Filipinlerde 2 milyar dolarlık borçla inşa edilen Bataan nükleer santrali bir kilovat bile enerji üretmeden devre dışı kaldı, çünkü deprem bölgesinde inşa edilmişti ve uyuyan yanardağa beş mil uzaklıktaydı. Yine aynı ülkede aşırı kapasite olmasına rağmen; verimlilik kriterleri açısından da uygun olmayan bir yöreye şeker fabrikası kuruldu. (Elbette önemli olan fabrikanın verimli çalışması değil, fabrika teçhizatı satışında alınan rüşvetti). Bu arada Marcos'un *şeker çarı* olarak ün yapan Roberto Bendicto'nun fabrika ekipman alımından aldığı komisyon hatırlanmaya değer.

Benzer bir durum Brezilya için de söz konusudur. Bu sonuncu ülke, hiç bir elektrik enerjisi üretme şansı olmayan üç nükleer santral için 6 milyar dolar borçlanmıştı. "Togo da Almanlar tarafından finanse edilen bir demir-çelik kompleksi tamamandığında, Togo hükümeti ülkede demir cevherinin kırıntısının bile bulunmadığını" farketti. Bunun üzerine Alman teknisyenler bir "çözüm" arayışı içine girdiler. Togo devlet başkanını sarsılan itibarını kurtarmak gerekiyordu. Başkentin

(7) Ortak Geleceğimiz, Çevre ve Kalkınma Komisyonu, a.g.e., s. 396.

liman iskelesini sökerek durumu kurtarmaya çalıştılar. "Talihin bir cilvesi", bu iskele Birinci Dünya Savaşı öncesinde Almanlar tarafından inşa edilmişti ve halen kullanılmaktaydı."[8] Arjantin'de askeri cunta zamanında alınan kredilerin yaklaşık yarısının hiçbir meşru ekonomik ve "ahlakî" gerekçesinin olmadığı Raul Alfonsin iktidara geldiğinde anlaşıldı...

Aşırı borçlanma ve borç krizinin en önemli nedenlerinden biri de şüphesiz sermaye kaçışıdır. Borç olarak alınan fonların özel kişiler tarafından yurt dışına (sanayileşmiş ülkelere, ABD, Avrupa vb.) kaçırılması demek olan sermaye kaçışı, bir ülkenin kendi parasını yeniden borç olarak geri getirerek faiz ve anapara ödemeleri yoluyla tekrar dışarı transfer etmesi gibi bir garipliği ifade eder.[9] Dünya Bankası tahminlerine göre 1979-82 aralığında, Meksika, Venezüella ve Arjantin'den 67 milyar dolar sermaye kaçırılmıştır. Zengin Latin Amerikalıların kaçırdığı yaklaşık 180 milyar dolar, o yıllardaki toplam borçların yarısına eşit olduğu ileri sürülmüştür. Sadece Meksika'dan 1976-85 aralığında 53 milyar dolar sermaye kaçışı olmuştur. Bu, Meksika'nın borçlarının % 70'ine eşit bir meblağ idi. Asıl ilginç olan Venezuella'nın durumudur. Bu ülkeden kaçan sermaye, net borçlanmasından [30 milyar dolar] daha fazladır. IMF'nin tahminlerine göre Afrika Kıtasından 1974-75 döneminde 30 milyar doların dışarıya kaçırıldığı ileri sürülüyor. Dünya finans sisteminin önde gelen kuruluşlarından Morgan Bank'ın yaptığı hesaplamalara göre, eğer sermaye kaçışı olmasaydı, 1985'te Arjantin'in dış borcu 50 milyar dolar yerine sadece 1 milyar dolar olacaktı. Meksika'nın borcu 97 milyar dolar yerine 12 milyar dolar, Venezuella'nın 31 milyar dolar borç yerine, emperyalist ülkelerden 12 milyar dolar alacağı söz konusu olacaktı[10]. Nijeryalı yüksek düzeyde bir yetkilinin ülke petrol gelirlerinden 1 milyar doları İsviçre'de bir bankadaki özel hesabına yatırması, en çok bi-

(8) Richard W. Lombardi, Le piège Bancaire, ..., a.g.e.
(9) Bkz: Problèmes Economiques 1 Nov. 1989. No: 2147.
(10) Crise on relance, le capital fait durument payer au prolitariat de la planete.

linen örneklerdendir.[11] Bir başka örnek de, Meksika eski devlet başkanı Lopez Portillo'dur. Portillo'nun başkanlıktan ve ülkesinden 1 milyar dolarla ayrıldığı bilinmektedir. Türkiye' den kaçırılan sermayenin miktarı hakkında "resmi" veriler mevcut olmamakla birlikte, 1970'lerin ikinci yarsından 1980' lerin başına kadarki dönemde yaklaşık 40 milyar doların yurt dışına kaçırıldığı iddiaları söz konusudur. Eğer bu iddia doğru ise, son dönemde her yıl yaklaşık 7 milyar dolar dış borç ödeyen, buna rağmen 1990 yılı sonunda 49 milyar dolar dış borcu bulunan Türkiye'nin, böyle bir kan kaybına ne pahasına katlandığı daha iyi anlaşılır.

1980-88 aralığında hampetrol % 53, kalay % 57, şeker %64, kahve % 30, pamuk % 32 oranında reel fiyat aşınmasına maruz kaldı.[12] Geleneksel ürünlerin dünya pazarındaki bu aşırı fiyat kayıpları da borç krizine giden yolu kısaltan nedenlerden bir başkasıydı.

Bu koşullarda ilk ödeyememezliğe düşen ülke Meksika oldu. Türkiye'de 1978'de şiddetli bir borç kriziyle yüz yüze gelmişti. (Daha önce 1958 ve 1970'de benzer durumla karşılaşmıştı) Fakat borç krizinin dünya ölçeğinde başlangıç yılı sayılan 1982'de (Meksika'nın ödeyemezliğe düştüğü yıl) Türkiye uluslararası finans pazarına yeniden girmişti ve *Baker Planını*, Baker planından önce uygulayan IMF'nin başarılı öğrencileri arasına girmişti...

1982 Meksika borç kriziyle başlayan süreç devam ediyor. Zira 1982 den bu yana soruna kalıcı çözüm bulunmadı. Üstelik azgelişmiş ülkeler borç ödeyebilmek için ihracat fazlası vermeye zorlandıkça yoksullaştılar. Artık ortalama bir Afrikalı bu gün 30 yıl öncesine göre daha kötü besleniyor. Tüm aşırı borçlu ülkelerde işsizlik artıyor, kişi başına gelir düşüyor, sosyal amaçlı harcamalar kısılıyor. Sağlık ve eğitim hizmetlerinden yararlanmak neredeyse bir "ayrıcalık" haline dönüşüyor.

(11) Alain Dauvergne; Dette mondiale, de Craquement inquietants, La Ponit 9. Sept. 85.
(12) UNCTAD, Handbook of International Statistics. 1988.

3. Aşırı Borçlanmanın Sosyo-Ekonomik ve Ekolojik Sonuçları

1982 Meksika borç krizini izleyen dönemde azgelişmiş ülkelere doğru kaynak akışı hızla gerilerken, yukarda sözünü ettiğimiz olumsuz nedenlerin de etkisiyle borç ödemeleri önemli ekonomik, sosyal ve ekolojik sorunlar yaratmaya da devam ediyor. 1981'de 78 milyar dolar olan faiz ve ana-para ödemeleri, 1985'te 114 milyar dolara yükseldi. Aynı dönemde söz konusu ülkelerin petrol dışındaki hammadde ihracatından sağladıkları gelir 104 milyar dolardan 87 milyar dolara geriledi. Hammadde fiyatlarındaki bu hızlı düşüş ileri sanayi ülkelerinde enflasyonu aşağı çekmeye "katkıda" bulunurken, borçlu ülkelerde özellikle de Afrika'da kötü-beslenmeyi daha da derinleştirdi. Bu olumsuz eğilim geçerliyken ve yoksul ülkelerden sanayileşmiş ülkelere doğru kaynak akışı hızlanırken, borçlar da kabarmaya devam etti. Nitekim *Uluslararası Ödemeler Bankası* (BIS)'in tahminlerine göre, azgelişmiş ülkelerin borçları, 1984-86 aralığında 250 milyar dolar artış gösterdi. Bu üç-yıllık dönemde yaklaşık % 25'lik artış demektir. Böyle bir ortamda yeni alınan kredilerin de yeni yatırımlara değil, borç ödemelerine tahsis edilmeleri kaçınılmazdır.

Azgelişmiş ülkelerde geçerli büyüme modellerinin aşırı düzeyde ithalat bağımlılığı yarattığı üzerinde daha önce durmuştuk. Zaten kısıtlı kaynağın daha büyük bölümünün borç ödemelerine tahsis edilmesi, büyüme için gerekli teçhizat, ara-malı ve hammaddelerin daha az ithal edilmesi anlamına gelir. *"Amerikalılar Arası Kalkınma Bankası'*nın yaptığı hesaplamalara göre, Latin Amerika ülkelerinin 1983'deki ithalatının % 65'i sermaye malları ve ara-mallarından oluşuyordu. Petrol dahil edildiğindeyse bu oran % 80'in üzerine çıkıyordu"[13]. Arjantin'in sermaye malları ithalatı 1979-

(13) Inter-American Development Bank, External Debt and Economic Development in Latin Amerika, Background and perspectives. 1984, s. 43.

81 aralığında toplam ithalatının % 36'sı iken, bu oran, 1982-83 aralığında % 20.1'e düştü. Aynı dönemler için benzer oranlar sırasıyla, Brezilya için % 23.5 ve % 20.1, Venezüella için % 46.4 ve 39.9 olmuştu.(14) Bu koşullarda büyüme için gerekli yeni yatırım malları (teçhizat) ithali bir yana, mevcut kapasiteyi kullanmak için gerekli ara-malları ve hammaddelerin ithali bile sorunsal hale gelir. Bu da, büyüme oranlarını aşağı çekip işsizliğin daha da artmasına neden olur." Ortaya çıkan ekonomik sıkışma, kişi başına yurtiçi hasılayı başta gelen sekiz Latin Amerika ülkesinde ortalama % 8 düşürdü. Bu yükün çoğunu da yine yoksullar taşımak zorunda kaldı, çünkü reel ücretler düşerken işsizlik artmaya başladı. Artan yoksulluk ve bozulan çevre koşulları bu gün önemli Latin Amerika ülkelerinde açık seçik görülebilmektedir".(15)

Bilindiği gibi azgelişmiş bir ülkenin aşırı borçluluk durumunda borçlarını ödeyebilmesi, ancak ihracat fazlası vermekle mümkündür. İhracat fazlası elde etmenin de yolu, ya ihracatı artırmaktan ya da ithalatı kısmaktan geçer. Daha önce açıklanan nedenlerle, ihracatı ve dolayısıyla ihracat gelirlerini artırmak mümkün olmayınca, geriye ithalatı kısma "seçeneği" kalır... Yüksek düzeyde teknolojik bağımlılığın geçerli olduğu koşullardaysa, tüketim malları ithalatını kısmak sermaye malları ithalatını kısmaktan daha kolay olduğu için, borçlu ülkelerin hükümetleri gıda maddeleri ithalatında önemli kısıntılar yapmak zorunda kalıyorlar. Tüketim malları ithalatının kısılmasıysa, emekçi kitleler ve diğer düşük gelirli toplum kesimleri açısından ikili bir olumsuzluk anlamına gelir: Birincisi söz konusu mallara ulaşmak zorlaşıyor; ikincisi, fiyatları yükseliyor. Dolayısıyla beslenme geniş kitleler için problematik hale geliyor. Bu konuda en çarpıcı örnek Meksika'dır. Söz konusu ülkenin gıda maddeleri ithalatı 1981-82 yıllarında % 61 oranında azaldı. İthalattaki bu azalışa bir de ülkenin gıda maddeleri üretimindeki

(14) Inter American, Development Bank, a.g.e.
(15) Ortak Geleceğimiz, a.g.e., s. 111.

% 10'luk gerileme eşlik etmişti.[16]

Aslında bir ülkenin borç ödemek amacıyla dış ticaret fazlası vermeye zorlanması, azgelişmiş ülkelerin yağmalanmasının yeni bir tezahürüdür. Zira tüm borçlu ülkeler dış ticaret fazlası vermek zorunda kaldıklarından, sınırlı Batı pazarında kıyasıya rekabet etmek zorunda kalıyorlar. Bu da zaten düşük olan ihraç malları fiyatlarını daha çok düşürüyor. Dünya ekonomisinin yapısal kriz içinde bulunduğu, dünya ticaretinin daraldığı, korumacılığın ve tarife dışı uygulamaların yaygınlık kazandığı bir ortamda böylesi bir tercihe zorlanmanın ne anlama geldiği ortadadır.

Birçok aşırı borçlu ülkede süpermarketlerin yağmalanması, suçluluk oranlarındaki hızlı artış yoksulluğun ve sefaletin derinleşmesiyle doğrudan ilgilidir. Borç ödemek amacıyla ihracat artışı sağlama yaklaşımı, bir başka açıdan daha yoksulluğun ve sefaletin derinleşmesine neden oluyor. Zira eskiden iç tüketime tasis edilen bir kısım mallarında ihraç edilmesi zorunlu hale geliyor. Böyle bir tercih de hem iç tüketimin kısılması, hem de söz konusu malların fiyatlarının yükselmesine neden oluyor. Borç ödemek amacıyla "istikrar tedbirleri" uygulamaya zorlanan Latin Amerika ülkeleri 1982'de 9.7 milyar dolar, 1983'de de 31.2 milyar dolar dış ticaret fazlası verdiler.[17]

Azgelişmiş ülkelerde kötü beslenme ve açlığın bir nedeni de "Batı-tipi" tüketim modelinin benimsenmiş olmasıdır. Kapitalist rasyonellik koşullarına uygun olarak üretmek mümkün olmadığı gerekçesiyle, bazı gıda maddelerini ithal yoluyla elde etme yoluna gidiyorlar. "Bazı ülkelerin büyük çapta et üretimi yapan sanayileşmiş ülkelerin hayvanlarını besleyecek maddeleri ihraç edip et ithal etmek zorunda kalmaları bu yüzdendir. Brezilya'da besicilik için kullanılan soya fasulyesi küspesinin dörtte üçü dışarıya (Avrupa'ya) ihraç ediliyor.

(16) Pierre Salama, "Endettement et Accumulation de la Misère" Revue Tiers-Monde T. XXV. No: 99 Juillet-September 1984. ss. 491-507.
(17) Aldo Ferrer, "Dette, Souverainete et Democratie en Amerique Latine", s. 12.

Entansif besiciliğin gelişmemesi ve ölçek sorununun çözülememesi içerde daha rasyonel kullanmayı engelliyor."[18]

Ne ki yoksulluğun derinleşmesi farklı faktörlerin bir bütünüdür. "Bu miktarları ödeyebilmek, ücretlerde, sosyal hizmetlerde, yatırımda, tüketimde ve istihdamda, gerek kamu gerekse özel sektörü kapsayan ciddi kesintileri içeren durumun daha da kötüleşmesi sonucunu getirmiştir. Çevre ve kaynaklar üzerindeki baskılar; yeni ve geniş ihracat imkanları, ithal ikameleri aranırken daha artmış, çevre daha fazla bozulup aşırı sömürülürken kentlerde ve kırsal alanlarda sayıları artan yoksullar umutsuz bir beka mücadelesine düşmüşlerdir."

"Demek ki Latin Amerika'nın doğal kaynakları kalkınma için veya hayat standartını yükseltmek için değil, sanayileşmiş ülkelerdeki alacaklılara karşı mali yükümlülüklerini yerine getirmek için kullanılmaktadır. Borç sorununa bu yaklaşım, ekonomik, siyasal ve çevresel sürdürülebilirlikle ilgili sorunları ortaya çıkarmaktadır. Nispeten yoksul olan ülkelerden, aynı anda hem hayat standartlarını düşürmelerini, hem de borç alabilirliği sürdürmek için zaten nadir olan kaynaklarını giderek daha çok ihraç etmelerini beklemek, demokratik seçimle gelmiş hükümetlerin uzun süre dayanabilecekleri öncelikler sayılamaz. Şimdiki durum sürdürülebilir kalkınma ile tutarlı değildir."[19]

Bugün insanlığın karşı karşıya olduğu ekolojik sorunların, dünya nüfusunun yaklaşık % 20'sinin oluşturdukları halde dünya kaynaklarının neredeyse % 80'ini kullanan zengin ülkelerden kaynaklandığında şüphe yoktur[20]. Ne var ki paradoksal olarak aşırı yoksulluk da çevrenin tahribini hızlandırıyor. Yoksul köylüler yaşamlarını sürdürebilmek için ormanları kesip toprak edinme yoluna gidiyorlar. Artan insan ve hayvan nüfusunun topraklar üzerindeki baskısı, toprakların çoraklaşıp verimsizleşmesiyle sonuçlanıyor. Belirli bir

(18) Ortak Geleceğimiz, a.g.e., s. 111-112.
(19) Bkz: Fikret Başkaya: "Çanlar İnsanlık İçin Çalıyor" Mülkiyeliler Birliği Dergisi, Sayı: 120, Haziran 1990.
(20) Fikret Başkaya **Borç Krizi Üzerine Bir Deneme**, Birlik Yay. Ankara 1986, s. 85.

eşikten sonra çevrenin bozulması yoksulluğu daha da derinleştiriyor. Aşırı borçlu ülkeler borç ödeyebilmek için doğal çevreye daha çok baskı yapmak zorunda kalıyorlar. Ormanları kesip ihraç ederek, topraklardan daha fazla ürün almak üzere toprak verimliliğini tehlikeye atan tarımsal yöntemleri devreye sokarak, hem ekolojik dengeyi bozuyorlar hem de gelecek nesillerin yaşamını tehlikeye atmak pahasına zenginlere daha çok kaynak transfer etmek gibi anlamsız bir sürece zorlanıyorlar.(21) Elbette toprak dağılımındaki aşırı dengesizlik vb. nedenler de çevrenin tahribini hızlandırıyor. Örneğin Guatemala'da nüfusun % 2'sini oluşturan büyük toprak sahipleri ekilebilir toprakların % 80'ine sahiptir. Bu durum küçük parselleri işlemek durumundaki yoksul köylüleri toprakları aşırı kullanmaya zorluyor. Bu durum kaçınılmaz olarak ekolojik zararlara neden oluyor.

4. Neden Bir Borçlular Karteli Oluşturulamıyor?

"Üç yıl önce Tanzanya eski devlet başkanı Juluis Nyerere, şu soruyu sormuştu: *"Borçlarımızı ödemek için çocuklarımızı açlıktan öldürmemiz mi gerekiyor? Şimdi bu sorunun cevabı pratikte verilmiş durumdadır ve cevap "evet"tir. Geçen üç yılda dünyanın yüzbinlerce çocuğu ülkelerinin borçlarını ödeyebilmek için canlarını verdiler ve halen milyonlarcası da yetersiz beslenmenin sonucu çelimsiz vücutları ve zayıf zihinleriyle faiz ödemeye devam ediyorlar.*(22). Bu aşamada, azgelişmiş ülkelerin ekonomilerini zaafa uğratmak, ekolojik hasarları artırmak, geniş kitlelerin yaşam koşullarını daha da kötüleştirmek pahasına neden hala borç ödemeye devam ettikleri sorusunu tartışmak gerekiyor. Neden karşılıksız kaynak transferine devam ediyorlar? Borçlar ödenmese ne olur? Soruna nasıl çözüm bulunmalıdır vb. gibi sorular da ister iste-

(21) Bu konuda bkz: Alan B. Durning, Poverty and Environment: Reversing the Downward Spiral, Worldwatch Papers no: 92, November 1989.
(22) UNESCO: State of World Children, 1989.

mez akla geliyor.

İşbirlikçi Oligarşilerin Çıkarları Borçların Ödenmesini Gerektiriyor.

Daha önce de değişik vesilelerle değindiğimiz gibi, II. Dünya Savaşı sonrasında sömürgecilik tasfiye edilmedi. Tam tersine sömürgeciliğin yeni bir versiyonu yerleşti ve sömürü daha da derinleşti. Sömürgeci-emperyalist ülkelerle azgelişmiş denilen ülkeler arasındaki bağımlılık, hakimiyet ve sömürü ilişkilerini gerçekleştiren mekanizmalar değişti. Eskiden sömürge ülkelerin haklarını emperyalizmin denetiminde tutan sömürgeci yöneticilerin yerini yerli unsurlar aldı.

Tarihsel süreç içinde sömürünün içselleşmesiyle, çıkarları emperyalizmin sürdürülmesine bağlı yerli işbirlikçi sınıf ve tabakalar oluştu. Aslında sömürgeciliğin bu yeni verisyonu, klasik sömürgeciliğe göre, emperyalist ülkeler için hem daha "ucuz" hem de daha "etkin" bir yöntemdir. Ucuza geliyor zira, emperyalist, sömürgeci devletleri bir sürü harcamalardan kurtarıyor. "Etkin"dir, zira, yerli işbirlikçi sınıf ve guruplar milliyetçi bir retorikle ülkelerinin sömürüsünü derinleştirebiliyorlar. Böylece hem emperyalizme, sömürgecilere karşı oluşagelen muhalefet, anti-sömürgeci bilinç etkisizleştiriliyor, hem de sözde "milliyetçi" bir retorik egemen kılınarak, her türlü demokratik talep ve muhalefet şiddetle ezilebiliyor.

Azgelişmiş ülkelerin işbirlikçi oligarşilerinin mevcut *status quo*'nun ve eşit ve adil olmayan uluslararası ilişkilerin karşısına daha eşitlikçi, adil bir bölüşüm için çıktıklarında, kendi ülkelerindeki emekçi sınıf ve tabakaların da kendilerine karşı benzer taleplerle çıkmasından ve sınıf mücadelesinin derinleşmesinden korkuyorlar. Gerçekten uluslararası planda "bölüşüm sorunu" gündeme geldiğinde, aynı şeyin ulusal planda da gündeme gelme olasılığı her zaman mevcuttur. Üstelik radikalleşen kitle hareketinin sadece bölüşüm iliş-

kilerini değil, mülkiyet ilişkilerini de gündeme getirme olasılığı söz konusudur. Zira azgelişmiş ülkelerde ülke zenginliği, küçük bir azınlığın elindedir. Zaten ulusal plandaki gelir dağılımı dengesizliği, üretim araçlarının azınlığın elinde olmasının sonucudur.

Üçüncü Dünyanın ayrıcalıklı eliti, emperyalist ülkelerin egemen sınıflarının bir uzantısıdır. Dolayısıyla borç verenlerle borç alanlar son tahlilde aynı hamurdan yapılmışlardır. Aynı ortak zihniyeti taşırlar. Ulusal ve uluslararası planda sömürü ve baskının sürmesinde ortak çıkarlara sahiptirler. Serbest pazar ekonomisine hayranlıkları ve sermayenin serbest akışının aşırı taraftarı oluşları, sadece dış kaynağın (yabancı sermaye) ülkeye gelmesi istediğini değil, kendi servetlerini de kolaylıkla dışarıya "kaçırmalarına" olanak verdiği içindir.

1983'te Latin Amerika ülkeleri tarafından başlatılan *Paris Kulübü* karşısında bir borçlular karteli oluşturma girişimlerinin sonuçsuz kalması, yukarda söylenenleri doğrular niteliktedir.(23) Değişim hadlerinin giderek bozulduğu, korumacılığın arttığı, azgelişmiş ülkelere doğru kaynak akışının nerdeyse durduğu bir ortamda hızla kan kaybeden borçlu ülkeler, uluslararası eşitsiz ilişkiler konusunda yüzeysel taleplerde bulunmanın ötesine geçemediler. Sadece alacaklılardan daha çok "anlayış" ve "esneklik" beklediklerini, onun ötesine geçme niyetinde olmadıklarını ortaya koydular.

Gerçekten en umut verici gibi görünen ve bir borçlular kartelinin oluşacağına dair beklentiler uyandıran *1984 Kartegana, 1985 Montevideo, 1987 Acapulco*'da yapılan toplantılar bir sonuç vermedi. Şüphesiz borç veren ülkeler de böyle *ortak bir cephenin* oluşturulmasını engellemek için ellerinden geleni yapıyorlar. Büyük borçlulardan herhangi biri borç ödeme-

(23) Bkz: Guillermo O'Donnel "Brazil's failuze: What future for debtors' Cartels?" T.W.Q. Tome 9. No: 4, October. 1977 ss. 1157-1166 ve Joseph Demetrius, Edward J. Tregurtha, Scoott B. Mac Donald, "A Brave New World: Debt, Default and Democracy in Latin America" in Journal of Interamerican Studies and World Affairs.

lerini durdurduğunda, ya da borçluları ortak harekete davet ettiğinde, çokuluslu özel ticari bankalar ve uluslararası denilen finans kuruluşları (IMF, Dünya Bankası vb) duruma müdahale ederek söz konusu ülkeye "kolaylıklar" sağlıyorlar. Aynı şekilde böyle bir çağrıya cevap verebilecek olanlarla borçları "hafifletici" anlaşmalar yapma yoluna gidiyorlar...

Nitekim, bir borçlular kartelinin oluşması söz konusu olunca ve borçlular peşpeşe toplantı ve konferanslar başlatınca, alacaklı ülkeler Meksika'yla hemen bir borç erteleme görüşmesi başlattılar. Meksika'nın borçlarının bir bölümü 14 yıl süreyle ertelendi. Ve altı yıllık ödemesiz süre tanındı. Faiz oranları düşürüldü. Meksika borç erteleme operasyonuyla, borçluların ortak hareket etme potansiyeli boşa çıkarıldı.

Borçlu ülkeler tarafından borç sorununa tekil çözüm yolu arayışları da söz konusu oldu. Bolivya 1985'den sonra borç ödemelerini durdurdu. Peru ihracat gelirlerinin % 10'undan fazlasını borç ödemelerine tahsis etmeme kararı aldı. Nijerya'da aynı yönde bir karar alarak, borç ödemelerine ihracat gelirinin % 30'dan fazlasını ayırmayacağını ilan etti. Brezilya 1987 Şubatında faiz ödemelerni durdurdu. Ne ki bu ve benzer önlemler sonuçsuz kalmaya mahkûmdur ve bu tür girişim sahipleri çok geçmeden IMF, Dünya Bankası, OECD' nin kapısını çalmak ve daha büyük ödünler ve daha yüksek bedel karşılığı yeni krediler talebetmek zorunda kalıyorlar...

Bu arada Batı finans sermayesinin sözcülerinin "çözüm önerileri" de gündeme geldi. *Baker Planı* ve *Brady Planı* bunlardan en popüler olanlarıdır. Her iki planın eleştirisini başka yerde yaptığımız için, burada bunların değerlendirmesine girmiyoruz. Geçerken şunu söyleyebiliriz ki, söz konusu "planlarla" asıl amaçlanan soruna çözüm bulmaktan çok, balkondaki seyirciyi oyalamaktır.[24]

---

(24) Bkz: Fikret BAŞKAYA, Borç Krizi Üzerine Bir Deneme, a.g.e., ve Mülkiyeliler Birliği Dergisi, Ağustos 1989, Sayı: 110. Çözüm Önerilerinin Bir Dökümü İçin Bkz: Morris Miller, Resolving the Global Dept Crisis, UNDP Policy Discussion Paper, N.Y. 1989.

Borçlar Ödenmezse...

Şüphesiz borç ödemelerinin tekil olarak durdurulması, ya da dünya finans sistemini sarsmayacak boyutta ödememezlik, borç verenlerin sert tepkisiyle karşılaşır ve bu tip çıkışlardan sonuç almak olanaksızdır. Söz konusu ülkelerin ortak hareket etmeleri koşuldur. Ancak böyle bir durumda borç sorunu gerçek anlamda gündeme getirilebilir ve borçluların talepleri dikkate alınır. Zira böyle bir girişim dünya finans sistemini sarsacak bir ağırlığa sahiptir. Gerçi 1980'lerin ilk yarısından başlayarak bankalar risklere karşı önlemler aldılar. Ama, yine de borçlulara bağımlılıkları yüksektir. Brezilyalı iktisatçı Celso Mong: "Bir milyon borcum olsa işim bitik, ama 50 milyar borcum olsa bankanın işi bitik" derken, bağımlılığın bu boyutunu vurgulamak istemişti.

Tekil ülkelerin borç ödemelerini durdurmaları halinde alacaklı bankalar ve gerisindeki emperyalist devletler söz konusu ülke veya (az sayıdaki) ülkelere, ekonomik ambargo, boykot uygulayıp yeni kredi akışını keserek, söz konusu ülkeyi uluslararası planda tecrit etme yoluna giderler. Başkaca bir yaptırımda bulunamazlar. Örneğin XIX. yüzyılda ya da XX. yüzyılın ilk on yıllarında olduğu gibi, borçlu ülkeyi işgal etme veya alacaklarını tahsil etmek amacıyla ülke gelirlerinden bir bölümüne el koyamazlar. Sonuncu duruma en çarpıcı örnek Osmanlı İmparatorluğu'dur. Bilindiği gibi 1880'li yılların başında alacaklı devletler Osmanlı Maliyesi'ne el koymak üzere özel bir idare, Duyun-u Umumiye (Genel Borçlar) oluşturmuşlardı. Benzer bir durum bir çok başka ülke için de geçerliydi. (Mısır, Çin vb.) İngiltere, Almanya ve İtalya Venezüella'dan alacaklarını tahsil etmek amacıyla bu ülkeye donanma gönderme kararı aldıklarında, ABD Başkanı Theodore Roosevelt, *Monreo Doktrini*'nin öncülü olan 1905 deklarasyonunu yayınlamıştı. "Dış güçlerin müdahalesini önlemek amacıyla ABD'nin müdahale hakkı" olduğu düşüncesini içeren deklarasyon, Latin Amerika'nın ABD'nin "nüfuz bölgesi"

olduğunu iddia eden bir belgeydi. Şimdilerde borçların tahsili için borçlu ülkelerin işgali veya borçların tahsili için (Duyunu Umumiye vb. gibi) özel idareler oluşturmak gerekmiyor. Borçları tahsil etmenin daha rafine yönetmleri söz konusu ve bu işi IMF ve Dünya Bankası ve başka "uluslararası kuruluşlar" aracılığıyla yapıyorlar...

Borç Ödemeleri Durdurulalıdır

Ekonomik, ekolojik, yasal ve insan hakları açılarından bakıldığında, borç ödemelerinin durdurulması gerekiyor.

Ekonomik olarak: Borç ödemeleri azgelişmiş ülkeler için bir talan halini almış durumdadır. Sadece 1985'te borç ödemeleri, yabancı sermayenin kâr transferleri ve sermaye kaçışı yoluyla yoksul ülkelerin uğradıkları kayıp 240 milyar dolardı. Bu rakam 1949-52 yıllarını kapsayan dört yılda Marshall Planıyla açılan kredilerin dört katıdır. üstelik Marshall Planıyla açılan krediler geri ödenmişti. Oysa yoksulların zenginlere yaptıkları "yardımın" hiç bir karşılığı yok. Yukarıdaki rakama asıl kan kaybı mekanizması olan ticaret hadlerinin bozulmasından dolayı uğranılan kayıp eklendiğinde, durumun ne kadar vahim olduğu daha iyi anlaşılır. Yoksullardan zenginlere doğru akıl almaz bir kaynak transferi söz konusudur ve bunun asıl sorumlusu da sanayileşmiş ülkelerdir, onların uyguladıkları politikalardır. "Zenginler Kulübü", ticaret hadlerinin azgelişmiş ülkeler aleyhine olarak bozulmasına neden olarak (ihraç ettikleri ürünleri sürekli pahalandırıp ithal ettiklerini ucuzlatarak); borç faiz oranlarını yükseltip değişken faiz uygulayarak, korumacı önlemleri artırarak, yeni ve uygun koşullarda kredi açmaktan kaçınarak, yoksullaştırıcı (kemer sıkma) politikalar empoze ederek, kâr transferlerini yoğunlaştırarak, yoksul ülke yöneticilerini yozlaştırarak (rüşvet, komisyon vb.) söz konusu ülkelerden sermaye kaçışına uygun bir zemin oluşturarak, vb. borçlu ülkelerin boğazını iyice sıkıyorlar.

Ekolojik bakımdan da borç ödemelerinin durdurulması gerekiyor. Zira dar anlamda Batı finans kuruluşlarının ve onun gerisindeki "azınlığın" çıkarlarını koruyup sürdürmeye hizmet eden borç ödemeleri ekolojik dengeleri zorlayıp çevrenin tahribini hızlandırıyor ve gezegen üzerindeki tehdidi daha da derinleştiriyor. Eğer geçerli eğilimler tersine çevrilmezse, insanlığın geleceği küçük bir azınlığın çıkarı için feda edilmiş olacaktır.

İnsan hakları açısından da, borç ödemelerinin durdurulması gerekiyor. Zira mevcut durum, tüm yasal düzenlemelere öncelik taşıması gereken *İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi*'ne de aykırıdır. Zira dış borçlar yoluyla gerçekleştirilen yağma köleleştirmenin yeni bir biçimi halini almış durumdadır. Söz konusu Beyannamenin dördüncü maddesi köleleştirmeyi açıkça yasaklamaktadır.

Yasal bakımdan da borç ödemelerinin durdurulması gerekiyor. Nitekim, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, azgelişmiş ülke hükümetleri söz konusu ülkelerin haklarının çoğunluğunu temsil etmiyorlar. Bu ülkelerin çoğunda kanlı diktatörlükler iktidarda ve "kendi" halklarına karşı adı konmuş veya konmamış bir savaş açmış durumdadırlar. Amerikan yönetimi tarafından "bağımsız hareket ettiği" gerekçesiyle bir darbeyle Sukarno'yu iktidardan uzaklaştıran Endonezya'nın askeri diktatörü Suharto'nun, solcu ya da sol sempatizanı" oldukları gerekçesiyle yaklaşık bir milyon insanı katledişi bu örneklerden sadece bir tanesidir...

Söz konusu siyasi rejimlerin yaptıkları borçların bir bölümü emekçi kitlelerin katledilmesi için gerekli silahların alımında kullanılıyor. Bazı durumlarda da krediler, açıkça halk düşmanı, emperyalizmin kuklası yönetimleri ayakta tutabilmek için veriliyor[25]. Elbette bu sonuncu durumda borç verenlerin suç ortağı oldukları kesindir. Dolayısıyla "yasallık" gerekçesi (tarafların özgür iradesi vb. gibi safsatalar) borç

(25) Bkz: James Petras "Devlet Terörünün Anatomisi" Mülkiyeliler Birliği Dergisi-F. Başkaya Çevirisi, Haziran 1988.

ödemelerini sürdürmenin gerekçesi olmamalıdır. Zaten "yasal olan durum" her zaman haklı olan durum değildir. Tarih bu türden uyumsuzluğun sayısız örneklerine tanıklık edecek durumdadır... Bir zamanlar feodal aristokrasinin yasallığı söz konusuydu ama, burjuvazi tarafından yasal olmaktan çıkarıldı... Kölelik de yasal(*) değil miydi? Bu nedenle "hukuk", "yasallık" uluslararası anlaşmalar vb. gibi gerekçelere dayanarak mevcut durumu haklı çıkarmaya yeltenmek hiç de inandırıcı değildir. Asıl yapılması gereken, geçerli "güç dengelerini" koruyan yasallığa uyum sağlamak değil, söz konusu yasallığın gerisindeki güçlerle mücadele etmektir.

Bu gün azgelişmiş ülkelerin insanları borçların ödenmesi pahasına canlarını veriyorlar ve insanca yaşam koşullarından dah da uzaklaşıyorlar... Özel hukukta bile alacaklar tahsil edilirken, borçlunun mallarına, gelirine haciz konurken ilgilinin minimum düzeyde yaşamasını tehlikeye atacak sınır aşılmaz. Bu gün uluslararası düzeyde bu sınırın çok ötesine geçilmiş durumdadır. İnsan yaşamını özgürlüğünü, güvenliğini, ekolojik gerekleri dikkate almayan bir "yasallığa" dayanarak borç ödemelerinin haklı gösterilmesi, kendinden menkul bir yasallığın gerisine gizlenmek anlamına geliyor.

Ne var ki, bir başına borç ödemelerinin durdurulması sorunun çözümü için yeterli koşul değildir. Bu nedenle de, sadece borçlar değil, "gelişmiş" ve azgelişmiş ülkeler arasındaki eşitsiz ilişkilerin ve dengesizliklerin gündeme getirilmesi gerekiyor. Bir kere azgelişmiş ülkelerde geçerli (Batıyı taklit etmeye çabalayan) büyüme modellerinin terkedilmesi gerekiyor. Fakat bundan önce eşit olmayan, yoksul ülkelerin aleyhine işleyen eşitsiz ilişkilerin ve geçerli eğilimlerin terkedilmesi gerekiyor. Başka bir ifade ile, gelişmiş ve azgelişmiş denilen ülkeler arasındaki ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel ilişkilerin tamamını yeniden biçimlendirmek gerekiyor. Zira geçerli eşit olmayan ilişkiler ve eğilimler yürür-

(*) Köleliğin "yasal" biçimi ortadan kalksa da "ücretli kölelik" her zamankinden daha derinden insanlığı yaralamaya devam ediyor.

lükte kaldıkça, radikal çözümler gündeme getirilmedikçe, ("radikal olmak demek, sorunları kökeninde ele almaktır"), sağlıklı, kalıcı çözümler olanaksızdır. Köklü çözümlerse sadece "ekonomik olanla" sınırlı değildir. Dahası öncelikle de siyasi niteliktedir. Bu da söz konusu ülkelerdeki emperyalizm yanlısı, işbirlikçi egemen sınıfların iktidarına son vermeyi, ulusal planda olduğu gibi, uluslararası düzeyde de eşitlikçi, demokratik ilişkileri, başka bir ifade ile evrensel planda sosyalist demokrasiyi egemen kılmaya bağlıdır. İnsanlığın "önündeki yegane saygıdeğer, seçenek, sosyal, ekonomik, ekolojik ve kültürel ortamı hızla aşındırıp soysuzlaştıran, gezegeni üzerinde yaşanamaz duruma getiren, evrensel plandaki kutuplaşmayı daha da derinleştiren kapitalist üretim tarzına ve onun ücretli kölelik düzenine son vermeye bağlı hale gelmiş durumdadır...

SONUÇ YERİNE

"... Gericilik kaygan bir yamaçtır ki, adımını attın mı kendini aşağıda bulursun."
F. Engels*

Kapitalist üretim tarzı, bir sömürü metabolizması şeklinde gelişiyor. Gelişip yayıldıkça, henüz kapitalist üretim tarzını tanımayan pre-kapitalist sosyo-ekonomik formasyonları etkisi altına alıyor. İşte azgelişmişlik, bu yayılmanın bir sonucu olarak ortaya çıkıyor. İşleyişin sömürü metabolizmasına dayanması eşitsiz bir gelişmeye neden oluyor ve hiyerarşik bir yapıyı ortaya çıkarıyor. İleri kapitalist ülkelerde geçerli teknolojinin, ideolojik yapı ve kurumların, tüketim kalıplarının azgelişmişlere transfer edilmesiyle, bu sonunculara bileşik bir gelişme gerçekleşiyor. Böylece, azgelişmiş denilen ülkelerde kapitalist üretim tarzının ortaya çıkardığı yapı ve kurumlar ile pre-kapitalist yapı ve kurumlar bileşik (kombine) bir biçimde bir arada bulunuyorlar. Azgelişmiş ülkelerde, farklı tarihsel dönemlere ait üretim teknolojileri, siya-

(*) Karl Marx'a 26 Mayıs 1873 tarihli mektup.

sal-ideolojik kurumlar ve yaşama tarzları bir arada ve içiçe yer alıyorlar. Fakat sözkonusu süreç sonucunda birbirinden bağımsız iki ayrı "ekonomi"nin oluştuğu sanılmamalıdır. Aslında "ikili" değil, melez yapılar oluşuyor. Biri kapitalist, diğeri pre-kapitalist iki ayrı "alan"dan söz etmek yanıltıcıdır.

Öte yandan kapitalist üretim tarzı, sadece yatay olarak genişlemiyor; dikey olarak da genişliyor. Daha önce kapitalist ilişkilerin hakim olduğu "alan"da da, dikey olarak gelişiyor. Bu gelişme süreciyle oluşan hiyerarşide, her bir "ulusal" ekonomi yerini alıyor. Hiyerarşinin ya da piramidin tepesinde yer alanlar, sistemin dinamik ve hakim merkezini oluşturuyorlar. Bunlar kapitalist üretim ilişkilerinin en çok geliştiği ekonomilerdir. Bu ekonomiler dünya pazarında da hakim durumda bulunuyorlar.

Fakat dünya sisteminin dinamik merkezi ile bu merkezin hakimiyeti altında tuttuğu bölgeleri ayıran kesin bir sınırın varlığından söz etmek olanaksızdır. Bu anlamda, bütün "ulusal" ekonomiler için göreceli ve potansiyel bir "azgelişmişleşme" tehlikesi sürekli mevcuttur.

En dinamik teknolojilere sahip olan ülkeler, en dinamik sanayi ve ürünlere de sahip oluyorlar. Dünya pazarında da üstün bir konumda bulunuyorlar. Sürekli olarak yüksek katma değerli mallar üretip, bunu düşük katma değerli mallarla (tarım ürünleri, hammaddeler, hafif sanayi ürünleri, vb.) değiştirerek dünya ticaretinden kârlı çıkıyorlar (eşit olmayan değişim). Uluslararası işbölümü ve uluslararası ticaret de sürekli olarak ileri kapitalist ülkelerin lehine, azgelişmiş ülkelerin aleyhine olarak işliyor.

Kapitalist yayılma ve genişleme sonucu kapitalizmin etkisi altına girerek "azgelişmişleşen" ülkelerdeki özerk sosyo-ekonomik yapılar çarpıtılıyor. Ekonomi kendi bütünlüğünü ve tutarlılığını yitiriyor. Dışa dönük ve dışardaki gelişmelerden etkilenebilir, kolaylıkla yara alabilir bir konuma geliyor.

Hakim kapitalist ekonomilerle, azgelişmiş ülkeler arasın-

da oluşan entegrasyon ya da "eklemlenme" dünya ekonomisinin çevresiyle merkezi arasında, çevre aleyhine bir tamamlayıcılık ortaya çıkarıyor ve bunu sürekli olarak yeniden üretiyor. Tarihsel süreç içinde eklemlenmenin ya da entegrasyonun biçimi değişmekle birlikte, ilişkilerin özü değişmiyor. Eşitsiz ilişkiler yeni biçimlerde sürüp gidiyor.

Kapitalist dünya sisteminin yapısı ve işleyişi veri olduğunda, bundan bir sonuç çıkarmak mümkündür:

Birincisi; kapitalist üretim tarzı varlığını korudukça azgelişmişlik de yeniden üretilmeye devam edilecektir. Sömürü metabolizması biçiminde gelişen kapitalist sistem, aynı zamanda bir gelir konsantrasyonu da yaratıyor. Böylece ulusal gelirin küçük azınlıkların elinde toplanması mümkün oluyor. Bu eğilim teknolojik ilerlemeyle birlikte daha büyük önem kazanıyor. Teknolojik seviye yükseldikçe, gelir dağılımı da daha eşitsiz, daha adaletsiz oluyor. Bu eğilim uluslararası planda da geçerlidir. Böylece dünya insanlarının en büyük bölümü alım gücünden mahrum, dünya pazarından dışlanmış oluyor (her ay dünya nüfusunun dörtte birinin, dünya kaynaklarının dörtte üçünü tükettiği hatırlanmalıdır). Bu işleyişin sonucunda, sistemin kendi kendini üretebilmesi giderek problemli hale geliyor. Siyasal çözümler gündeme gelmeden sistemin kendi kendini yeniden üretmesi zorlaşıyor.

İkinci sonuç da şudur: İleri kapitalist ülkelerdeki iktisadi büyümeyi, onların "kalkınma stratejilerini" ya da deneyimlerini taklit ederek, azgelişmişler azgelişmişlikten kurtulamayacaklardır. Buna iki bakımdan olanak yoktur: Bir kere, tarihsel koşullar farlıdır; diğer yandan sistemin işleyişi gereği azgelişmişlik sürekli olarak yeniden üretilmek zorundadır.

Yukarıdaki ifade, azgelişmiş ülkelerde "gelişme" ya da "büyüme" olmayacağı anlamına gelmez. Şüphesiz bu ülkelerde de "büyüme" oluyor. Ne ki, bu büyüme, ünlü bir iktisatçının deyimiyle "azgelişmişliğin gelişmesi"dir. Azgelişmiş ülkelerin de bir gün gelişmişler gibi olacağına ilişkin görüşler, ister

istemez bir İngiliz atasözünü hatırlatıyor: "A blind man in a dark room looking for a black cat that is not here".*

Kapitalist üretim tarzının işleyiş yasaları ve bu işleyişin dünya ölçeğinde doğurduğu sonuçlar dikkate alınmadan, sosyo-ekonomik ve kültürel bir olgu olan azgelişmişliği anlamaya olanak yoktur. Bugüne kadar uygulanan "reçete"lerin, "kalkınma modelleri"nin başarısızlığı, uluslararası sistemi organik bir bütün olarak ele almamaktan kaynaklanıyor. Dünya ekonomisini tek tek "ulusal" ekonomilerin aritmetik toplamı olarak ele alan yaklaşımlar terkedilmeden, tutarlı bir azgelişmişlik teorisi oluşturulamaz ve gerçek anlamda "kalkındırıcı" stratejiler geliştirmek de olanaksızdır.

Uluslararası hiyerarşide belirli yerlere gelmiş olan ekonomiler, diğerlerinin aynı yere gelmesine engeldir. Bir orduda hem askeri hiyerarşiyi muhafaza etmek, hem de herkesin bir gün tepedekiler gibi olacağına inanmak ne kadar olanak dışıysa, kapitalist dünya sisteminin işleyiş yasaları, hiyerarşik yapısı ve eşitsiz ilişkileri geçerliyken de her bir azgelişmiş ülkenin bir gün emperyalist ülkeler gibi olacağını düşünmek aynı derece anlamsızdır.

Piramide benzeyen dünya "ulusal" ekonomiler hiyerarşisinde, bir ya da birkaç ülkenin üst "katlara" sıçraması mümkündür. Belirli bir tarihsel dönemde hegemonik durumda bulunan ekonomilerin, sonra bu konumlarını kaybetmeleri de olağandır. İngiltere iki dünya savaşı arasında ABD'nin lehine olarak dünya ekonomiler hiyerarşisindeki hegemonik konumunu kaybetti. Fakat bir bütün olarak soruna yaklaşıldığında, her bir ekonominin hiyerarşideki konumunu iyileştirmesi başka ekonomilerin durumlarının kötüleşmesiyle (hiç değilse göreceli olarak) mümkündür.

Dünya ekonomisinin bu hiyerarşik yapısı, aynı zamanda bir yanılgıyı da sürekli olarak yaşatıp yeniden üretiyor. Hiyerarşide aldıkları yer ya da bulundukları konuma göre,

(*) Kör bir adam karanlık bir odada, bulunmayan bir kara kediyi arıyor.

her ulusal ekonominin insanları, özellikle de yöneticileri için, kendilerinden daha iyi durumdakiler gibi olma "umudu" korunuyor. Kendilerinden daha "aşağıda" yer alanlara bakarak da, durumlarına sevinebiliyorlar. Oysa burada bir mistifikasyon sözkonusudur. Eğer soruna azgelişmiş ülkelerin tamamı açısından yaklaşılırsa, durum hiç de öyle değildir. Ne ki, hakim ideoloji şimdilik yanılsamayı yeniden üretebiliyor. Bu yanılsama, tüm azgelişmişlerin de bir gün bugünün emperyalist ülkeleri (ABD, Japonya, Federal Almanya, Fransa vb.) gibi olabilecekleri düşüncesi, bilinçli olarak yaygınlaştırılıp yeniden üretiliyor ve hakim düşünce olmaya devam ediyor. Bütün ülkelerin bir gün bugünün zengin ülkeleri gibi olabileceklerini düşünmek, bir ülkedeki tüm yoksulların bir gün milli piyangodan ikramiye kazanarak zengin olacaklarını düşünmek kadar anlamsızdır.

Bu aşamada önemli bir hatırlatma yapmak gerekiyor. Kapitalist üretim tarzı küçük bir azınlığı zenginleştirip dünya nüfusunun giderek artan bir bölümünü yoksullaştırmakla da kalmıyor. İnsanlığın geleceğini de tehlikeye atmış durumdadır. Dolayısıyla sermaye uygarlığı sadece savaş, açlık, yoksulluk, sefalet, azılık kültürlerin tahribi, aşağılanma, manevi yozlaşma vb. üretmekle kalmıyor, giderek gezegeni de üzerinde yaşanamaz hale getiriyor. Teknikçi burjuva uygarlığının "başarısının" ne pahasına gerçekleştiği sorusunu da sormak gerekiyor. Sermaye uygarlığının bunca öğünülen "başarısı", biyosferin milyonlarca, hatta milyarlarca yılda biriktirdiği "ekolojik sermayenin" aşırı israfıyla mümkün olmuştur. Eğer nükleer savaş ya da nükleer kazalar vb. sonucu insanlık ani bir yok oluşa sürüklenmezse, –elbette böyle bir tehlike her zaman mevcuttur– geçerli eğilimler insanlığın ve tüm canlıların yaşam koşullarını yok etme yönünde hızla ilerlemektedir...

Yüzyılın başında marksist teorisyenler tarafından ortaya atılan *Sosyalizm veya Barbarlık* ikilemi önemini ve geçerliliğini elbette korumaya devam ediyor. Ama, ekolojik dü-

zeydeki ürpertici gelişmeler karşısında, sloganı günümüzde şu biçimde yeniden formüle etmek gerekiyor: *Sosyalizm veya Yok Oluş...* Başka bir ifade ile kapitalizme ve emperyalizme karşı verilecek mücadele, sadece eşitlikçi, özgürlükçü, sömürüsüz ve baskının olmadığı, insanların tüm potansiyel yeteneklerinin filizlenip gelişmesine uygun koşulların yaratılacağı bir toplumsal düzen oluşturma amacıyla da sınırlı değildir. Bizatihi gezegenin ve onun üzerinde yaşayan tüm canlıların varoluşunun ve geleceğinin de yegane güvencesidir. Böylesi bir ortamda onurlu yaşamaya aday insanlar için de *seçenekler ikiye inmiş durumdadır.* Ya bu akıl almaz gidişe karşı durmak; sömürü düzeninin ürettiği sonuçlar ve olumsuzluklarla kıyasıya mücadele etmek; ya da kendini ve çevresini aldatmak ama sonuçta toptan aldanmak anlamına gelen, mevcut düzende ve yozlaşmış ilişkiler ortamında kendi durumunu "düzeltmek" için boşuna debelenip durmak... Daha çok kişisel refah peşinde koşarken geri kalan ezici çoğunluğun refahının koşullarını ortadan kaldırmak... Bu yüzden, kapitalizme ve emperyalizme karşı verilecek mücadele, sadece insanlık onurunu kurtarmanın değil, insanlığın geleceğini güvence altına almanın da yegane yoludur...

EKLER

İSTATİSTİKİ BİLGİLER
[Tablolar]

TABLO 1
NÜFUS ARTIŞ ORANLARI: 1980-89

	Ülke Sayısı	GSMH (Milyon Dolar) 1989	Nüfus (Milyon Kişi) 1989	Kişi Başına GSMH (US $) 1989
% 3'den fazla	52	652.000	618	1.060
% 2.2-% 3.0	44	1.042.000	928	1.120
% 1.5-%2.1	22	794.000	1.236	640
% 1.0-% 1.4	15	942.000	1.209	780
% 1'den az	52	16.055.000	1.206	13.330

Kaynak: The World Bank Atlas. 1990.

TABLO 2
1965-1990 DÖNEMİNDE NÜFUS ARTIŞI VE 2000 YILI PROJEKSİYONU

Üike Grupları	1989'da Nüfus (milyon)	Yıllık Ortalama Artış Oranı 1965-73	1973-80	1980-90	1990-2000
Düşük ve orta gelirli ekonomiler	4.037	2.5	2.1	2.1	1.9
Düşük gelirli ekonomiler	2.947	2.6	2.1	2.0	1.9
Orta gelirli ekonomiler	1.090	2.4	2.3	2.1	1.9
Sahra'nın güneyindeki Afrika	479	2.6	2.8	3.2	3.1
Doğu Asya	1.566	2.7	1.7	1.5	1.4
Güney Asya	1.132	2.4	2.4	2.3	1.9
Avrupa, Orta Doğu ve Kuzey Afrika	404	1.9	2.1	2.1	2.1
Latin Amerika ve Karaibler	422	2.7	2.4	2.1	1.8
Aşırı borçlu orta gelirli ekonomiler	506	2.5	2.3	2.1	1.8
Yüksek Gelir Grubu,	789	1.0	0.8	0.7	0.5
OECD üyesi ülkeler	755	1.0	0.7	0.6	0.5
Tüm ülkeler	4.826	2.2	1.9	1.8	1.7
Petrol ihracatçısı ülkeler	609	2.7	2.7	2.7	2.4

Kaynak: World Development Report, 1990.

TABLO 3
KİŞİ BAŞINA GSMH

Kişi başına GSMH 1989	Ülke Sayısı	GSMH (Milyon) 1989	Nüfus (Milyon Kişi) 1989	Kişi Başına GSMH 1989
$ 500'den az	46	970.000	2.915	330
$ 500-$1.499	43	459.000	500	920
$ 1.500-$3.499	34	1.344.000	578	2.330
$3.500-$5.999	14	1.554.000	374	4.160
$ 6.000 veya fazlası	48	15.170.000	830	18.280
Dünya	185	19.497.000	5.197	3.750

Kaynak: The World Bank Atlas. 1990.

TABLO 4
NÜFUS VE KİŞİ BAŞINA GSMH, 1980 ve 1965-1989 BÜYÜME ORANLARI

Ülke Grupları	1980 GSMH (Milyar dolar)	1980 Nüfus (Milyon kişi)	1980 Kişi Başına GSMH	Kişi Başına Ortalama GSMH Artışı %					
				1965-73	1973-80	1980-86	1987	1988	1989a
Düşük ve orta gelirli ekonomiler	2.406	3.359	700	4.0	2.6	1.5	2.7	3.4	1.2
Düşük gelirli ekonomiler	784	2.459	320	3.6	2.4	4.0	3.9	6.8	1.8
Orta gelirli ekonomiler	1.622	900	1.760	4.6	2.4	0.1	1.8	1.1	0.8
Sahra'nın güneyindeki Afrika	213	362	570	3.0	0.1	-2.8	-4.4	-0.8	0.5
Doğu Asya	586	1.363	420	5.4	4.4	6.6	8.0	8.7	3.1
Güney Asya	220	922	240	1.0	2.0	3.2	0.9	6.1	2.3
Avrupa, Orta Doğu ve Kuzey Afrika	590	335	1.740	5.6	2.1	0.8	-0.6	0.1	0.6
Latin Amerika ve Karaibler	716	348	2.000	4.1	2.4	-1.6	1.5	-0.8	-0.8
Aşırı borçlu ekonomiler	791	419	1.840	4.2	2.6	-1.5	1.2	-0.4	-0.7
Yüksek Gelirli Ekonomiler	7.923	742	10.740	3.5	2.2	1.7	2.5	3.5	3.1
OECD üyesi ülkeler	7.663	716	10.750	3.5	2.2	1.9	2.8	3.7	3.1
Tüm ülkeler	10.329	4.101	2.520	2.7	1.5	0.9	1.8	2.7	1.7
Petrol ihracatçısı ülkeler	964	479	1.980	4.6	2.8	-1.6	-2.5	0.5	-

a. Tahmin.

Kaynak: World Development Report, 1990.

TABLO 4 a
ÜÇÜNCÜ DÜNYA KENTLERİNDE HIZLI NÜFUS ARTIŞI ÖRNEKLERİ (Milyon)

Kent	1950	En Yeni Rakam	2000 Yılı İçin BM Projeksiyonları
Mexico City	3.05	16.0 (1982)	26.3
Sao Paulo	2.7	12.6 (1980)	24.0
Bombay	3.0 (1951)	8.2 (1981)	16.0
Cakarta	1.45	6.2 (1977)	12.8
Kahire	2.5	8.5 (1979)	13.2
Manila	1.4 (1951)	5.8 (1981)	13.3
Lagos	0.27 (1952)	4.0 (1980)	8.3
Bogota	0.61	3.9 (1985)	9.6
Nairobi	0.14	0.83 (1979)	5.3
Darüs Selam	0.15 (1960)	0.9 (1981)	4.6
Hartum	0.18	1.05 (1978)	4.1
Amman	0.03	0.78 (1978)	1.5
Nouakchott	0.0058	0.25 (1982)	1.1
Manaus	0.11	0.51 (1980)	1.1
Santa Cruz	0.059	0.26 (1976)	1.0

Kaynak: Mümkün olduğunca en son sayım sonuçları kullanılmıştır. Mümkün olmayan hallerde belediyelerin veya araştırma gruplarının tahminleri kullanılmıştır. 2000 Yılı için BM projeksiyonları 1950-2025 (1982 Değerlendirmesi), New York, 1985 ve BM Kentsel, Kırsal Nüfus, 1950-2000 (1978 Değerlendirmesi). Nüfus Etütleri No. 68 (New York: 1980). Diğer veriler, J.e. Hardoy ve D. Satterhwaite, Shelter: Need and Response'tan (bazı rakamalr son sayım sonuçlarıyla güncelleştirilerek).

TABLO 4b
KENT NÜFUSU, 1950-2000

Bölge	1950	1985	2000
		(%)	
Dünya Toplamı	29.2	41.0	46.6
Gelişmiş Bölgeler	53.8	71.5	74.4
Azgelişmiş Bölgeler	17.0	31.2	39.3
Afrika	15.7	29.7	39.0
Latin Ameika	41.0	69.0	76.8
(Ilıman Güney Amerika)	(64.8)	(84.3)	(88.6)
(Tropikal Güney Amerika)	(35.9)	(70.4)	(79.4)
Asya	16.4	28.1	35.0
(Çin)	(11.0)	(20.6)	(25.1)
(Hindistan)	(17.3)	(25.5)	(34.2)
		(milyon)	
Dünya Toplamı	734.2	1.982.8	2.853.6
Gelişmiş Bölgeler	447.3	838.8	949.9
Azgelişmiş Bölgeler	286.8	1.144.0	1.903.7
Afrika	35.2	164.5	340.0
Latin Amerika	67.6	279.3	419.7
Asya	225.8	791.1	1.242.4

Kaynak: Kentsel ve Kırsal Nüfus Projeksiyonları, 1984, Gayriresmi Değerlendirme, Nüfus Bölümü, BM, New York.

TABLO 5
ÜLKE GRUPLARINA GÖRE NÜFUS HACMİ VE KİŞİ BAŞINA GSMH

Ülke Grubu	Nüfus (milyon)	Kişi başına GSMH (1984, Dolar)	Kişi Başına GSMH'ın ortalama yıllık büyüme hızı, 1965-84 (yüzde)
Düşük gelir ekonomileri (Çin ve Hindistan hariç)	611	190	0.9
Çin ve Hindistan	1.778	290	3.3
Aşağı orta-gelir ekonomileri	691	740	3.0
Yukarı orta-gelir ekonomileri	497	1.950	3.3
Yüksek gelir petrol ihracatçıları	19	11.250	3.2
Sınai piyasa ekonomileri	733	11.430	2.4

Kaynak: Dünya Bankasının Dünya Kalkınma Raporu 1986 verilerinden alınmadır (New York: Oxford Univ. Press, 1985)

TABLO 6
KİŞİ BAŞINA BÜYÜME ORANLARI (1980-1989)

	Ülke Sayısı	GSMH (Milyon dolar) 1989	Nüfus (Milyon Kişi) 1989	Kişi Başına GSMH 1989 (US Doları)
Sıfırın altında	64	899.000	820	1.100
% 0 - % 0.9	16	654.000	393	1.660
% 1 - % 1.9	21	2.209.000	244	9.050
% 2 - % 2.9	16	9.575.000	673	14.230
% 3 veya daha fazla	29	4.384.000	2.441	1.800
Data bulunmayan	39	—	626	—

Kaynak: The World Bank Atlas. 1990.

TABLO 7
GSMH'DA TARIMIN PAYI

	Ülke Sayısı	GSMH (Milyon dolar) 1989	Nüfus (Milyon Kişi) 1989	Kişi Başına GSMH 1989 (US Doları)
% 30 veya daha fazla	56	870.000	2.622	330
% 20-% 29	25	436.000	543	800
% 10-% 19	33	886.000	466	1.900
% 6 -% 9	17	1.186.000	331	3.590
% 6 dan az	39	14.623.000	843	17.340
Data bulunmayan	15	1.496.000	391	3.820

Kaynak: The World Bank Atlas. 1990.

TABLO 8
DÜNYA TÜKETİMİNİN DAĞILIMI, 1980-82 ORTALAMALARI

Mal	Kişi başına Tüketim ünitesi	Gelişmiş Ülkeler (Nüfusunun % 26'sı) Dünya tüketiminde oranı (%)	Gelişmiş Ülkeler (Nüfusunun % 26'sı) Kişi Başına	Gelişmekte olan Ülkeler (Nüfusunun % 74'ü) Dünya tüketiminde oranı (%)	Gelişmekte olan Ülkeler (Nüfusunun % 74'ü) Kişi Başına
Besin:					
Kalori	kcal/gün	34	3.395	66	2.389
Protein	gms/gün	38	99	62	58
Yağ	gms/gün	53	127	47	40
Kağıt	kg/yıl	85	123	15	8
Çelik	kg/yıl	79	455	21	43
Diğer metaller	kg/yıl	86	26	14	2
Ticari enerji	mtce/yıl	80	5.8	20	0.5

Kaynak: FAO'nun, BM İstatistik Bürosunun, UNCTAD'ın ve Amerikan Metal Kurumu'nun ülke düzeyi verilerine dayalı WCED (DÇKK) tahminleri.

TABLO 8 a
KİŞİ BAŞINA GELİR VE BAZI ÜLKELERDE EN YOKSUL
% 40'IN KİŞİ BAŞINA GELİRİ (US $)

Ülke	Kişi Başına Gelir	En yoksul % 40'ın Kişi Başına Geliri
Malawi	390	90
Kenya	600	130
Madagaskar	500	170
Côte d'Ivoire	920	200
Hindistan	750	300
Peru	2.110	370
Filipinler	1.360	480
Mısır	1.190	490
Brezilya	3.280	570
Sri Lanka	1.540	610
Tayland	1.900	720
Costa Rika	2.650	800
Malezya	3.420	960
Meksika	3.990	990
Güney Kore	3.060	1.290
Çin (şehirler)	2.440	1.710

Kaynak: Woldwatch Institute, in worldwatch Papers, No: 42, November 1989.

TABLO 8b
AŞIRI NÜFUSLU ÜLKELERDE VE DÜNYADA
GELİR DAĞILIMI

Ülkeler	Yıllar	Milli Gelirden Alınan Pay		En zengin % 20'nin en yoksul % 20'ye oranı
		En yoksul % 20	En zengin % 20	
Çin (şehirler)	1984	12	31	3
Sovyetler Birliği	1980	9	36	4
Japonya	1979	9	37	4
Batı Almanya	1978	8	40	5
İngiltere	1982	7	40	6
Banglades	1982	7	45	7
İtalya	1977	6	44	7
Endonezya	1976	7	49	8
Mısır	1974	6	48	8
Hindistan	1976	5	50	10
Pakistan	1985		47	
Filipinler	1985	5	53	10
Tayland	1976	5	57	11
Amerika	1986	4	46	12
Fransa	1975	4	50	13
Türkiye	1973	4	57	16
Meksika	1977	3	54	18
Brezilya	1982	2	64	28
DÜNYA	1985	4	58	15

Kaynak: Woldwatch Institute, in worldwatch Papers, No: 42, November 1989.

TABLO 9
SAĞLIK GÖSTERGELERİ

Bölge	Doğum Sırasında Tahmini Ömür Süresi		Çocuk Ölüm Oranı (1000 canlı doğumda ölüm oranı)	
	1950-55	1980-85	1960-65	1980-85
Dünya	49.9	64.6	117	81
Afrika	37.5	49.7	157	114
Asya	41.2	57.9	133	87
Güney Amerika	52.3	64.0	101	64
Kuzey Amerika	64.4	71.1	43	27
Avrupa	65.3	73.2	37	16
SSCBpa	61.7	70.9	32	25
Okyanusya	61.0	67.6	55	39

Kaynak: WCED (DÇKK), Dünya Kaynakları Enstitüsü/Uluslararası Çevre ve Gelişme Enstitüsü verilerine dayalıdır; World Resources 1986 (New York; Basic Books, 1986).

TABLO 10
KİŞİBAŞINA GLOBAL PRİMER ENERJİ TÜKETİMİ, 1984

Dünya Bankası GMH Ekonomi Kategorisi	Kişi Başına GSMH (1984 doları)	Enerji tüketimi (kişi başına kW*)	1984 ortası Nüfus (Milyon)	Toplam tüketim (TW)
Düşük Gelir	260	0.41	2.390	0.99
Güney Sahra Afrikası	210	0.08	258	0.02
Orta Gelir	1.250	1.07	1.188	1.27
Orta-alt	740	0.57	691	0.39
Orta-üst	1.950	1.76	497	0.87
Güney Sahra Afrikası	680	0.25	148	0.04
Yüksek Gelir	11.250	5.17	19	0.10
Petrol İhracatçıları				
Sınai Piyasa Ekonomileri	11.430	7.01	733	5.14
Doğu Avrupa	—	6.27	389	2.44
Piyasa Ekonomisi Olmayanlar				
Dünya	—	2.11**	4.718	9.94

(*) Kişi başına kW, kişi başına kW yıl/yıl'dır.
(**) Enerji tüketiminin nüfus ağırlıklı ortalaması (kW/kişi) ilk üç kategori için 0.654, sınaî piyasa ekonomileriyle Doğu Avrupa için ise 6.76'dır.
Kaynak: Dünya Bankası, 1986 Dünya Gelişme Raporu (New York, Oxford Univ. Press, 1986)

TABLO 11
GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE YILLIK GYH ARTIŞ HIZI
1976-85 (YÜZDE)

Gösterge	1976-80	1981	1982	1983	1984	1985
Gayrisafi Yurtiçi Hasıla:						
Tüm gelişmekte olan ülkeler	4.9	1.3	0.2	0.8	2.1	2.5
Büyük ülkeler dışındaki gelişmekte olan ülkeler	4.5	1.0	-0.6	0.1	1.5	1.4
Kişi Başına GYH:						
Tüm gelişmekte olan ülkeler	2.4	-1.0	-2.1	-1.5	-0.2	-0.2
Büyük ülkeler dışındaki gelişmekte olan ülkeler	1.9	-1,5	-3.1	-2.4	-1.0	-1.1

Kaynak: Ortak Geleceğimiz, s. 64.

TABLO 12
DIŞ BORÇLAR: 1980-1990 [Milyon Dolar]

Gruplar	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
DRS Ülkelerinin Toplam borçları	562	656	743	807	843	937	1.028	1.152	1.137	1.147	1.221
Uzun Vadeli Borç	421	487	552	633	675	768	867	980	960	959	1.015
Kamu Kaynaklı	157	177	197	219	233	294	357	433	437	454	521
Özel Kaynaklı	264	310	354	414	442	473	511	547	523	505	494
Kısa Vadeli	129	151	167	140	133	129	118	128	142	156	169
İMF Kredisi	12	18	24	34	36	40	43	43	35	32	36
Diğer Üçüncü Dünya Ülkelerinin Toplam Borcu	77	83	86	86	81	89	99	116	128	114	120
Tüm Gelişmekte Olan Ülkelerin Toplam Borçları	639	739	829	893	924	1.026	1.127	1.268	1.265	1.261	1.341

Kaynak: World Debt Tabes 1990-1991 World Bank.

TABLO 13
BORÇ ÖDEMELERİNİN İHRACATA ORANI

Ülke	Toplam Borç 1988 (Milyon $)	Kişi Başına GSMH US $ 1987	Borç Ödemelerinin İhracata Oranı (%)
Brezilya	120.0	2.020	26.7
Meksika	107.0	1.820	30.1
Arjantin	60.0	2.370	45.3
Venezuella	35.0	3.230	22.4
Nijerya	31.0	370	10.0
Filipinler	30.0	590	22.7
Yugoslavya	22.0	2.480	13.3
Monako	22.0	620	23.4
Chile	21.0	1.310	21.1
Peru	19.0	1.430	12.5
Kolombiya	17.2	1.220	30.7
İvory Coast	14.2	750	19.6
Ekvator	11.0	1.040	20.7
Bolivya	5.7	570	22.1
Kosta Rika	4.8	1.590	12.1
Jamaika	4.5	960	25.8
Uruguay	4.5	2.180	24.4

Kaynak: World Bank, 1989

TABLO 14
BAZI LATİN AMERİKA ÜLKELERİNDE BORÇ KRİZİNİN YATIRIMLAR VE BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİ, 1970-1987

	Kümülatif Değişim Üretim %		Yatırımların GSMH'ya Oranı %	
	1982-87	1970-81	1982-87	1970-81
Latin Amerika	-3.3	32.9	16.6	22.6
Argantin*	-14.5	9.5	12.7	20.8
Brezilya*	3.9	81.5	16.3	23.3
Kolombiya	9.0	36.7	18.3	18.4
Costa Rika*	-9.7	29.2	18.2	22.5
Chile	-5.7	12.9	12.0	16.7
Ekvator*	-10.5	87.3	17.8	24.2
Meksika	-14.4	49.2	17.8	23.2
Peru	-5.7	13.5	21.2	23.4
Uruguay	-9.5	35.8	9.7	12.3
Venezuella	-13.1	5.7	19.0	25.9

Kaynak: ECLAC. Economic Panorama of Latin America. 1988, September 1988.

TABLO 15
1982-1989 ARALIĞINDA DIŞ BORÇLARIN BÜYÜMESİ (Milyar Dolar)

	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988a	1989a
DRS ülkeleri	752	816	852	962	1.053	1.170	1.200	1.175
Uzun vadeli borç (b)	562	645	687	794	894	996	1.020	1.000
Resmi kuruluşlardan	203	226	238	305	364	437	450	460
Özel kuruluşlardan	359	419	449	489	530	559	570	540
Kısa vadeli borç (c)	169	140	132	131	119	133	140	135
İMF Kredileri	21	31	33	38	40	40	40	40
Diğer gelişmekte olan ülkeler (d)	86	86	81	89	99	111	120	125
Toplam dış borç	831	894	933	1.051	1.152	1.281	1.320	1.300

Kaynak: Morris Miller, Resolving the Global Dept Crisis, UNDP, Policy Discussim Papers, N.Y. 1989.

TABLO 16
ERKEK VE KIZ OKULA KAYIT ORANLARI, BÖLGELERE GÖRE: 1960-1982

	Erkek		Kız	
Bölge	1960	1982	1960	1982
Dünya				
İlk öğretim	92.2	101.3	71.1	87.3
Orta öğretim	31.3	53.3	23.1	42.5
Afrika				
İlk öğretim	56.2	89.2	32.0	72.1
Orta öğretim	7.3	29.6	2.9	19.5
Latin Amerika ve Karayipler				
İlk öğretim	75.0	106.2	71.2	103.3
Orta öğretim	14.9	46.6	13.6	48.5
Kuzey Amerika				
İlk öğretim	117.4	119.7	116.4	119.9
Orta öğretim	69.4	85.4	71.4	86.6
Asya				
İlk öğretim	94.9	100.1	63.1	79.9
Orta öğretim	29.3	49.3	16.6	32.9
Avrupa ve SSCB				
İlk öğretim	103.4	105.4	102.7	104.5
Orta öğretim	46.5	76.2	44.6	81.3
Okyanusya				
İlk öğretim	102.2	102.9	100.7	98.9
Orta öğretim	53.8	71.1	58.8	72.0

Not: Bu rakamlar, belli düzeydeki öğretimi alacak yaştaki çocukları ifade etmektedir. Büyük yaşta pek çok çocuk ilkokulda olduğundan, yüzdeler 100'ü aşabilir.

Kaynak: WCED (DÇKK), UNESCO verilerine dayalıdır. "Dünya Eğitiminin Özet İstatistik İncelemesi. 1960-1982" Paris, Temmuz1984.

TABLO 17
BAZI GÜNEY ASYA ÜLKELERİNDE BÜYÜME GÖSTERGELERİ

	GSYİH Milyar Dolar		GSMH'nın yıllık büyümeoranı	Kişi başına gelir	1965-84 aralığında kişi başına gelirin yıllık artışı	Gayrisafi yatırımların GSMH'ya oranı
	1965	1984	1973-84	1984		
Güney Kore	3	83	7.2	2110	6.6	29
Tayvan	3	57	8.5	2794	6.7	21
Hong-Kong	2	30	9.1	6330	6.2	24
Singapur	1	18	8.2	7260	7.8	47
Endonezya	4	80	6.8	540	4.9	21
Filipinler	6	33	4.8	660	2.6	18
Malezya	3	29	7.3	1980	4.5	31
Tayland	4	42	6.8	860	4.2	23
Nepal	1	2	3.1	160	0.2	19
Bangladeş	4	12	5.0	130	0.6	16
Pakistan	5	28	5.6	380	2.5	17
Hindistan	46	162	4.1	260	1.6	24

Kaynak: World Bank, World Development Report, 1986.

TABLO 18
EKONOMİK YAPIDAKİ DEĞİŞİM

Ülkeler	GSMH'da Tarımın Payı 1965	GSMH'da Tarımın Payı 1984	GSMH'da Sanayinin Payı 1965	GSMH'da Sanayinin Payı 1984	Sanayide Büyüme Oranları 1973-84	Tarımda İşgücü (%) 1980
Güney Kore	38	14	25	40	10.9	36
Tayvan	24	6	30	46	10.5	20
Hong-Kong	2	1	40	22	8.0	2
Singapur	3	1	24	39	8.6	2
Endonezya	59	26	12	40	8.3	57
Filipinler	26	25	28	34	5.3	52
Malezya	30	21	24	35	8.7	42
Tayland	35	20	23	28	8.7	70
Nepal	65	56	11	12	—	93
Bangladeş	53	48	11	12	7.6	75
Pakistan	40	24	20	29	7.6	55
Hindistan	47	35	22	27	4.4	70

Kaynak: World Bank, World Development Report, 1986.

TABLO 19
TÜRKİYE'NİN DIŞ BORÇLARI (Milyon Dolar)

	1984		1990 (*)		
	Tutar	Pay (%)	Tutar	Pay (%)	Değişim (%)
Orta-Uzun Vade	17.479	84.6	35.556	83.1	103.4
Proje-Program	11.897	57.6	18.334	42.8	54.1
Uluslararası Para Piyasaları	1.487	7.2	10.261	24.0	590.0
Ertelenmiş Borçlar	2.404	11.6	39	0.1	-98.4
Özel Krediler	1.691	8.2	6.922	16.2	309.3
Kısa Vade	3.180	15.4	7.245	16.9	127.8
TOPLAM	20.659	100.0	42.801	100.0	107.2

(*) Haziran sonu itibariyle

Kaynak: Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı

TABLO 20
İŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE YOKSULLUK

Bölgeler	Aşırı Yoksul			Yoksul (Aşırı yoksullar dahil)			Sosyal Göstergeler		
	Milyon Kişi	Head count index (%)	Yoksulluk boşluğu	Milyon Kişi	Head count index (%)	Yoksulluk boşluğu	%0.5'ten az ölüm	Yaşam beklentisi	İlkden kayıt (%)
Sahranın Güneyi	120	30	4.0	180	47	11.0	196	50	56
Doğu Asya	120	9	.04	280	20	1.0	96	67	96
Çin	80	8	1.0	210	20	3.0	58	69	93
Güney Asya	300	29	3.0	520	51	10.0	172	56	74
Hindistan	250	33	4.0	420	55	12.0	199	57	81
Doğu Avrupa	3	4	0.2	6	8	0.5	23	71	90
Orta-Doğu ve Kuzey Afrika	40	21	1.0	60	31	2.0	148	61	75
Latin Amerika ve Karaibler	50	12	1.0	70	19	1.0	75	66	92
Tüm Gelişmekte Olan Ülkeler	633	18	1.0	1.116	33	3.0	121	62	83

Kaynak: World Development Report, 1990.

TABLO 21
İMALAT KATMA DEĞERİNİN GMH İÇİNDEKİ PAYI; EKONOMİK GRUPLAMA VE GELİR GRUPLAMASINA GÖRE (%)

Ülke Grupları	1960	1970	1980	1982
Gelişmekte olan ülkeler	14.2	16.6	19.0	19.0
Düşük gelir	11.2	13.8	15.0	15.0
Düşük-orta gelir	11.0	13.5	16.4	16.6
Orta gelir	10.6	14.4	17.1	17.6
Yüksek-orta gelir	19.4	21.6	24.1	23.3
Yüksek gelir	17.2	16.2	17.244	17.9
Gelişmiş Piyasa Ekonomileri	25.6	28.3	27.9	27.1
Merkezi Planlama Ekonomileri	*32.0	42.4	50.5	50.8

( ) ... ar yeni malzeme ürünlerindeki (tahmini) imalat katma değerlerini göstermektedir. Verilen 1975 ... fiyatları ile verilmiştir.

Kaynak: UNIDO, Dünya Sanayii: İstatistiki Bir İnceleme 1985 (Viyana: 1986)

TABLO 22
GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER TİCARET KOMPOZİSYONU

Madde	İhracat				İthalat			
	1960	1970	1980	1982	1980	1970	1980	1982
	(milyar dolar)							
Primer mallar	25	45	452	369	11	17	166	166
Petrol dışı	17	27	107	93	8	12	79	73
Petrol	8	18	345	277	3	5	87	92
İmalat malları	3	9	101	112	17	39	288	296
Toplam	27	55	553	481	28	56	454	462
Petrol dışı toplam	20	36	208	204	25	51	367	370
	(yüzde)							
Primer mallar (petrol dahil)	90.4	82.6	81.8	76.8	38.8	30.1	36.6	35.9
Petrol dışı	62.3	49.2	19.4	19.2	28.4	21.7	17.5	15.9
Petrol	28.1	33.4	62.4	57.5	10.4	8.4	19.1	20.0
İmalat malları	9.6	17.4	18.1	23.2	61.2	69.9	63.4	64.1
	Petrol dışı ihracata pay				Petrol dışı ithalatta pay			
Primer mallar (petrol dışı)	86.7	73.9	51.6	45.3	32.7	23.7	21.6	19.8
İmalat malları	13.3	26.1	48.4	54.7	68.3	76.3	78.4	80.2

Kaynak: UNIDO, Değişen Bir Dünya Sanayi (New York: 1983). 1982 için, Birleşmiş Milletler, 1983 Uluslararası Ticaret İstatistikleri Yıllığı, Cilt 1'e (New York: 1985 dayalı WCED (DÇKK) tahminleri.

TABLO 23
DIŞ TİCARET GÖSTERGELERİ

	İhracatın GSMH'ya Oranı	İhracatın büyüme oranı	1983 ihracatının bileşimi			
	1984	1973-84	Enerji ve Madenler	Diğer Hammaddeler	Diğerleri	Mal Yoğunluğu
Güney Kore	37	15.1	3	6	91	26
Tayvan	57	14.4	2	8	90	11
Hong-Kong	107	12.9	2	6	92	—
Singapur	—	7.1	31	13	56	32
Endonezya	23	1.4	80	12	8	64
Filipinler	21	5.6	12	36	51	14
Malezya	56	7.5	35	43	22	45
Tayland	24	10.4	6	62	32	26
Nepal	11	—	5	43	52	20
Bangladeş	8	2.9	4	35	61	66
Pakistan	11	7.4	2	34	64	36
Hindistan	6	3.3	18	29	53	—

Kaynak: World Bank, World Development Report, 1986.

TABLO 24
YATIRIMLARIN VERİMLİLİĞİNİ BELİRLEYEN FAKTÖRLER

Ülkeler	Yüzde olarak ikili yaş grubunda orta öğretime devam eden	Okuma yazma oranı	Nüfus artış oranı 1980-2000	1970'lerde imalat sanayiinde gerçek ücretlerdeki artış	1978'de ortalama aylık ücretler sanayi işçileri
Güney Kore	89	96	1.4	9.0	312
Tayvan	56	90	1.3	7.2	165
Hong-Kong	68	90	1.2	2.4	254
Singapur	69	84	1.0	6.5	198
Endonezya	37	62	1.9	—	130
Filipinler	63	83	2.2	-6.6	75
Malezya	49	60	2.1	1.4	150
Tayland	29	86	1.7	5.9	126
Nepal	22	19	2.6	—	—
Bangladeş	19	26	2.4	1.4	—
Pakistan	16	24	2.6	4.2	—
Hindistan	34	36	1.9	2.0	—

Kaynak: World Bank, World Development Report, 1986.

Doç. Dr. FİKRET BAŞKAYA

AZGELİŞMİŞLİĞİN SÜREKLİLİĞİ

Bugün " Azgelişmiş" ülkeler egemen ülkeler gibi olamazlar. Üçüncü Dünya'nın insanlarının da ortalama bir Amerikalı, ortalama bir Batı Avrupalı kadar tüketmesi teorik olarak anlamsız, pratikte de olanaksızdır. Zira sistem hiyerarşiyi, eşitsizlikleri ve dengesizlikleri sürekli olarak yeniden üretip derinleştirmek durumundadır. Bir tarafta zenginlik üretmek diğer tarafta yoksulluk üretme koşuluna bağlıdır. İşte bu kitapta yoksul ülkelere gösterilen yolun nasıl çıkmaz bir yol olduğu, yaklaşık beş yüz yıldır devam eden yağmanın nasıl sürdürüle geldiği ve insanların nasıl bir çıkmaza doğru sürüklendiği anlatılmaktadır.

ISBN 975-533-014-3

İMGE kitabevi